

Uniwersytet Ignatianum w Krakowie
Instytut Nauk o Polityce i Administracji
Ignatianum University in Cracow
The Institute of Political and Administrative Science

HORYZONTY POLITYKI HORIZONS OF POLITICS

PRAWDA, AUTORYTET, POLITYKA
TRUTH, AUTHORITY, AND POLITICS

e-ISSN 2353-950X
ISSN 2082-5897

2025, Vol. 16, N° 54

WYDAWCA / PUBLISHER

Uniwersytet Ignatianum w Krakowie / Ignatianum University in Cracow

Zespół redakcyjny / Editorial Board

Anna Krzynówek-Arndt (redaktor naczelny / Editor-in-Chief)
Łukasz Burkiewicz (zastępca redaktora naczelnego / Deputy Editor)
Monika Grodecka (sekretarz redakcji / Secretary)
Wojciech Arndt, Matthew Carnes (USA), Rocco D'Ambrosio (Italy),
Anna Budzanowska, Patrick J. Deneen (USA), Tomasz Grabowski,
Krzysztof C. Matuszek, Mateusz Pękała

Rada naukowa / International Advisory Council

prof. dr hab. Włodzimierz Bernacki (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Poland)
prof. dr Stephen Hicks (Rockford University, United States of America), prof. dr Abel
Filomeno Jacob (Pontificia Università Gregoriana, Italy), prof. dr Marek Ingot
(Pontificia Università Gregoriana, Italy), prof. dr David B. Ingram (Loyola University
Chicago, United States of America), prof. dr Alvydas Jokubaitis (Vilniaus Universitetas,
Lithuania), prof. dr hab. Zdzisław Krasnodebski (Universität Bremen, Germany,
Uniwersytet Ignatianum w Krakowie, Poland), prof. dr Faustino José Martínez Martínez
(Universidad Complutense de Madrid, Spain), prof. dr Ulrich Riegel (Universität
Siegen, Germany), prof. dr Stuart Sheilds (University of Manchester, United Kingdom),
prof. dr hab. Bogdan Szlachta (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Uniwersytet
Ignatianum w Krakowie, Poland), prof. dr hab. Ryszard Terlecki (Uniwersytet
Ignatianum w Krakowie, Poland), prof. dr Ben Tonra (University College Dublin,
Ireland), prof. dr hab. Krzysztof Wach (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie,
Poland), prof. dr Howard Williams (Aberystwyth University, United Kingdom),
prof. dr dr Hans-Georg Ziebertz (Universität Würzburg, Germany)

Redaktorzy tematyczni / Theme issue editors: Anna Budzanowska

Redaktor statystyczny / Statistics Editor: Katarzyna Frodyma

Redakcja tekstów / Copy Editor: Klaudia Bień

Proofread by: Michael Timberlake

Projekt graficzny i opracowanie techniczne / DTP: Jacek Zaryczny

Wszystkie artykuły są recenzowane, a ich streszczenia indeksowane w międzynarodowych
bazach danych / All articles are peer-reviewed, and their summaries are abstracting in inter-
national databases, including: ProQuest, EBSCO, CEEOL, CEJSH, RePEc – EconPapers, BazEkon,
Index Copernicus, Google Scholar, ERIH Plus

Wersja elektroniczna jest wersją pierwotną i oryginalną

e-ISSN 2353-950X ISSN 2082-5897

Adres redakcji / Publisher Address

ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków

tel. 12 39 99 651

dyżur redakcji / office hours: pn.-pt. / Mo.-Fr. 10.00-14.00

e-mail: horyzonty.polityki@ignatianum.edu.pl

<https://horyzontypolityki.ignatianum.edu.pl>

Informacje dla autorów są dostępne na stronie internetowej czasopisma Horyzonty Polityki.
Guidelines for authors are available on the website of Horizons of Politics.

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

Table of Content / Spis treści

Edytorial: Prawda, autorytet, polityka	5
Editorial: Truth, authority, and politics	9

ARTYKUŁY TEMATYCZNE / THEMATIC ARTICLES

Słowo o Redaktorze Naczelnym Ojcu Doktorze Wicie Pasierbku SJ	15
Anna Ceglarska	19
Mit jako narzędzie edukacji politycznej – kasus starożytnej Grecji	
Marcin Wójtowicz	37
Literatura klasyczna w budowaniu autorytetu własnego Hieronima ze Strydonu	
Mariusz Wojewoda	53
Aparat władzy – uwagi na marginesie filozofii fotografii Viléma Flussera	
Agnieszka Hensoldt	73
Erozja pojęcia prawdy w amerykańskim życiu społeczno-politycznym: jej filozoficzne korzenie oraz współczesne epistemiczne i moralne konsekwencje	

ARTYKUŁY VARIA/ VARIA ARTICLES

Tomasz Kuczur, Krzysztof Henryk Lewandowski	95
Polityka decentralizacji bezpieczeństwa. Wyzwanie czy konieczność	
Joanna Małecka	115
Social Capital in The Perspective of Modern Challenges and Threats	

Iwona Pawlas, Barbara Danowska-Prokop	137
Nierówności ekonomiczno-społeczne w Unii Europejskiej	
Iwona Mika	159
Le droit des brevets a-t-il besoin d'une définition d'invention nanotechnologique ? (1 ^{ère} partie). L'absence de standardisation du concept d'invention nanotechnologique	
Michał Grudecki	175
Wybrane neologizmy i związki frazeologiczne w języku prawniczym prawa karnego	
Grzegorz Waszkiewicz	195
Kwantyfikacja zewnętrznych zagrożeń bezpieczeństwa. Indeks ryzyka geopolitycznego dla Polski w XXI w.	
Michał Służalec	211
Współdziałanie państwa i Kościoła katolickiego w zakresie realizacji Krajowego Planu Przeciwdziałania Przystępstwom Przeciwko Wolności Seksualnej i Obyczajności na Szkodę Małoletnich na lata 2023–2026	
Natalia Brzozowska, Jacek Prusak	229
Intuicje moralne osób o różnych poglądach ekonomicznych i ich znaczenie w polskim podziale ideologicznym	
Michał Wielechowski, Andrzej Jędruchniewicz	251
Classification and Assessment of Measures Adopted to Reduce the Adverse Impact of the COVID-19 Pandemic on Agriculture	
Wanda Dugiel, Izabela Kowalik	273
Entrepreneurship and economic effects of innovation policy of the European Union: international trade and economic growth	

RECENZJE / REVIEWS

Konrad Meus (rec.)	299
Lubecka, J., & Zakrzewski, M. (2023). <i>Polityka historyczna</i>	
Krzysztof Łabędź (rec.)	307
Dzwończyk, J. (2024). <i>Dwie dekady polskiego populizmu</i>	

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

Edytorial: Prawda, autorytet, polityka

Polityka od zawsze była areną walki o prawdę, a autorytet stanowił jej fundament, zapewniając legitymizację władzy i stabilność społeczną niezbędną do jej skutecznego sprawowania. Współczesny świat transformuje te pojęcia. Prawda – tradycyjnie pojmowana jako podstawa debaty publicznej – coraz częściej ulega erozji pod wpływem populizmu, postprawdy i dezinformacji. Rozwój technologii cyfrowych i mediów społecznościowych zmienił sposoby obiegu informacji, czyniąc je zarówno narzędziem emancypacji, jak i manipulacji. W tym kontekście kluczowe staje się pytanie: kto dziś sprawuje władzę nad prawdą?

Autorytet, niegdyś utożsamiany z wiedzą, doświadczeniem i legitymizacją, również traci na znaczeniu. W demokracjach jego źródłem jest zaufanie społeczne, podczas gdy w reżimach autorytarnych staje się on narzędziem kontroli i propagandy. Hannah Arendt w *Między czasem minionym a przyszłym* (*Between Past and Future*, 1961) wskazywała na ewolucję podstawowych pojęć politycznych, w tym wolności, sprawiedliwości i autorytetu, podkreślając możliwość ich redefinicji lub całkowitej utraty pierwotnego znaczenia. W *Korzeniach totalitaryzmu* (*The Origins of Totalitarianism*, 1951) zwracała uwagę na zanik zdolności odróżniania prawdy od fałszu – problem, który dziś, w epoce fake newsów i algorytmów selekcyjnych treści, wydaje się szczególnie aktualny.

W podobnym duchu Michel Foucault w *Nadzorować i karać* (*Surveiller et punir*, 1975) oraz *Porządku dyskursu* (*L'Ordre du discours*, 1970) analizował relacje między władzą, autorytetem i podmiotowością, wskazując, że produkcja dyskursu zawsze podlega kontroli i selekcji poprzez określone mechanizmy wykluczenia. Władza kształtuje narracje, a to, co uznajemy za „prawdę”, jest efektem politycznych i społecznych procesów negocjacji. Z kolei Karl Popper w *Spółeczeństwie otwartym i jego wrogach* (*The Open Society and Its Enemies*, 1945) przestrzegał przed totalitaryzmem i ideologiami roszczeniowymi do nieomylności. Popperowska koncepcja falsyfikacji i krytycznej refleksji miała stanowić zabezpieczenie przed dogmatyzmem, lecz w dobie rosnącej polaryzacji i zaniku wspólnej przestrzeni deliberacji jego optymizm zostaje wystawiony na próbę.

Dylematy związane z prawdą i autorytetem nabierają w XXI wieku nowego znaczenia. Jürgen Habermas w *Teorii działania komunikacyjnego* (*The Theory of Communicative Action*, 1981) podkreślał znaczenie racjonalnej debaty jako fundamentu demokracji, jednak jego wizja sfery publicznej wydaje się coraz trudniejsza do realizacji w świecie cyfrowych baniek informacyjnych i wzrastającej polaryzacji. Chantal Mouffe w *Polityczności* (*On the Political*, 2005) argumentowała, że polityka to nieustanna walka o hegemonię – również w kontekście prawdy. Bruno Latour w *Nigdy nie byliśmy nowoczesni* (*We Have Never Been Modern*, 1991) zwracał uwagę na kryzys zaufania wobec nauki i ekspertów, co szczególnie uwidoczniło się w czasie pandemii i debat nad zmianami klimatycznymi.

Nowym czynnikiem kształtującym polityczną rzeczywistość jest rozwój technologii cyfrowych i sztucznej inteligencji. Yuval Noah Harari w *Homo Deus* (*Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*, 2015) i *21 lekcjach na XXI wiek* (*21 Lessons for the 21st Century*, 2018) ostrzegał przed możliwością przejęcia kontroli nad narracjami przez rządy i korporacje na niespotykaną dotąd skalę. Wpływ technologii na procesy polityczne jest jednak nie tylko kwestią techniczną, ale i psychologiczną – Antonio Damasio w *Błędzie Kartezjusza* (*Descartes' Error*, 1994) wykazał, że procesy decyzyjne są nierozzerwalnie związane z emocjami. To właśnie emocjonalizacja debaty publicznej ułatwia populistycznym liderom budowanie autorytetu w opozycji do elit intelektualnych, promując „alternatywne prawdy” ponad obiektywne fakty.

Czy w XXI wieku możliwe jest odbudowanie autorytetu opartego na prawdzie, czy też polityka nieuchronnie zmierza ku manipulacji i relatywizmowi? Jaką rolę powinny odgrywać elity polityczne, akademickie i medialne w odbudowie zaufania społecznego? Jakie mechanizmy mogą przywrócić legitymizację instytucji, które tradycyjnie pełniły funkcję strażników prawdy?

Niniejszy tom *Horyzontów Polityki* poświęcony jest analizie tych zagadnień, łącząc historyczne, filozoficzne i współczesne perspektywy w celu zrozumienia wyzwań, jakie niesie współczesny świat. Zapraszamy do refleksji nad przyszłością prawdy i autorytetu w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości politycznej.

Anna Budzanowska
redaktor tematyczna numeru

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

Editorial: Truth, authority, and politics

Politics has always been a battleground for truth, with authority serving as its foundation—granting legitimacy to those in power and ensuring the social stability necessary for governance. However, the contemporary world is reshaping these fundamental concepts. Truth, once the bedrock of public debate, is increasingly eroded by populism, post-truth, and disinformation. The rise of digital technologies and social media has transformed the way information circulates, making it both a tool for empowerment and manipulation. In this evolving landscape, the question of who controls the truth has become more urgent than ever.

Authority, traditionally associated with knowledge, experience, and institutional legitimacy, has also undergone profound changes. In democracies, it relies on public trust, whereas in authoritarian regimes, it becomes a mechanism of control and propaganda. In *Between Past and Future* (1961), Hannah Arendt pointed at the evolution of core political concepts such as freedom, justice, and authority, emphasising the potential for their redefinition or even the total erosion of their original meaning. In *The Origins of Totalitarianism* (1951), she highlighted the growing inability to distinguish between truth and falsehood – an issue that feels especially pressing today, in an era of fake news and algorithm-driven content selection.

Michel Foucault further examined the interplay between power, authority, and subjectivity in *Discipline and Punish (Surveiller et punir, 1975)* and *The Order of Discourse (L'Ordre du discours, 1970)*, arguing that discourse is always subject to control and selection through specific mechanisms of exclusion. Power influences narratives, and what we perceive as 'truth' is often the outcome of political and social negotiation. Similarly, Karl Popper, in *The Open Society and Its Enemies (1945)*, cautioned against totalitarianism and other ideologies that claim infallibility. His principle of falsifiability was designed as a safeguard against dogmatism, but in today's increasingly polarised world – where a shared space for rational deliberation is shrinking – his optimism faces a serious test.

The dilemmas linked to truth and authority have taken on new dimensions in the 21st century. Jürgen Habermas, in *The Theory of Communicative Action (Theorie des kommunikativen Handelns, 1981)*, championed rational discourse as the foundation of democracy. Yet, his vision of the public sphere is increasingly difficult to achieve in an age of digital filter bubbles and deepening polarisation. Chantal Mouffe, in *On the Political (2005)*, framed politics as a perpetual struggle for hegemony, including over truth itself. Bruno Latour, in *We Have Never Been Modern (Nous n'avons jamais été modernes: Essai d'anthropologie symétrique, 1991)*, pointed out the growing crisis of confidence in science and experts, which became particularly evident during the COVID-19 pandemic and debates on climate change.

The rapid development of digital technologies and artificial intelligence adds another layer of complexity to political reality. Yuval Noah Harari, in *Homo Deus (2015)* and *21 Lessons for the 21st Century (2018)*, warned of governments and corporations gaining an unprecedented level of control over narratives. However, the influence of technology on politics is not merely a technical matter – it is also deeply psychological. Antonio Damasio, in *Descartes' Error (1994)*, demonstrated that decision-making is inseparable from emotions. It is precisely this emotionalisation of public discourse that enables populist leaders to strengthen their authority by opposing intellectual elites and promoting 'alternative truths' over objective facts.

Can authority in the 21st century be rebuilt on a foundation of truth, or is politics inevitably drifting toward manipulation and relativism? What role should political, academic, and media elites play in

restoring public trust? What mechanisms can reaffirm the legitimacy of institutions historically tasked with safeguarding truth?

This issue of the *Horizons of Politics* is dedicated to exploring these urgent questions. By integrating historical, philosophical, and contemporary perspectives, we aim to shed light on the challenges of our time. We invite you to join us in reflecting on the future of truth and authority in an ever-changing political landscape.

Anna Budzanowska
theme issue editor

ARTYKUŁY TEMATYCZNE

THEMATIC ARTICLES

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

Słowo o Redaktorze Naczelnym Ojcu Doktorze Wicie Pasierbku SJ

Czasopismo naukowe Instytutu Nauk o Polityce i Administracji powstało w 2010 roku. Pierwszym redaktorem naczelnym był o. Wit Pasierbek SJ, ówczesny Dyrektor tegoż Instytutu. W grudniu 2024 ukazał się 53. numer „Horyzontów Polityki”, który był zarazem ostatnim numerem czasopisma wydanym pod kierunkiem Ojca Wita Pasierbka SJ. Z tej okazji pragniemy podziękować nie tylko jako zespół redakcyjny, ale również w imieniu władz Uni-

wersytetu Ignatianum w Krakowie, jak i Instytutu Nauk o Polityce i Administracji za 14 lat pracy na stanowisku redaktora naczelnego (2010–2024), które doprowadziły czasopismo do czołówki naukowych periodyków ulokowanych w dyscyplinie nauki o polityce i administracji. „Złoty jubileusz” związany z wydaniem 50. numeru HP, który obchodziliśmy w maju 2024, dowiódł, iż czasopismo nie tylko jest mocno obecne w środowisku naukowym, ale także cieszy się wielkim uznaniem i estymą. Dzięki zaangażowaniu Ojca Pasierbka SJ w murach jezuickiej uczelni zostało zbudowane czasopismo, które stało się platformą wymiany myśli i refleksji nie tylko nad polityką, ale również filozofią, edukacją oraz innymi sferami

nauk społecznych, przyciągając uznanych badaczy z ośrodków zagranicznych i krajowych. Warto przy tym wspomnieć, że „Horyzonty Polityki” to niejedyne czasopismo naukowe, które powstało z inicjatywy odchodzącego redaktora naczelnego. Ojciec Wit Pasierbek SJ doprowadził do stworzenia czasopisma ulokowanego w Instytucie Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie – „Horyzontów Wychowania”, którym to periodykiem kierował przez ponad dwadzieścia lat (2002–2022). Także od 2020 roku jest członkiem redakcji czasopisma naukowego Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej „Myśl Polityczna”.

Warto w tym miejscu wspomnieć o sylwetce Ojca Pasierbka SJ i jego osiągnięciach, które są niezwykle bogate. Studiował w Krakowie, Innsbrucku i Rzymie, gdzie na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim uzyskał tytuł kościelny licencjata z teologii dogmatycznej (1993). W 1999 roku obronił doktorat z nauk teologicznych w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. Od 1995 roku jest związany z Uniwersytetem Ignatianum w Krakowie (wcześniej: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, później Akademia Ignatianum w Krakowie), gdzie pełnił liczne funkcje administracyjne, między innymi prodziekana (2007–2010), a następnie dziekana Wydziału Pedagogicznego (2010–2014) oraz założyciela i pierwszego dyrektora Instytutu Politologii (2010–2014), będąc jednocześnie inicjatorem tegoż instytutu oraz kierunku nauki o polityce w naszej uczelni. Decyzją Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w roku 2019 roku otrzymał indywidualną nagrodę I stopnia Ministra za znaczące osiągnięcia w zakresie działalności organizacyjnej.

Jego działalność naukowa koncentruje się wokół edukacji, filozofii społecznej i politycznej oraz społecznej myśli katolickiej, a bogaty dorobek obejmuje liczne publikacje i udział w prestiżowych projektach międzynarodowych, takich jak „An International Empirical Study about the Religious and Life Perspectives of Young People” (2000–2009) oraz „European InfoNet Adult Education” (2006–2010). Ponadto kierował projektami finansowanymi przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, takimi jak „Społeczeństwo inkluzywne w świetle Katolickiej Nauki Społecznej” (2018–2019) oraz „Polonia Restituta. Dekalog dla Polski w 100-lecie odzyskania niepodległości” (2018–2020).

Od grudnia 2018 roku decyzją Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego Uniwersytet Ignatianum w Krakowie realizował w ramach

programu „Dialog” projekt „Kształtowanie i upowszechnianie wiedzy humanistyczno-społecznej – Słowniki społeczne”. Jego celem było opracowanie 4 tomów (w języku polskim i angielskim) słowników społecznych, które miały między innymi propagować polską myśl społeczną i humanistyczną w świecie nauki. Ten projekt stał się również impulsem do powstania w murach Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie ośrodka naukowego Ignacjańskie Forum Społeczne, którego pomysłodawcą i dyrektorem w 2020 roku został Ojciec Wit Pasierbek SJ. Konsekwencją obu inicjatyw jest zadanie zlecone Uniwersytetowi Ignatianum przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w 2021 roku, polegające na opracowaniu kolejnych 20 tomów słowników społecznych, któremu to przedsięwzięciu również przewodzi Ojciec Wit.

Ojciec Wicie, dziękujemy za lata pracy, wytrwałości i pasji, które przyczyniły się do rozwoju naszego czasopisma. Życzymy kolejnych sukcesów w dalszej działalności naukowej i organizacyjnej!

Redakcja „Horyzontów Polityki”

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

ANNA CEGLARSKA

<http://orcid.org/0000-0003-0868-6097>
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
anna.ceglarska@uj.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2715

Mit jako narzędzie edukacji politycznej – kazu starożytnej Grecji

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Artykuł koncentruje się na wykazaniu specyfiki mitu greckiego jako ważnego elementu greckiej paidei służącego kształceniu postaw obywatelskich.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Współczesne zainteresowanie mitem (Eliade, Malinowski, Durkheim, Dodds) najczęściej koncentruje się na analizach antropologicznych, kulturoznawczych czy literaturoznawczych, co prowadzi do upraszczającego traktowania mitu jako „opowieści fikcyjnej”, a przez to niemogącej konkurować z racjonalną wiedzą. To rozumienie nie przystaje do mitu greckiego, ignorując oryginalny kontekst kulturowy. W Grecji antycznej mit był elementem edukacji politycznej, dostarczającym wiedzy o typowym ludzkim działaniu (Arystoteles). Na drodze analizy stosunku do mitu w dziełach filozofów (Platon, Arystoteles) wykazane zostają podobieństwa między rolą mitu a założeniami współczesnej edukacji politycznej, kładącej nacisk na aktywność, zaangażowanie emocjonalne, współpracę. W artykule zastosowano hermeneutykę tekstów antycznych, wspartą analizą historyczno-filozoficzną.

PROCES WYWODU: W części pierwszej analizie została poddana poezja, jako składnik „filozofii spraw ludzkich”, a zarazem nośnik mitów i zawartej w nich wiedzy. W dalszej części dokonano rekonstrukcji rozumienia mitu w ujęciu antycznym. Ukazanie stosunku filozofów takich jak Platon i Arystoteles do mitu i mitotwórców pozwoliło nakreślić znaczenie mitu i jego roli w kształceniu kompetencji politycznych.

Sugerowane cytowanie: Ceglarska, A. (2025). Mit jako narzędzie edukacji politycznej – kazu starożytnej Grecji. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 19–36. DOI: 10.35765/HP.2715.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Właściwa interpretacja i ocena mitów greckich wymaga zrozumienia założeń ówczesnej poezji. W dobrym micie istotny był nie element fikcji, a zdolność uchwycenia specyfiki ludzkiego działania, która miała skłonić odbiorcę do namysłu i refleksji nad własnym postępowaniem, wyborami i relacjami społecznymi. Fikcja miała na celu abstrahowanie od konkretnych sytuacji oraz wzbudzanie emocji, a przez to zindywidualizowane oddziaływanie na osobę odbiorcy. Mit z uwagi na te zalety był uzupełnieniem filozoficznego *curriculum*.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Należy na nowo ocenić rolę mitów w edukacji politycznej, traktując je jako ważne elementy rozwoju kompetencji społecznych, które wpływają na współczesne życie polityczne. Namysł nad mitem w jego klasycznym rozumieniu może wzbogacić nie tylko antropologię, psychologię czy literaturoznawstwo, ale również nauki społeczne, przede wszystkim polityczne i prawne.

SŁOWA KLUCZOWE:

Słowa kluczowe: mit, fabuła, nauka, prawda, polityka

Abstract

MYTH AS A TOOL FOR POLITICAL EDUCATION –
THE CASE OF ANCIENT GREECE

RESEARCH OBJECTIVE: The article demonstrates the specificity of Greek myth as an important element of *paideia*.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: Contemporary interest in myth (Eliade, Malinowski, Durkheim, Dodds) has concentrated on anthropological, cultural or literary analyses. This has led to a narrow view of myth as a “fictional story”, unable to compete with rational knowledge. However, this is incompatible with the original Greek context, where myth was a part of political education, providing insight into human action. By analysing the works of philosophers, parallels are drawn between the role of myth and modern political education, focusing on the importance of activity, emotional involvement and cooperation. The paper takes a hermeneutic approach, complemented by a historical-philosophical investigation.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: First, poetry was examined as a component of the “philosophy of human affairs” and a vehicle for myths and the associated knowledge. Secondly, a reconstruction of the ancient conceptualisation of myth is presented. By analysing the attitudes of philosophers towards myth and its creators, it became possible to outline the significance of myth and its function in the development of political competence.

RESEARCH RESULTS: Proper interpretation and evaluation of Greek myths requires understanding the assumptions of the contemporary poetry. The essence of a myth was not fiction, but its ability to encapsulate the nuances of human action, to make the audience reflect on their behaviour, choices and relationships. Fiction was intended to abstract from concrete situations and to evoke emotions, thus having an individualising effect. Given these advantages, myth complemented the philosophical curriculum.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The role of myths in political education requires reassessment, with greater recognition of their importance as elements influencing political life. Reflection on myth in its classical sense has the potential to enrich, among others, also the political and legal studies.

KEYWORDS:

myth, fable, science, truth, politics

WSTĘP

Platon i Arystoteles stanowili raczej kulminację
niż zaranie greckiej myśli filozoficznej
(Arendt, 2005, s. 39)

Powyższy cytat zwraca uwagę na niezwykle istotny, acz nieraz pomijany aspekt: analizując europejskie dziedzictwo kulturowe i odwołując się do jego dorobku, nader często uznajemy, iż początek rozwoju nauki oraz naukowego myślenia o świecie, społeczeństwie czy państwie, wyznaczany jest poprzez rozwój filozofii, a w szczególności działalność słynnych filozofów: Sokratesa, Platona i Arystotelesa. Jednakże koncentrując się wyłącznie na myśli filozoficznej – której waga i znaczenie dla dalszego rozwoju kultury europejskiej są niezaprzeczalne – częstokroć pomija się dorobek wcześniejszych wieków i źródeł niefilozoficznych, zwłaszcza szeroko pojętej literatury, traktując je ewentualnie jako wstęp do dzieł późniejszych myślicieli. Tymczasem, na co zwraca uwagę Arendt, wielcy filozofowie „złotego wieku” działali w świecie o ukształtowanych tradycjach i wartościach, w świecie różnorodnych relacji politycznych i ustrojowych, zaś wspomniane dzieła literackie miały udział w ich utrwalaniu, uświadamianiu, ale i ocenianiu.

Rozwijający się prężnie także na gruncie polskiej nauki nurt „prawa i literatury” (Jaworska-Biskup, 2022, s. 9–12; Kamień, Zajadło, & Zeidler, 2019; Kamień, 2024) coraz bardziej akcentuje konieczność uwzględniania takich „pozaprawnych” czy „pozafilozoficznych” źródeł w badaniach. Stanowią one bowiem zapis określonego doświadczenia kulturowego, które, choć nie zostało ujęte w „naukowe” (tj. filozoficzne) ramy, również może stanowić wartościowe źródło wiedzy o ówczesnych społeczeństwach. W szeroko rozumianej literaturze greckiej można odnaleźć wiele wzorców odnoszących się zarówno do sfery prawno-politycznej, moralnej, jak i społecznej, w tym wzajemnych relacji oraz indywidualnych przeżyć. Tym bardziej jest to istotne, ponieważ, jak zauważa Pierre Manent (2014, s. 34), w świecie greckim te sfery: czysta nauka, *episteme* oraz doświadczenie, czyli praktyka życia, były ze sobą powiązane. Dopiero Platon i w ślad za nim myśliciele nowożytni doprowadzili do ich rozgraniczenia, czyniąc z nauki przede wszystkim świadomą konstrukcję, oddzielając teorię od praktyki.

Eksponowanie roli filozofii pozostaje w zgodzie z tym trendem i kartezjańskim założeniem o dominacji rozumu nad emocjami. Dlatego we współczesnej edukacji politycznej nacisk jest kładziony głównie na elementy racjonalne, proceduralne aspekty procesu edukacji, wybór właściwego modelu czy pożądanego poziomu wiedzy teoretycznej (Frazer, 1999, s. 5), badania często opierają się na analizach socjologicznych, wykresach i statystykach (Delli Carpini & Keeter, 1996). Coraz częściej zwraca się jednak uwagę na konieczność aktywizacji społeczeństwa, zwiększenie jego świadomości politycznej i partycypacji w działaniach (Rosenstone & Hansen 1993; Flyvbjerg, 2001; Bøyum, 2018). Bernard Crick oraz Derek Heater (1977, s. 179–183) wprowadzili trudne do przetłumaczenia, acz obrazowe pojęcie *political literacy*, oznaczające pewne podstawowe kompetencje polityczne, w skład których wchodzi wiedza, ale również umiejętności, postawy oraz poczucie odpowiedzialności i wspólnego interesu (na temat trudności związanych z tłumaczeniem zob.: Miksa, 2023, 56–57). Kształtowanie i rozwijanie tego rodzaju umiejętności wymaga nie tylko wiedzy poznawczej, ale także pewnych cech, które dziś zbiorczo określamy mianem „kompetencji społecznych”: wchodzenia w relacje, współpracy, wyobraźni, dojrzałości emocjonalnej etc. Współcześnie dualizm rozum – emocje jest coraz częściej

kwestionowany (zob. m.in. Damasio, 2016). Na gruncie edukacji politycznej podpowiedzi, jak połączyć sferę racjonalności z emocjonalną, może dostarczyć holistycznie rozumiana kultura grecka. Grecki ideał *paidei* pozostaje modelowym wzorcem na rzecz edukacji poprzez partycypację w kulturze (Jaeger, 1986, s. XVII), kultura grecka zaś to, prócz filozofii, także sztuka, literatura i mity. Żeby jednak dostrzec wyjątkowość mitów i ich istotną rolę w edukacji politycznej, trzeba zrewidować dzisiejsze podejście i zrozumieć, jak „mit” postrzegali sami Grecy. Temu zagadnieniu poświęcona będzie pierwsza część niniejszego tekstu. Następnie skoncentruję się na roli poetów oraz platońskiej krytyce, co pozwoli zaobserwować, że wymierzona była ona nie w sam mit, a jego twórców. Przeprowadzona analiza pozwoli wyciągnąć wnioski odnośnie do roli mitu w życiu społecznym i edukacji politycznej.

MIT W GRECJI

Arystoteles w *Etyce nikomachejskiej* (1982, 1181B) wyodrębnia „filozofię spraw ludzkich”, która dotyczy praktycznej działalności człowieka – jest to wiedza, którą należy opanować, jeśli chce się być aktywnym uczestnikiem życia społecznego, w tym politycznego. W ramach „filozofii spraw ludzkich” znajduje się, prócz etyki, polityki i ekonomii, także poetyka. Jest ona bowiem immanentnie związana właśnie z naturą ludzką i zakorzenionym w niej instynktem naśladowania, dzięki któremu człowiek zdobywa podstawy swojej wiedzy (Arystoteles, 2014, 1448B). Poezja dla Arystotelesa była bliska filozofii ze względu na pewną uniwersalność przedstawianych w jej ramach treści. Nie koncentrowała się na wydarzeniach, które miały miejsce (to było rolą historii), lecz na takich, które mogły się wydarzyć – były prawdopodobne. Nie była zatem dowolnym wytworem wyobraźni, lecz musiała spełniać określone warunki, pośród których istotną rolę odgrywał właśnie *mythos*, rozumiany jako „uporządkowany układ zdarzeń” (Arystoteles, 2014, 1450A).

Należy przy tym pamiętać, że w kulturze greckiej nie występuje żaden katalog obowiązujących mitów, nie mają one ustalonej ostatecznej, niezmiennej treści (Lengauer, 1994, s. 15). Wyznaczone przez poetów ramy nie były sztywne. Niejednokrotnie późniejsi twórcy

zmieniali przedstawiany bieg wydarzeń, modyfikując ich kolejność, charaktery bohaterów czy ich motywacje, by zaprezentować historie alternatywne. Wszystkie te zabiegi były jak najbardziej akceptowalne pod warunkiem zachowania prawdopodobieństwa – wiarygodne jest to, co jest możliwe (Arystoteles, 2014, 1451B). Istotę poezji stanowiło naśladowanie ludzkiego działania. Zmienne okoliczności, podobnie jak elementy fikcyjne, umożliwiały abstrahowanie od konkretnego przypadku i uogólnienie sytuacji. Fikcja nie zezwalała jednak na całkowitą dowolność. Arystoteles uważa Homera za najwybitniejszego z twórców nie tylko ze względu na jego doskonałość techniczną, umiejętność spójnego przedstawienia akcji czy wyrazistych postaci, ale także dlatego, że potrafi „przedstawić nawet zdarzenia niemożliwe jako prawdopodobne” (Arystoteles, 2014, 1460A) – tzn. zachować „wewnętrzną spójność” wydarzeń. Jego postacie postępują konsekwentnie i na sposób ludzki. Usunięcie elementów „niemożliwych” nie odmieni znacząco ich motywacji, wzajemnych relacji czy celów. Dobrą poezję, a taką była poezja Homera, cechuje wiarygodna fabuła, skoncentrowana na działaniach, a nie, z tego punktu widzenia drugorzędna, pomysłowość w kreowaniu świata przedstawionego. Jako przykład przeciwny Stagiryta podaje m.in. tragedię Eurypidesa *Orestes*, gdzie Menelaos, postać zwykle przedstawiana jako szlachetna, nabiera cech negatywnych. Arystoteles krytykuje przy tym nie tyle samą zmianę charakteru bohatera, ile fakt, iż nie ma ona większego wpływu na przebieg wydarzeń, a zatem – nie służy żadnemu celowi (Arystoteles, 2014, 1454A).

Osadzenie akcji w fikcyjnym (mitologicznym) środowisku może być dodatkową zaletą. Ułatwia bowiem koncentrację na działaniach bohaterów, jawnie abstrahując od realiów historycznych, a tym samym uczy podejmowania działania nawet w najbardziej niestandardowych sytuacjach i doświadczenia o wiele więcej, niż byłoby to udziałem w ramach zwykłego, codziennego życia. Bohater mitu może zatem być

zarazem sobą, człowiekiem żyjącym w określonych warunkach historycznych czy geograficznych, a jednocześnie wykracza daleko poza ten konkretny, stając się Każdym i Wszędzie (Tokarczuk, 2019, s. 5),

bowiem jego doświadczenie, przeżywane rozterki i emocje czy relacje, w które wchodzi niezależnie od czasu i przestrzeni, dają się uogólnić. Grecy ewidentnie mieli tego świadomość i nie traktowali

mitów jako narracji historycznej. Dlatego poezja stanowiła istotny element edukacji politycznej oraz „filozofii spraw ludzkich”. Zawierała się w niej bowiem wiedza o charakterze społecznym, umożliwiającą nie tyle opis rzeczywistości, ile zrozumienie skomplikowanego świata relacji międzyludzkich, niejednokrotnie nieprzewidywalnego i wymykającego się kontroli jednostki. Tak ujęta wiedza „mityczna” stanowi formę edukacji praktycznej, realnie wpływającej na kształtowanie postaw jednostek, ich dojrzałości emocjonalnej, poczucia odpowiedzialności, a także umiejętności wchodzenia w relacje i ich rozumienia. Te elementy, współcześnie określane mianem „kompetencji społecznych”, wpływają zaś w konsekwencji na kształtowanie świata politycznego. Stąd też grecki mit, najczęściej wyrażany właśnie poprzez poezję i dramaty, zasługuje na bardziej wnikliwą analizę, jako opowieść, która ma być „naśladowaniem nie ludzi, lecz działania (akcji) i życia” (Arystoteles, 2014, 1450A).

FILOZOFIA I MIT

Dzięki filozofii przywykło się postrzegać myśl grecką jako skoncentrowaną na Prawdzie (*aletheia*) i wiedzy „naukowej” (*episteme*), które stawiane były ponad indywidualnymi opiniami (*doksai*) (Arendt, 2005, s. 48). Ten grecki sposób wydaje się ideałem, do którego dążyć powinna współczesna nauka, a może nawet dążyła, poprzez pozytywistyczne skoncentrowanie na faktach i próby zaadaptowania metodologii nauk przyrodniczych do społecznych. Wystarczy zwrócić uwagę, jak wielki nacisk kładziemy współcześnie na metodologię badań, nadal patrząc na nauki społeczne niemalże okiem przyrodnika – czy została zachowana właściwa procedura, czy komponenty były niczym nieskażone i czy obserwator nie ingerował w przebieg zdarzenia. Narracja indywidualna zostaje odsunięta na rzecz ogólnej, abstrakcyjnej, nieskażonej indywidualną opinią. Platońska prawda nie tylko stawiana jest ponad opiniami, ale stanowi, jak określiła to Arendt (2005, s. 42), wyraz tęsknoty za miernikami absolutnymi; takimi, które pozwalają osiągnąć niezawodność, nie podlegają dyskusji, nie można ich zmienić sztuką perswazji czy argumentacji.

Ten model metodologiczny jest jednak coraz częściej kwestionowany. Czysto racjonalna wiedza przyrodnicza nie wystarcza bowiem do

podjęcia dyskusji dotyczącej sfery relacji interpersonalnych, wartości czy świadomości ludzkiej (Salkever, 1981, s. 480; Flyvbjerg, 2012, s. 3). Stąd też coraz więcej uwagi poświęca się aspektom psychologicznym, emocjonalnym czy etycznym, wywierającym nie mniejszy wpływ na ludzkie działanie niż sam rozum. Podobnie jak filozofia w antyku, tak współczesne nauki społeczne wzorowane na przyrodniczych nie dostarczają wiedzy wystarczającej do aktywnego, indywidualnego zaangażowania. Prowadzi to jednak do pogłębiającej się przepaści pomiędzy naukami przyrodniczymi (racjonalnymi i dążącymi do uogólnień) a społecznymi (opartymi na „czynniku ludzkim” i coraz bardziej partykularnymi). Badania nad mitem często padają ofiarą tej dychotomii, gdy z jednej strony akcentowana jest „nieracjonalność” czy wręcz „prymitywność” mitu (Dodds, 2001), z drugiej – nacisk kładziony jest na aspekt psychologiczny i emocje odbiorcy (Dudek, 2013).

We współczesnej analizie mitu przywoływane są takie autorytety jak Bronisław Malinowski, Mircea Eliade, Leo Strauss, czy Émile Durkheim, lecz warto zwrócić uwagę, że ich badania koncentrują się przede wszystkim wokół mitów plemion tubylczych, zaś ta najbardziej nam znana i jedna z bardziej rozbudowanych mitologii – grecka – nie znajduje w ich pracach zbyt wiele miejsca. Oczywiście można tłumaczyć to dostępnością mitów plemiennych, tzn. możliwością bezpośredniej obserwacji, uczestnictwa w życiu badanych społeczności i poznawania ich kultury, podczas gdy mit grecki znany tylko z przekazów. Wydaje mi się jednak, że warto zastanowić się nad tym, dlaczego tenże mit grecki, *de facto* fundament współczesnej europejskiej kultury, pozostaje na uboczu. Przecież to właśnie mitologia grecka stanowiła kanwę tragedii i poezji, odwoływała się doń również filozofia – czasem pochlebnie, niejednokrotnie krytycznie, co jednak dość jednoznacznie sugeruje, że mity nie były zwykłymi „fałszywymi opowieściami”, godnymi zlekceważenia, lecz istotnym elementem kultury, wpływającym również na kształcenie i zachowanie obywateli (Platon, 2003, 378E). Antyczne powiązania pomiędzy filozofią i mitem czy też racjonalnym namysłem a przeżywanymi emocjami pozostają jednak niedoceniane. Z tego powodu zasadne wydaje mi się powrót do mitu antycznego, rozumianego jako zapis pewnego doświadczenia, relacji, wzajemnych wpływów.

ROLA MITU

Należy jednak koniecznie zwrócić uwagę na stosunek starożytnych autorów, w tym i filozofów, wobec mitu. Przede wszystkim stałe nawiązania do tradycyjnych opowieści, obecne wszakże również w dziełach ich największego krytyka – Platona, sugerują, iż mit pozostawał istotnym elementem życia społecznego i kulturowego, w tym edukacji. Co więcej, choć niejednokrotnie filozofowie – ale także i poeci (Pindar) czy historycy (Herodot) – nie zgadzali się z przedstawionymi w mitach wydarzeniami lub narracją, nigdy ich nie deprecjonowali ani nie lekceważyli. Podstawowe rozumienie mitu oczywiście zawiera elementy fikcji: działanie sił nadnaturalnych, istnienie bogów i przerażających bestii, przygody herosów obdarzonych niezwykłymi zdolnościami. Ta sfera fikcyjna jest jednak pewną powłoką, czymś akcydentalnym, niestanowiącym o istocie mitu, jego roli i funkcji pełnionej w greckim społeczeństwie. Termin *mythos* jest bardzo niejednoznaczny: mógł oznaczać zarówno słowo, jak i ważną mowę, opowieść (niekoniecznie fałszywą) czy też fabułę rozumianą jako „uporządkowany układ zdarzeń” (Arystoteles, 2014, 1450A). Współcześnie z tego bogatego katalogu znaczeń wybraliśmy dla mitu definicję zdecydowanie najmniej korzystną.

Sam Sokrates, dyskutując w *Państwie* o kształceniu doskonałych strażników, sugeruje rozmówcy zastanowienie się nad sposobem tegoż kształcenia: „Więc proszę cię – tak jakbyśmy bajkę układali (μύθῳ μυθολογοῦντές) i mieli czas wolny (σχολήν), weźmy się do kształcenia tych ludzi” (Platon, 2003, 376D). Użyty w tłumaczeniu polski termin „bajka” jest mylący. W oryginale Sokrates używa wspomnianego terminu *mythos*, a opowieść, którą chce ułożyć, nie jest byle błahostką, lecz ma służyć edukowaniu najważniejszych ludzi w państwie, a ponadto filozof chce to czynić w wolnym czasie, który sprzyja rozważaniom filozoficznym. Właśnie ten „wolny czas”, poświęcony na układanie *mythos*, dodaje mu znaczenia. Wówczas bowiem filozof może działać swobodnie, bez presji, skupiając się wyłącznie na filozofii. Warto zwrócić uwagę, że greckim terminem na oznaczenie „czasu wolnego” w tym cytacie jest σχολή (skole). Zatem, jak zwraca uwagę J. Pieper (1952, s. 2), dzisiejsze miejsce edukacji – szkoła – ma swoje źródło w terminie oznaczającym czas poświęcony nauce, ale, inaczej niż współcześnie, będący czasem wolnym od obowiązków. To

właśnie w czasie wolnym odbywała się edukacja filozoficzna, wówczas uczniowie mogli podążać za swoimi nauczycielami, dyskutować z nimi i poszukiwać wiedzy, ponieważ czas ten nie był ograniczony żadnym konkretnym celem ani zależny od działalności innych osób (Owens, 1981, s. 713–723; Rose, 2016, s. 31–34). Sama sztuka snucia historii, tworzenia mitów, w tym o sprawiedliwości i pięknie, jest dużo bardziej szlachetnym spędzaniem czasu niż inne, bardziej przyziemne przyjemności (choć nie dorównuje czystemu namysłowi filozoficznemu – Platon, 2002, 276E). Wówczas bowiem rozmówcy mogą spokojnie dyskutować, roztrząsać jedną myśl po drugiej, zmieniać temat. Tymczasem ci, którzy czasem wolnym nie dysponują, muszą przemawiać szybko, konkretnie, a także nie dla samej sztuki dyskusji, lecz najczęściej po to, by przekonać audytorium. Sokrates podaje znamieny przykład – są to mówcy sądowi, ograniczeni klepsydrą, skargą i wolą zleceniodawcy. Taka „niewola” zmusza ich do „chodzenia na ukos (...) prędko się zaczynają chwytąć kłamstwa, krzywdy ludzkiej i zemsty” (Platon, 2005, 172E–173B). Tworzenie mitów w ujęciu Sokratesa nie jest zatem zadaniem trywialnym i pozbawionym większego znaczenia, lecz sposobem edukowania ludzi, w tym również potencjalnych przywódców. Co więcej, dotyczy ono spraw niebagatelnych i przebiega pod wpływem głębokiego namysłu, nie z potrzeby chwili czy indywidualnego interesu. Tak stworzony mit ma bowiem szansę przysłużyć się całej wspólnotie, skłaniając jej członków do rozważania rozmaitych alternatyw, dyskusowania o problemach oraz dalszego samorozwoju.

Podobnym tokiem myślenia podaży kilka wieków później Lukian z Samosaty, rzymski mówca i satyryk z II w. n.e. Jedno z najsztywniejszych dzieł Lukiana nosi tytuł *Prawdziwa historia*, a przedstawia opowieść zgoła fantastyczną: autor-protagonista między innymi wznosi się swym statkiem na Księżyc, trafia do trzewi ogromnego wieloryba oraz odwiedza krainę umarłych, gdzie poznaje bohaterów wojny trojańskiej. Lukian we wstępie wyjaśnia swój zamysł. Choć cała opowieść, niezależnie od swego tytułu, może być odbierana jako zbiór kłamstw, autor ma nadzieję, że „odświeży ona umysł”, ale czytelnik odnajdzie w niej prócz rozrywki również pożyteczną naukę (Lukian, 2006, s. 10). Historię Lukiana zatem również należy analizować w momencie, gdy rzeczywiście można poświęcić jej uwagę, bez jakiegokolwiek presji mogącej czytelnika rozproszyć lub

zmusić do pośpiesznych i powierzchownych wniosków. Co więcej, jest ona odpowiednia dla ludzi, którzy są w jakiś sposób uczeni, i ma im umożliwić wyjście poza utarte schematy myślowe, aby ich umysł mógł przygotować się do kolejnych zadań. Jest więc niczym regularne ćwiczenia fizyczne, mające jednak w konsekwencji przygotować zawodnika do udziału w igrzyskach, albo przeprowadzany w bezpiecznych warunkach trening umiejętności społecznych. Mit bowiem wzbudza emocje, uczy nieszablonowego myślenia, skłania do namysłu, oceny sytuacji i dywagacji na temat alternatywnych możliwości postępowania, a poprzez to przygotowuje do życia we wspólnocie. Stosunek Greków, w tym i filozofów, wobec mitu daleki jest zatem od lekceważenia.

POECI I FILOZOFOWIE

Mit jest jednym z narzędzi kształtujących człowieka, a przyjęty jako prawda „się lubi przyczepiać tak, że później ani tego nie zmyjesz, ani nie przestawisz” (Platon, 2003, 378E). Niczym dzisiejsze media społecznościowe, ma wpływ na kształtowanie charakteru i poglądów, a przekonania, które może wpoić (zwłaszcza młodym ludziom – Platon, 2003, 378A), są tak ugruntowane, że nawet filozofom trudno je później zmienić. Sam Platon w swoim *kallipolis* nie sugerował usuwania mitów jako takich, lecz poetów – mitotwórców. Filozof musi się zmierzyć z mitem, jego treścią i przekazem, zastanowić się nad wiedzą, jaką tenże mit przekazuje, a wiedza ta jest dość istotna, dotyczy bowiem sfery relacji między obywatelami, członkami rodzin i społeczeństwa w całości (Platon, 2003, 378C–D). Dlatego zdaniem Platona mit powinien stanowić wyraz wartości i postaw pożądanych w społeczeństwie, tak by raczej uzupełniać filozofię, a nie stanowić jej alternatywę. Jego społeczne oddziaływanie jest niezaprzeczone, stąd powinien być tworzony przez „specjalistów” zgodnie z filozoficznymi wytycznymi, dzięki czemu może przybliżyć do Prawdy i wiedzy. Warto przy tym zwrócić uwagę, że dla filozofów nie sam mit jest fałszem. Istnieją także „prawdziwe” mity – platońska opowieść o Erze lub jaskini są ich przykładem (Platon, 2003, 614B–621B; 514A–517A).

Specjalnie miejsce w świadomości Greków zajmowali dwaj twórcy: Homer i Hezjod. Personalnie atakuje ich Platon, przez nich

pragnąc usunąć ze swego Państwa wszystkich poetów, jako kłamców i szkodników. Herodot (2007, II.53) uznaje ich zaś za pierwszych mitotwórców:

Hezjod i Homer (...) stworzyli Grekom teogonię, nadali bogom przydomki, przydzielili im kult i sztuki i określili ich postacie. Homer z Hezjodem dali Grecji bogów.

Eric Voegelin na tej podstawie wnioskuje, że Grecy mieli pełną świadomość, iż ich teologia nie była wielowiekowym, spontanicznym, cywilizacyjnym tworem, lecz powstała relatywnie niedawno, a stworzyły ją konkretne osoby, znane z imienia: Homer i Hezjod (Voegelin, 2013, s. 178). To intrygujące założenie może skłaniać do dalszych rozważań dotyczących roli, ale i zawartości treściowej mitów. Przede wszystkim kłóci się ono z dwoma współczesnymi i szeroko rozpowszechnionymi koncepcjami związanymi z mitami. Po pierwsze, z założeniem, że powstawały one w sposób spontaniczny, intuicyjny, w przeciwieństwie do mitów współczesnych, które niejednokrotnie są kreowane przez jakies ośrodki – polityków, media, celebrytów. Po drugie, z wyobrażeniem o wspólnotowej, społecznej kreacji mitów (Manent, 2014, s. 48–49). Jest w samym tym założeniu coś mitycznego – istnienie wspólnoty, która w jakiś nieświadomy, nieokreślony sposób będzie wytwarzała kolejne, mniej lub bardziej spójne ze sobą opowieści, dotyczące powstania świata, bogów, herosów, ludzi i ich relacji. Która bez żadnych wytycznych, ram czy koordynacji w niezwykle logiczny sposób przeprowadzi świat z chaosu w kosmos. Mitologia grecka jest bowiem o wiele bardziej rozbudowana niż jakikolwiek mit współczesny. Dlatego łatwiej postrzegać Homera czy Hezjoda raczej jako kronikarzy, którzy zebrali dotychczasowe, rozległe społeczne doświadczenie i przedstawili je światu. Ale jeśli tak, to czy zasługują oni – właśnie oni – na imienną krytykę ze strony filozofów? Gdyby jednak faktycznie byli mitotwórcami, którzy przedstawili opowieści o bogach i herosach w ostatecznej, utrwalonej formie, to zdaniem Platona „ludziom fałszywe mity ułożyli, opowiedzieli i opowiadają je dalej” (Platon, 2003, 377D). Stworzyli zatem niezwykle skuteczne narzędzie umożliwiające wpływanie na społeczeństwo, a co więcej – wypełnili je fałszywą treścią. Tym samym bliscy byłiby dzisiejszym twórcom tzw. fake newsów czy plotek, przekazując społeczeństwu informacje niesprawdzone lub wręcz

falszywe, ale poprzez zawarte w nich kontrowersje przyciągające uwagę i angażujące emocjonalnie. Tak rozumiane mity przedstawiałyby nie czystą, poetycką fikcję, ale zakłamaną wiedzę, wypaczoną i spisana przez poetów, którzy pragnąc poklasku, porzucają wymogi spójności fabularnej i charakterologicznej oraz prawdopodobieństwa zdarzeń.

ZNACZENIE MITU

Podczas gdy Platon koncentruje się na zastosowaniu mitu jako narzędzia, którego treść winna nie zagrażać, lecz wspierać trudniejszą w przekazie i bardziej skomplikowaną wiedzę filozoficzną, jego uczeń Arystoteles dostrzega zalety samej warstwy treściowej dotychczasowych mitów. Również dla niego mit stanowi sposób przekazywania wiedzy, ale jest to wiedza, którą można by nazwać teoretyczno-eksperymentalną. Jest ona w stanie przekazać nam pewne doświadczenie działania, choć nie musimy bezpośrednio przeżyć konkretnej sytuacji. Mit to swoistego rodzaju gogle do wirtualnej rzeczywistości. Siedząc bezpiecznie w teatrze (czy współcześnie – na kanapie), mamy możliwość obserwowania, a czasem nawet, angażując się w wydarzenia, podejmowania decyzji wraz z bohaterami, uczestniczenia w przebiegu wydarzeń, wspólnego przeżywania i odczuwania. Co więcej, mity umożliwiają nam doświadczenie o wiele więcej, niż byłoby to naszym udziałem w ramach zwykłego, codziennego życia.

Mit grecki tym samym jest opowieścią łączącą w sobie dwa aspekty – teorię oraz doświadczenie. Nie daje wiedzy pewnej, wiedzy o faktach w świecie, bowiem odnosi się do innej sfery: relacji, prawdopodobnych związków przyczynowo-skutkowych oraz oddziaływania na siebie rozmaitych zdarzeń. Obrazuje on dobitnie fakt, że żadne wydarzenie nie istnieje w próżni, a jest efektem nawarstwiających się problemów, antagonizmów czy sojuszy. Tę rolę mitu dostrzegła i przedstawiła Olga Tokarczuk w swoim noblowskim przemówieniu (2019, s. 11):

Wydarzenia są faktami, ale doświadczenie jest czymś niewyraźalnie innym. (...) Doświadczenie jest faktem poddanym interpretacji i umieszczonym w pamięci. (...) Wierzę, że rolę takiej struktury pełni mit.

Istotą mitu jest relacja pomiędzy tymi dwoma elementami, rozdzielonymi współcześnie, a połączonymi w Grecji, gdzie teoria wynika z obserwacji i doświadczenia, zaś doświadczenie, pewien stan „zdziwienia światem” (Platon, 2005, 155D), o którym pisze Platon, stanowi przyczynę poszukiwania wiedzy i powstawania nauki. Dzisiejsze podziały szczególnie wyraźnie zaobserwować można w naukach prawnych: mamy przedmioty dogmatyczne, mamy też praktykę prawniczą. Ten, kto dogłębnie i na pamięć zna wszystkie przepisy w pewnej dziedzinie, niekoniecznie świetnie poradzi sobie, występując przed sądem. Ten, kto potrafi działać na bieżąco przed sądem, niejednokrotnie musi posiłkować się tekstami aktów prawnych, by zwerfikować swoje działania i możliwości. Współcześnie coraz częściej dostrzegamy redukcyjność takich binarnych podziałów. W edukacji kładziony jest nacisk na interdyscyplinarność, w ekonomii powstają teorie zrównoważonego rozwoju, w naukach społecznych poszukuje się sposobów na połączenie indywidualizmu z troską o dobro wspólne i nowych sposobów edukacji politycznej oraz obywatelskiej. Specyfika antycznego mitu polega na tym, iż dokonuje się w jego ramach pewna synteza. Może on bowiem przekazywać treści filozoficzne, racjonalne, ale także, „rozluźniając” umysł, ułatwiać zaangażowanie sfery emocjonalnej. Greckie *katharsis*, wywoływane najczęściej właśnie poprzez uczestniczenie w dramatyzowanym opowiadaniu mitów, miało doprowadzać nie tylko do przeżycia, ale i zrozumienia targających zarówno bohaterami, jak i odbiorcami emocji. Emocji, których najczęściej nie da się uniknąć w relacjach społecznych i które mają istotny wpływ na ich kształtowanie.

Jeśli to Homer i Hezjod dali ludziom mit, to tragicy byli jego interpretatorami i kontynuatorami starającymi się zrozumieć i wyjaśnić, ale nie fakty, nie wiedzę pewną, której w mitach szukał (i nie dostrzegał) Platon, a powody, związki i relacje społeczne. Dlatego też dramatopisarze z pewną swobodą podchodzili do tradycyjnych wątków, mieszając je i przekształcając, zupełnie w duchu nowożytnych nurtów alternatywnej, rozważających, „co by było gdyby...?”. Wystarczy wspomnieć tutaj tragedie Eurypidesa, który z lubością zmieniał dotychczas ustalony ciąg wydarzeń (*Herakles szalejący*) czy charaktery postaci (Menelaos w *Andromasze* i *Orestesie*)

Jednocześnie Grecy umiejętnie łączyli te quasi-historyczne rozważania z elementami nauk społecznych. Kiedy Edyp, przybywszy

do Kolonos (Sofokles, 2014, 220–291; 522–548), czy Tezeusz w *Hipolicie uwięzionym* (Eurypides, 2005, 817–1089; 1325–1461) opisują nieszczęścia, które ich spotkały, wygłaszają wręcz swoistego rodzaju mowy obrończe we własnej sprawie, powołując się na los, ale i nieprzychylność innych ludzi, złe rady czy nawet działanie w afekcie. W ostatecznym rachunku bohaterowie najczęściej zyskują ulaskawienie, przebaczenie, ale muszą uprzednio skonfrontować się z oskarżycielem, a często i samym sobą oraz swoją ofiarą. Nie istnieją jako atomy w próżni, nie są też „podmiotem zbiorowym”. Mity i ich interpretacje przenoszą nas na bardziej osobisty, jednostkowy wymiar greckiej kultury, gdzie nie ma Ateńczyków, Tebańczyków czy Spartan, a są Tezeusz, Edyp czy Menelaos. Poprzez takie ujęcie historii mit nie tylko nie traci na znaczeniu i wartości, ale przeciwnie, zyskuje, uwrażliwiając odbiorcę na potencjalne konsekwencje jego własnych, indywidualnych wyborów, których nie da się rozmyć w ramach „woli ludu” czy „wszystkich”.

ZAKOŃCZENIE

Mit odnosi się do działania jednostki, zarówno w sferze wewnętrznej, jak i zewnętrznej. Z jednej strony umożliwia tak pożądaną przez Sokratesa, dialog z samym sobą, to znaczy zastanowienie się nad własnym postępowaniem w sytuacji trudnej, ocenę swych możliwości, wystawienie się na próbę, lecz bez bezpośredniego zagrożenia. Z drugiej strony poprzez pewną uniwersalność oraz współprzeżywanie zdarzeń i odbiór w większym gronie mit ma działanie jednoczące, uwrażliwiające na własną sprawczość, na istotność podejmowanych decyzji i ich społeczne konsekwencje. Tym samym mit nie jest opowieścią o charakterze czysto teoretycznym, lecz sposobem edukacji praktycznej. Poprzez zaangażowanie odbiorcy umożliwia poznanie motywacji i dylematów, które pomimo umiejscowienia w innym czasie i przestrzeni po dziś dzień nie tracą aktualności, ponieważ dotyczą ludzkiej natury, sfery ludzkich relacji. Jak obrazowo ujęła to Tokarczuk (2019, s. 11): „Mit, jak wiadomo, nigdy się nie wydarzył, ale dzieje się zawsze”.

Co więcej, w przeciwieństwie do czysto racjonalnej, uniwersalnej wiedzy, odbiór poezji jest procesem zindywidualizowanym, w którym doświadczane emocje są unikalne dla jednostki. W ten sposób mit

pozwała zachować wolność, gdyż nie narzuca określonego sposobu postępowania, a jedynie ilustruje istotne elementy społecznej egzystencji i konsekwencje działań. Jednostka może jednak analizować i oceniać działania bohaterów oraz wybierać własny sposób postępowania, przyjmując pełną odpowiedzialność za swoje decyzje. Taki jest właśnie cel edukacji politycznej: wspieranie jednostek zdolnych do namysłu oraz do przyjęcia osobistej odpowiedzialności za społeczeństwo.

Dostrzeżenie tego indywidualnego i relacyjnego elementu w myśli greckiej umożliwia zbliżenie do siebie dwóch paradygmatów myślenia: mitycznego i filozoficzno-pozytywistycznego. Wiedza o faktach, o przypadkach jednostkowych, jest niezbędna do uogólnień, z drugiej strony to uogólnienia i prawdopodobieństwa umożliwiają namysł i przewidywanie przyszłości, a nawet więcej – wybór jej konkretnej wersji poprzez podjęcie określonego działania. Wnikliwa analiza mitów pozwala zaobserwować naturalne połączenie filozoficznego namysłu oraz emocjonalnego doświadczenia, które umożliwiały edukowanie świadomych, zdolnych do aktywnego współdziałania w sferze politycznej i społecznej obywateli.

Do zrozumienia mitu trzeba dojrzeć, a nawet posiadać już pewną wiedzę, umożliwiającą jego właściwą interpretację i ocenę. Podstawowe obawy Platona związane z mitami, dotyczą właśnie tego, że wypaczają one charaktery młodych ludzi, „bo młody człowiek nie potrafi ocenić, co jest przerośnią, a co nie” (Platon, 2003, 378D–E). Współcześnie problem z nauką właściwego rozumienia mitu potęguje, paradoksalnie, szeroki dostęp do informacji. Ich nadmiar uniemożliwia wiarygodną weryfikację pozostającej w obiegu społecznym wiedzy, przez co obniża się autorytet Prawdy. Cierpi na tym także fikcja, która „straciła zaufanie czytelników, odkąd kłamstwo stało się niebezpieczną bronią masowego rażenia” (Tokarczuk, 2019, s. 10). Gdy każdy może głosić „swoją” prawdę, czy istnieje dalsze zapotrzebowanie na fikcję? Czy może właśnie słuszną ścieżką jest dążenie do usunięcia komponentu fikcji, elementów fantastycznych, by odnaleźć ukryte pod nimi fakty? A może problemem są twórcy, którzy zamiast rzetelnie przedstawiać pozyskane informacje, ubarwiają je i modyfikują tak, by uzyskać jak największe zainteresowanie ze strony społeczeństwa? Pytania te są właściwie tożsame z tymi, które zadawał w swoich dziełach Platon, co dowodzi ciągłej aktualności dostrzeganych w Grecji problemów.

Rozumiany na sposób grecki mit może nadal (lub – ponownie) odgrywać niezwykle istotną rolę edukacyjną. Uwrażliwia on bowiem na skomplikowanie procesów decyzyjnych oraz na czynniki zmienne i niezależne od działającego – chociażby relacje i działania innych osób, również kształtujących sferę polityczną. Namysł nad tymi elementami może służyć kształtowaniu jednostek świadomych zarówno własnych potrzeb, jak i konieczności zaangażowania we wspólne sprawy, czyli partycypacji w życiu społeczno-politycznym. Mit ułatwia koncentrację na zagadnieniach, które, rozpatrywane od strony czysto intelektualnej, redukowane są jedynie do suchych faktów, a przez to pozbawiane prawdziwie ludzkiego wymiaru – emocji i zaangażowania.

BIBLIOGRAFIA

- Arendt, H. (2005). *Polityka jako obietnica*. W. Madej & M. Godyń (Tłum.). Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Arystoteles (1982). *Etyka nikomachejska*. D. Gromska (Tłum.). Warszawa: PWN.
- Arystoteles (2014). *Poetyka*. H. Podbielski (Tłum.). Warszawa: PWN.
- Bøyum, S. (2018). The Democratic Duty to Educate Oneself. *Etikk i praksis. Nordic Journal of Applied Ethics*, 12(2), 129–141.
- Crick, B., & Heater, D. (1977). *Essays on Political Education*. London: Falmer Press.
- Damasio, A. (2016). *Błąd Kartezjusza. Emocje, rozum i ludzki mózg*. M. Karpiński (Tłum.). Warszawa: Rebis.
- Delli Carpini, M., & Keeter, S. (1996). *What Americans Know about Politics and Why It Matters*. New Haven: Yale University Press.
- Dodds, E. (2001). *Grecy i irracjonalność*. J. Partyka (Tłum.). Bydgoszcz: Homini.
- Dudek, Z.W. (2013). *Psychologia mitów greckich*. Warszawa: Eneteia.
- Eurypides (2005). Hippolitos uwieńczony. W *Tragedie, tom I* (ss. 258–317). J. Łanowski (Tłum.). Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Flyvbjerg, B. (2001). *Making Social Science Matter*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frazer, E. (1999). Introduction: The Idea of Political Education. *Oxford Review of Education*, 25(1/2), 5–22.
- Galston, A. (2004). Civic Education and Political Participation. *PS: Political Science and Politics*, 37(2), 263–266.
- Herodot (2007). *Dzieje*. S. Hammer (Tłum.). Warszawa: Czytelnik.

- Jaeger, W. (1986). *Paideia. The Ideals of Greek Culture. Vol. I.* Oxford: Basil Blackwell.
- Jaworska-Biskup, K. (2022). Prawo i literatura. Perspektywy i wyzwania. *Rocznik Komparatystyczny*, 13, 9–12.
- Kamień, J. (2024). *Prawo i literatura jako kierunek filozoficznoprawny.* Warszawa: Wolters Kluwer.
- Kamień, J., Zajadło, J., & Zeidler, K. (Red.). (2019). *Prawo i literatura: parerga.* Gdańsk–Sopot: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Lengauer, W. (1994). *Religijność starożytnych Greków.* Warszawa: PWN.
- Lukian (2006). Prawdziwa historia. W *Dialogi*, t. 1 (ss. 10–53). M.K. Bogucki (Tłum.). Wrocław: Ossolineum.
- Manent, P. (2014). *Przemiany rzeczy publicznej: od Aten do całej ludzkości.* Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.
- Miksa, J. (2023). Przedmiot obywatelstwo (Citizenship) jako forma edukacji etycznej w Wielkiej Brytanii. *Acta Universitatis Lodziensis Folia Philosophica. Ethica – Aesthetica – Practica*, 43, 45–74.
- Owens, J. (1981). Aristotle on Leisure. *Canadian Journal of Philosophy*, 11(4), 713–723.
- Pieper, J. (1952). *Leisure: The Basis of Culture.* London: Faber & Faber.
- Platon (2002). *Fajdros.* W. Witwicki (Tłum.). Kęty: Antyk.
- Platon (2003). *Państwo.* W. Witwicki (Tłum.). Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki.
- Platon (2005). Teajtet. W *Dialogi*, t. 2. (ss. 323–430). W. Witwicki (Tłum.). Kęty: Antyk.
- Rose, J.L. (2016). *Free Time.* Princeton: Princeton University Press.
- Rosenstone, S.J., & Hansen, J.M. (1993). *Mobilization, Participation, and Democracy in America.* New York: Macmillan.
- Salkever, S.G. (1981). Aristotle's Social Science. *Political Theory*, 9(4), 479–508.
- Sofokles (2014). Edyp w Kolonos. W *Trylogia tebańska* (ss. 128–231). A. Libera (Tłum.). Warszawa: Wyd. SIC!.
- Tokarczuk, O. (2019). *Przemowa noblowska.* <https://www.nobelprize.org/uploads/2019/12/tokarczuk-lecture-polish.pdf> (dostęp: 10.09.2024).
- Voegelin, E. (2013). *Świat polis.* M.J. Czarnecki (Tłum.). Warszawa: Teologia Polityczna.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License http://creativecommons.org/licenses/by_nd/4.0/

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

MARCIN WÓJTOWICZ

<http://orcid.org/0000-0002-5412-8080>
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
marcin.wojtowicz@amu.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2703

Literatura klasyczna w budowaniu autorytetu własnego Hieronima ze Strydonu

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest ustalenie, od czego Hieronim ze Strydonu uzależniał ocenę wartości studiowania literatury klasycznej w perspektywie chrześcijańskiej i w jaki sposób wpływało to na umacnianie jego osobistego prestiżu.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problem badawczy dotyczy interesującego zjawiska namysłu nad możliwością i zakresem korzystania z pism pogańskich przez wczesnochrześcijańskich autorów oraz implikowania ich treści w szeroko rozumianym dyskursie teologicznym. W celu zobrazowania zagadnienia została dokonana analiza źródeł pod względem filologicznym, a ich interpretacja ma charakter interdyscyplinarny.

PROCES WYWODU: Aby zrealizować cel badawczy, dokonuję analizy fragmentów trzech różnych pod względem taksonomii listów, w których Hieronim wyraża opinię o literaturze świeckiej. Spojrzenie na badane teksty dzięki skorzystaniu z metody porównawczej pozwala na dostrzeżenie dostosowywania wypowiedzi autora w zależności od charakteru listu, jego adresata i celu.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Analiza wypowiedzi Strydończyka, dotyczących literatury klasycznej, w zaproponowanym w ramach artykułu materiale źródłowym dowodzi, że Hieronim konstruuje swoje opinie, kierując się przeznaczeniem danego listu i starając się, aby wypowiedzi wpisywały się w strukturę i cel listu (egzegetyczny, ekshortacyjny, apologetyczny). W następstwie tych działań mniej lub bardziej świadomie umacnia własny autorytet.

Sugerowane cytowanie: Wójtowicz, M. (2025). Literatura klasyczna w budowaniu autorytetu własnego Hieronima ze Strydonu. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 37–51. DOI: 10.35765/HP.2703.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Mimo obszernej literatury przedmiotu odnoszącej się do historii Kościoła przełomu IV i V wieku wydaje się, że nadal pozostaje otwarta i nie w pełni zagospodarowana przestrzeń na dociekania dotyczące wpływu dziedzictwa pogańskiego na ugruntowujące swoją pozycję późno antyczne chrześcijaństwo.

SŁOWA KLUCZOWE:

Hieronim ze Strydonu, literatura klasyczna, autorytet, listy

Abstract

CLASSICAL LITERATURE IN THE CONSTRUCTION
OF JEROME OF STRIDON'S OWN AUTHORITY

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the article is to determine what factors Jerome of Stridon considered when evaluating the value of studying classical literature from a Christian perspective and how this influenced the strengthening of his own prestige.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problem relates to the intriguing phenomenon of early Christian authors reflecting on the possibility and extent of using pagan writings and incorporating their content into broader theological discourse. A philological analysis of the sources has been conducted to illustrate the issue, and their interpretation is interdisciplinary.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: To achieve the research objective, I analyse excerpts from three taxonomically different letters in which Jerome expresses his views on secular literature. Analysing the texts studied through the comparative method allows us to observe the adaptation of the author's statements depending on the characteristics of the letter, its addressee, and its purpose.

RESEARCH RESULTS: The analysis of Jerome of Stridon's statements on classical literature in the source material presented in the article shows that Jerome constructs his opinions based on the purpose of the letter in question, ensuring that the statement fits the letter's structure and purpose (exegetical, exhortative, or apologetic), thereby more or less consciously strengthening his own authority.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Despite the extensive literature on church history from the late fourth and early fifth centuries, there remains an open and underexplored area of inquiry into the impact of pagan heritage on the development of late antique Christianity.

KEYWORDS:

Jerome of Stridon, classical literature, authority, letters

WPROWADZENIE

Strydończyk przyszedł na świat, gdy rewolucja Konstantyna przybierała na sile. W perspektywie kilkudziesięciu lat doprowadziła ona do stopniowego przyznawania chrześcijanom coraz większych swobód, umożliwiając im wielowymiarowy rozwój. Beneficjentem tejsze zmiany był naturalnie Hieronim. Nie posiadamy wielu informacji o pierwszych latach jego życia, chociaż z perspektywy niniejszego artykułu istotne jest, aby odnotować, że dorastał w zamożnej rodzinie, dzięki czemu otrzymał możliwość solidnej edukacji (Kelly, 2003, s. 13). Po odebraniu podstawowego wykształcenia w Strydonie został wysłany do Rzymu, aby kontynuować naukę w szkole prowadzonej przez słynnego Eliusza Donatusa. Ówczesny system edukacji zakładał kształcenie ogólne i nadal bazował na nauce gramatyki oraz literatury klasycznej. To właśnie w Rzymie Hieronim zapoznał się z pismami wybitnych klasyków: Cycerona, Lukana, Lukrecjusza, Persjusza, Plauta, Salustiusza, Terencjusza, Wergiliusza etc. (Hagendahl, 1974, s. 217; Kelly, 2003, s. 19). Wykształcenie uzyskane przez Hieronima w Wiecznym Mieście, gdzie szczególny nacisk kładło się na wpajanie uczniom zasad retoryki, gramatyki i stylistyki, oszlifowało jego lingwistyczny talent, który później pomógł mu w uzyskaniu ważnej pozycji w Kościele. W każdym razie zdobycie wykształcenia i umiejętność jego właściwego wykorzystania wprowadzało na drogę budowania autorytetu.

Nie ma wątpliwości, że Hieronim nie traktował studiów w Rzymie jedynie jako koniecznego etapu, który mógł mu dać przepustkę do kariery administracyjnej, będącej naturalną konsekwencją i zasadniczo dążeniem każdego młodzieńca, wysłanego przez zamożną rodzinę do większych aglomeracji w celach edukacyjnych, ale poświęcił się im bez reszty, poznając antycznych mistrzów słowa. Lata później dorosły i znany już w kręgach kościelnych Hieronim w swoich licznych pismach, w szczególności w dziełach apologetycznych, świadom uzyskanych kompetencji, niejednokrotnie szydził z tekstów swoich adwersarzy, wyrzucając im liche styl i popełnione błędy, z czego przeziera nielicujące z pozycją, jaką już wtedy posiadał wewnątrz chrześcijańskiego establishmentu, poczucie wyższości wynikające najpewniej z satysfakcji przejścia przez kluczowe etapy klasycznej paidei (Hieronim ze Strydonu, 2013, s. 63, 115).

Mimo to, jeśli przyjrzymy się treści listów Strydończyka i temu, w jaki sposób odnosił się do literatury klasycznej, w pierwszej chwili możemy odnieść wrażenie pewnej dychotomii, ponieważ w obszernym epistolarnym korpusie znajdują się passusy przychylnie odnoszące się do możliwości czerpania – w perspektywie chrześcijańskiej – z antycznej spuścizny, oraz inne, wręcz ją potępiające. Aby zrozumieć te pozorne sprzeczności, należy zwrócić uwagę na to, kto jest adresatem listu i jaki jest jego cel. W celu zobrazowania problemu omówię fragmenty trzech listów, próbując wykazać, że to od kontekstu i retorycznego celu Strydończyka zależał sposób odnoszenia się do autorów klasycznych, przy czym wspólnym mianownikiem, jeśli chodzi o planowany efekt, jaki Hieronim chciał mniej lub bardziej świadomie uzyskać, było umacnianie własnego autorytetu.

LIST DO PAPIEŻA DAMAZEGO (21)

W pierwszej kolejności chciałbym powołać się na list 21, którego adresatem był papież Damazy. Jest to jeden z czterech tekstów o charakterze traktatu egzegetycznego skierowanych do biskupa Rzymu. Hieronim w każdym z nich podjął się próby odpowiedzi na pytania postawione przez patrona, dotyczące prośby o wyjaśnienie poszczególnych fragmentów biblijnych. W tymże Strydończyk analizuje przypowieść o synu marnotrawnym.

Zanim przejdę do istotnego z perspektywy niniejszego opracowania fragmentu, warto w tym miejscu zaznaczyć, że pod kątem budowania prestiżu w Kościele relacja z Damazym była dla Hieronima kluczowa. Zaufanie, jakim obdarzył go następca Piotra, powierzając odpowiedzialne zadania i funkcje m.in.: redagowanie listów kościelnych, ułożenie formuły wiary w kontekście sporu z apolinarystami czy zlecenie pracy nad poprawieniem lub zastąpieniem istniejących tłumaczeń Pisma Świętego na język łaciński, przyczyniło się do zdobycia przez niego posłuchu i reputacji, gdyż eklezjalna aktywność została autoryzowana papieskim poparciem (Kelly, 2003, s. 98–107).

Hieronim niewątpliwie był dumny ze zbudowanej z Damazym relacji. W jednym z listów zdaje się nawet chełpić z wpływu, jaki na niego wywierał. Pisze tak: „usta błogosławionej pamięci Damazego rozbrzmiewały moimi słowami” (Hieronim ze Strydonu, 2010, s. 184).

Analizując jednak wszystkie odniesienia do papieża, jakie możemy znaleźć w epistolarnej spuściźnie Hieronima, i próbując ocenić stosunek do patrona, widzimy, że przynajmniej z korespondencji przeziara obraz serdecznej relacji opartej na wzajemnym szacunku, bez, jak się zdaje, próby narzucenia dominacji którejkolwiek ze stron (Rebenich, 1992, s. 144–146; Williams, 2006, s. 51). Było to możliwe, ponieważ obaj mieli świadomość własnych kompetencji, których fundamentem było zdobyte mniej lub bardziej formalne klasyczne wykształcenie (Cain, 2009, s. 44).

Tekst został sporządzony na długo po tym, jak w ramach ascezy Hieronim próbował zrezygnować, a przynajmniej ograniczyć studiowanie klasyków na rzecz poświęcenia się studiom biblijnym (Thierry, 1963, s. 35). Należy mieć to na uwadze, podejmując analizę fragmentu z listu 21, w którym Strydończyk, dokonując egzegezy wersetu z Ewangelii Łukasza (15,16): „A rad by był napełnić żołądek swój omłotem, który jadały wieprze, ale nikt mu nie dawał” (Pismo Święte Nowego Testamentu, 1961), stosuje pejoratywne przyrównanie omłotu do treści literatury klasycznej i do tego, w ramach komentarza do przypowieści o synu marnotrawnym, czyniąc niejako dygresję, kreśli kilka zdań refleksji dotyczącej pism pogańskich:

Literatura klasyczna w budowaniu autorytetu własnego Hieronima ze Strydonu Pokarmem demonów są pieśni poetów, mądrość światowa, napuszone słowa retorów. Wdziękiem swoim sprawiają one wszystkim przyjemność i gdy zachwycają uszy słodko i melodyjnie płynącymi wierszami, przenikają również do duszy i zakuwają serca w więzy. A przecież, gdy w przeczytanie ich włożono najwięcej gorliwości i trudu, nic innego oprócz próżnego dźwięku i szumu nie dają swoim czytelnikom. Nie znajdziemy w nich nasycenia prawdą, żadnego pokrzepienia sprawiedliwością. Oddani im gorliwcy trwają w prawdziwym głodzie i ubóstwie cnót (Hieronim ze Strydonu, 2010, s. 70–71).

Dodatkowo, powołując się na fragment z Księgi Powtórzonego Prawa, Hieronim odnosi mądrość zawartą w tekstach klasyków do uwięzionej kobiety: „głos Boży poleca, aby jeśli Izraelita chce pojąć ją za żonę, zgolił jej włosy, poobcinał paznokcie, usunął owłosienie; niech dopiero wtedy, gdy stanie się czysta, przechodzi w objęcia zwycięzcy” (Hieronim ze Strydonu, 2010, s. 71). I zacytujmy jeszcze kluczowy komentarz Strydończyka do tego ustępu:

Rozumiane dosłownie, czy nie jest to śmieszne? Jednakże i my mamy zwyczaj tak czynić, kiedy czytamy filozofów, kiedy dostają się do rąk naszych księgi światowej mądrości; jeśli znajdziemy w nich coś pożytecznego, obracamy to na pożytek naszej nauce, to natomiast, co zbyteczne: o bożkach, o miłości, o trosce o rzeczy światowe, usuwamy doszczętnie, tak jak włosy i paznokcie obcinamy najostrejszym żelazem (Hieronim ze Strydonu, 2010, s. 71).

Analizując stosunek Hieronima do spuścizny klasycznej na przykładzie listu 21 i pomijając powierzchowną warstwę retoryczną utkaną z deprecjonujących wyrażen, mających w sposób efektowny przekonać do niebezpieczeństw duchowych, jakie może nieść ze sobą lektura pism autorów świeckich, możemy zaobserwować, że Strydończyk nieco inaczej wyraża się o formie, a inaczej o treści tych dzieł. Gdy chodzi o formę, jakkolwiek doceniając jej maestrię, zauważa, że oddanie się pięknym literackim kompozycjom może uzależniać, czy na sposób duchowy zniewalać, co zapewne jest w tym przypadku autowyznaniem.

Z drugiej strony, odnosząc się do treści literatury pogańskiej, zdaje się nieco łagodzić stanowisko. Szczególnie jest to widoczne w komentarzu dodanym do wersetu z Księgi Powtórzonego Prawa, gdzie zdaje się dostrzegać potencjalne korzyści wynikające z czerpania z dzieł zawierających światową mądrość, tyle że po uprzednim oczyszczeniu tekstu z warstwy zawierającej myśli niekompatybilne z nauczaniem chrześcijańskim.

Strydończyk jednakże przestrzega, aby być ostrożnym w codziennym korzystaniu czy powoływaniu się na słownictwo zaczerpnięte z pism świeckich, aby w ramach wspólnoty Kościoła nie gorszyć tym współwyznawców. Hieronim zwraca uwagę Damazemu na postawę kapłanów, którzy zamiast rozważać Pismo Święte poświęcają czas na lekturę komedii i śpiew pieśni miłosnych, co nie przystoi ich stanowi:

Obecnie widzimy, że nawet kapłani Boga, opuściwszy Ewangelie i Proroków, czytają komedie, śpiewają miłosne sielanki, lubią Wergiliusza; i to, co dla młodzieży jest konieczne, u nich staje się dobrowolnym przestępstwem (Hieronim ze Strydonu, 2010, s. 71).

Zatem możemy skonstatować, iż mimo dostrzegalnych niebezpieczeństw związanych z lekturą autorów świeckich w liście do Damazego Hieronim nie nawołuje do konieczności radykalnego

zerwania, ale do ostrożności. I co ciekawe, sam zasadniczo przyznał w zacytowanym już wyżej fragmencie, że jej nie porzucił („atqui et nos hoc facere solemus, quando philosophos legimus, quando in maus nostras libri ueniunt sapientiae saecularis”, Ep. 21,13), co jest interesujące, biorąc pod uwagę treść listu, który zaledwie kilka miesięcy później skieruje do Eustochium (Adkin, 1984, s. 120).

LIST DO EUSTOCHIUM (22)

W liście do córki wpływowej Rzymianki Pauli, będącym zasadniczo traktatem o zachowaniu dziewictwa, które ta ślubowała dotrzymać, spośród szeregu rad, w jaki sposób tego dokonać, Hieronim ustosunkowuje się do postawy, jaką Eustochium powinna przyjąć w odniesieniu do obcowania z literaturą pogańską:

Nie chciej uchodzić za zbyt wymowną ani wesołą, zabawiając się metrycznym recytowaniem pieśni lirycznych. Nie naśladowaj niezdarnej mowy kobiet, które raz przez zaciśnięte zęby, to znów szeroko otwartymi ustami bełkocą dwuznaczne słowa, za prostacze uważając wszelkie powiedzenia naturalne. Tak dalece podoba się im nawet cudzołóstwo języka. Co za łączność światła z ciemnością? Lub co za ugoda Chrystusa z Beliarem? Co ma wspólnego z Psalterzem Horacy? Z Ewangelią Maro? Z Apostołem Cyceron? Czy się nie zgorszy brat, jeśli widziałby Cię siedzącą za stołem w przybytku bałwochwalców? A chociaż czystym wszystko jest czyste i chociaż nie należy niczego odrzucać, co się przyjmuje z wdzięcznością, to jednak nie powinniśmy równocześnie pić z kielicha Chrystusa i kielicha złych duchów (Hieronim ze Strydonu, 2010, s. 103).

Żeby zobrazować problem, Hieronim dokonuje opisu zmagania, jakie sam musiał podjąć, aby przewyciężyć swoje przywiązanie do umiłowanej przez siebie klasyki. Jak sam przyznaje, angażując się w pełni w życie chrześcijańskie, najtrudniej było mu porzucić założoną przez siebie prywatną bibliotekę i studiowanie dzieł pogańskich na rzecz pism Proroków, które z perspektywy Strydończyka pod względem stylu wypadły marnie w porównaniu z pracami autorów klasycznych. Według relacji Hieronima momentem przełomowym było doświadczenie z okresu Wielkiego Postu, kiedy podczas senego widzenia został oskarżony przed trybunałem Sędziego o bycie

cyceronianinem. Błagając o litość, zaświadczył, że nie podejmie się więcej lektury tekstów świeckich, a ewentualne skorzystanie z tychże ksiąg w przyszłości będzie równoznaczne z zaparciem się go (tj. Sędziego, czyli Chrystusa). Po tym oświadczeniu został wypuszczony i – zgodnie z jego własną relacją – rezultatem opisywanego przez Strydończyka mistycznego doświadczenia miało być poświęcenie się rozważaniu ksiąg natchnionych z taką intensywnością, z jaką nigdy wcześniej nie był zaangażowany w badania nad literaturą klasyczną, choć – co należy jasno podkreślić – nie ma tu mowy o jej porzuceniu (Hieronim ze Strydonu, 2010, s. 103-104). Zresztą Rufin z Akwilei informuje nas, że podczas pobytu w Betlejem jedną z działalności Hieronima było prowadzenie szkoły dla chłopców, gdzie w procesie edukacyjnym żywo czerpał z traktatów pogańskich:

[...] opisując zagadnienia gramatyczne, powierzonym sobie chłopcom celem nauczania ich bojaźni Bożej podsuwał przede wszystkim swojego Wergiliusza, komików, liryków oraz autorów dzieł historycznych oczywiście, by stać się równocześnie nauczycielem pisarzy pogańskich. A przysiągł, że gdyby ich tylko czytał, zaprze się Chrystusa (Rufin z Akwilei, 2003, s. 112).

Niewystarczająco przekonująca odpowiedź Hieronima na zarzut Rufina, w której dowodził o niezobowiązującym charakterze przysięgi złożonej podczas snu, może stanowić jeden z argumentów za tym, iż nigdy nie wyrzekł się studiowania pism pogańskich, o czym świadczy korespondencja po 384 roku, czyli okresu po napisaniu listu do Eustochium, obfitująca w nawiązania do pisarzy świeckich (Hieronim ze Strydonu, 1989, s. 53–54; Kelly, 2003, s. 119).

Biorąc pod uwagę, że listy do papieża Damazego i Eustochium zostały napisane w podobnym czasie i oba zawierają opinie Strydończyka co do wartości studiowania pism klasycznych, warto, aby przyrzeć się im w perspektywie porównawczej i wskazać różnice oraz podobieństwa, co pozwoli już na tym etapie wykazać, w jaki sposób, w zależności od intencji listu, Hieronim odnosi się do praktyki lektury dzieł pogańskich.

Na początku zwróćmy uwagę na charakterystykę obu tekstów. Celem listu kierowanego do Damazego jest ustosunkowanie się do pytań dotyczących szczegółowych kwestii z przypowieści o synu marnotrawnym, a więc, jak już wcześniej wspominałem, jest to list

egzegetyczny. Zasadniczo pytania papieża dotyczą prośby o scharakteryzowanie postaci synów: starszego i młodszego. Hieronim odnotowuje sugestię Damazego o powszechnej opinii, że należy utożsamiać starszego z Żydem, a młodszego z poganinem. Wydaje się, iż ta uwaga mogła skłonić Strydończyka do wyrażenia oceny co do studiowania przez chrześcijan pism świeckich. Dodatkowo papież poprosił o wyjaśnienie, dlaczego młodszy, tj. poganin, jadał omlót, co mogło być kolejnym bodźcem dla uzdolnionego pisarza do skonstruowania odpowiednich porównań (Hieronim ze Strydonu, 2010, s. 65). To może tłumaczyć, dlaczego akurat w tym liście Hieronim odnosi się do spuścizny klasycznej.

Inaczej przedstawiają się okoliczności napisania listu do Eustochium. Tak jak list kierowany do Damazego miał charakter wewnętrzny, prywatny (co nie oznacza, że papież miał być docelowo jedynym odbiorcą) – tj. był swego rodzaju teologiczną konsultacją między dwiema intelektualnie równorzędnymi kościelnymi osobistościami – tak list do Eustochium, przybrawszy ostatecznie formę sporej objętości traktatu, co do założeń wpisującego się w propagandystyczne działanie Strydończyka na rzecz monastycyzmu, zakładała szersze grono odbiorców (Kelly, 2003, s. 120). Nie jest to miejsce na szczegółową analizę całego tekstu, który doczekał się dotychczas licznych naukowych opracowań, jednak w kontekście tematu niniejszego artykułu warto zasygnalizować, że agitując za podjęciem życia ascetycznego w liście 22, Hieronim posługuje się sformułowaniami deprecjonującymi sferę cielesną, dostrzegając w niej źródło zepsucia, uniemożliwiającego rozwój duchowy (na temat cielesności w liście 22: Cox-Miller, 1993, s. 21–45). I jako jedno z zagrożeń, mogących poprzez ciało wpływać na degradację moralną człowieka, Strydończyk rozpoznaje deklamację literatury klasycznej.

Jeśli przyjrzymy się strukturze listu do Eustochium, to zauważymy, że udzielając konkretnych wskazówek, w jaki sposób powinno się postępować, aby zachować dziewictwo, Hieronim praktycznie w każdej z nich dewaluuje ciało z jego wymiarem seksualnym i w konsekwencji prowadzi to do niezbyt przychylnego stanowiska w odniesieniu do stanu małżeńskiego. Nie może wobec tego dziwić, że udzielając rady, zachęcając do powstrzymania się od recytowania pieśni pogańskich Strydończyk, posługuje się wyrażeniem „cudzołóstwo języka” („Adeo illis adulterium etiam linguae placet”,

Ep. 22,29), zdając się wskazywać na zachodzącą relację przyczynowo-skutkową między oddawaniem się lekturze, niejednokrotnie rubasznych tekstów a zmysłowym pobudzeniem, które może doprowadzić do moralnego upadku, a w konsekwencji sprzeniewierzenia się poczynionym ślubom.

Możemy w konsekwencji dostrzec, że zarówno w liście do Damazego, jak i w liście do Eustochium Hieronim zwraca uwagę na to, iż forma dzieł pogańskich, stosowane dwuznaczne słownictwo może nieść ze sobą poważne skutki dla rozwoju duchowego, doprowadzając do duchowego zniewolenia, które w sensie moralnym może ostatecznie prowadzić do upadku.

Mimo dostrzegalnego podobieństwa co do oceny wartości duchowej tekstów klasycznych w obu listach możemy także dostrzec istotną różnicę wynikającą z tego, kto jest adresatem i jakie są ich cele. Przede wszystkim trzeba odnotować, że mimo iż na przestrzeni zaledwie kilku miesięcy Hieronim jedynie fragmentarycznie odnosi się do tego samego zagadnienia, to jednak komentarz kieruje do osób, z którymi ma relacje na nieporównywalnych poziomach. W przypadku Damazego mówimy co prawda o adresacie na równorzędnym poziomie intelektualnym, niemniej jednak zwierzchniku, a w przypadku Eustochium o osobie podległej Strydończykowi, który postępując się współczesną teologiczną nomenklaturą, jest dla niej kimś w rodzaju kierownika duchowego. Różnica polega choćby na tym, że Hieronim w liście do Damazego, chociaż krytycznie odnosi się do praktyki lektury dzieł pogańskich, to – jak to już zostało wcześniej podkreślone – używa słowa „czytamy”, wskazując na niezaprzestanie czynności mimo niejednoznacznej sugestii w liście do Eustochium, że to zrobił.

Rozbieżność, jak się wydaje, wynika przynajmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, można domniemywać o podobnym podejściu Hieronima i Damazego do literatury klasycznej. Obaj byli wykształceni, literacko uzdolnieni i na swój sposób duchowo ukształtowani, a więc w ich pojęciu świadomi korzyści i zagrożeń wynikających ze studiowania pism pogańskich, toteż mogli w tym zakresie prowadzić niczym nieskrępowaną wymianę myśli. W przypadku Eustochium sytuacja wygląda zgoła inaczej. Celem listu jest udzielenie konkretnych wskazówek co do postępowania na drodze rozwoju duchowego, zatem nie była to przestrzeń na eksponowanie własnej praktyki,

ale przekonanie adresatki – z wykorzystaniem swoich retorycznych zdolności – o konieczności porzucenia dla własnego dobra tejże lektury, po to aby wytrwać w powołaniu.

Po drugie, należy pamiętać, że oba teksty powstają w czasie, gdy Strydończyk nadal postrzegany jest w Rzymie jako nowa postać, zatem dopiero zaczyna budować swój prestiż. Dlatego wypowiadając się na temat klasyki w liście do Damazego poza dokonaniem autoprezentacji jako biegły egzegeta oraz osoba wszechstronnie wykształcona, zaznajomiona z myślą klasyczną, jawi się także jako papieski doradca nie tylko w zakresie studiów biblijnych, ale także w perspektywie pastoralnej, wskazuje bowiem na negatywne konsekwencje, jakie może nieść ze sobą studiowanie literatury pogańskiej wewnątrz wspólnoty Kościoła. Natomiast ton listu do Eustochium, przybierający już bardziej autorytatywny charakter, wynikający z kształtowania posłuchu w innej, bardziej podległej grupie odbiorczej, uwydatnia konieczność zmiany roli wobec adresata listu z konsultanta na przewodnika. W konsekwencji odpowiednie czy umiejętne położenie akcentów było mniej lub bardziej świadomym budowaniem własnego autorytetu.

LIST DO PAMMACHIUSZA (49)

Jako ostatni chciałbym przytoczyć fragment listu apologetycznego do Pammachiusza, w którym Hieronim broni swoich polemicznych pism przeciw Jowinianowi, próbując odeprzeć stanowisko adwersarza o równości dziewictwa z małżeństwem. Warto w tym miejscu zasygnalizować kontekst ich powstania. Dynamiczny rozwój ruchu monastycznego w IV wieku, którego uczestnikiem i gorącym entuzjastą był Strydończyk, wpłynął na interpretację nauczania chrześcijańskiego zarówno w aspekcie dogmatycznym, jak i moralnym. Możemy to dostrzec zwłaszcza w eklezjologii i mariologii. W pierwszym przypadku coraz to intensywniejsze dowartościowanie indywidualnego budowania relacji z Bogiem wpłynęło na interpretację biblijnego obrazu relacji Oblubieńca z oblubienicą, tj. nie postrzegano jej tak jak dotychczas w kategoriach relacji Chrystus – Kościół, a bardziej osobowo: Chrystus – Ja (Hunter, 1993, s. 54). W drugim przypadku rozwój nauczania o zachowaniu dziewictwa przez Maryję (*in partu*

i *post partum* – m.in. nauczanie Ambrożego z Mediolanu) ostatecznie doprowadziło do przekonania w ortodoksyjnych kręgach, w szczególności silnie związanych z ruchem monastycznym, że to indywidualna, pełna poświęcenia (anachorecka, dziewicza) relacja z Bogiem jest jakościowo lepsza niż ta prowadzona w małżeństwie. Przeciw takiej perspektywie wystąpił Jowinian, uznając ją za deprecjonującą pozostałych członków Kościoła, którzy na mocy chrztu w pełni, na tych samych zasadach co osoby życia monastycznego przynależą do Kościoła i zajmują tak samo ważne miejsce (Hunter, 1993, s. 52). I właśnie wobec tego chrześcijańskiego egalitaryzmu ostry głos polemiczny wyraził Hieronim. Z perspektywy niniejszego artykułu nie jest istotne, aby omówić treść apologii zawartej w liście, ale celem jest zwrócenie uwagi na fragment, gdzie Strydończyk wskazuje na zdobyte dzięki klasycznemu wykształceniu podstawy, stanowiące bazę do uprawiania apologetyki.

Czytaliśmy w szkołach, o najmądrzejsi mężowie, zarówno dzieła Arystotelesa, jak i owe słynne dysputy wywodzące się od Gorgiasza i nauczyliśmy się oto, że wiele jest sposobów mówienia między innymi – że co innego jest pisać polemicznie, a co innego dla prawdy. [...] Czytajcie, zaklinam was, Demostenesa, czytajcie Tuliusza; a może gdyby się wam nie podobali retorzy, których sztuka polega raczej na tym, by mówić rzeczy prawdopodobne niż prawdziwe – czytajcie Platona, Teofrasta, Ksenofonta, Arystotelesa [...]. Co u nich znajdujecie łatwego, co prostego? Czy są jakieś słowa bez sensu? Jakaś myśl, która nie prowadzi do zwycięstwa? (Hieronim ze Strydonu, 2010, s. 208).

Pierwsze, co powinno zwrócić naszą uwagę, to zupełnie inny wydźwięk nastawienia Strydończyka do spuścizny klasycznej w porównaniu do tego, które przedstawił choćby we wcześniej przytoczonych listach 21 i 22. Tak jak w pismach do Damazego i Eustochium przeziara sceptycyzm co do wartości studiowania dzieł pogańskich w perspektywie rozwoju chrześcijańskiego, tak w liście do Pammachiusza zamiast wątpliwości czy wrogości możemy dostrzec raczej entuzjazm i zachętę do czerpania z antycznej spuścizny. Aby zrozumieć tę pozorną niekonsekwencję, należy przyjrzeć się ponownie kontekstowi tekstu sporządzanego przez Strydończyka.

List do Pammachiusza jest jednym z wielu pism Hieronima, w którym powodowany okolicznościami daje odpór kierowanym przeciw niemu oskarżeniom czy też staje się stroną formułującą

niejednokrotnie kąśliwe polemiki. Biorąc pod uwagę, że w omawianym liście Hieronim broni swojego traktatu apologetycznego przeciw Jowinianowi, to warto się do tegoż źródła odnieść, przede wszystkim do księgi I, w której możemy wskazać na zaproponowaną przez niego metodę uprawiania apologetyki, przynajmniej tę zastosowaną w konfrontacji z twierdzeniami Jowiniana. Chciałbym wyróżnić tu trzy punkty. Po pierwsze, Hieronim rozpoczyna od zdeprecjonowania stylu adwersarza, pisząc:

styl tych pism jest tak bardzo barbarzyński, a język – najbardziej haniebny – jest powiązany z tak wieloma błędami, że nie byłem w stanie zrozumieć, ani o czym on mówi, ani jakimi argumentami chciał poprzeć to, co mówił (Hieronim ze Strydonu, 2013, s. 115).

Po drugie, przedstawia poglądy przeciwnika, aby następnie uwypuklić to, co z jego perspektywy jest szkodliwe, i wreszcie, po trzecie, wskazuje, że w argumentacji nie tylko skorzysta z Biblii, ale i z literatury świeckiej:

[...] I [występując] przeciwko poszczególnym jego stwierdzeniom, będę opierał się przede wszystkim na świadectwach biblijnych, aby malkontent nie skarżył się, że został pokonany raczej wymową niż prawdą. Kiedy to wykonam i przytłoczę go mnóstwem świadectw z obydwu Testamentów, to dodam również przykłady z literatury świeckiej, do czego i on mnie zachęca. Będę wskazywał, że także filozofowie i znamienici mężowie stanu, to jest Pitagoras, Platon i Arystydes, Arystyp, Epikur i Alkibiades, i wszyscy [inni] zazwyczaj przedkładali cnoty nad przyjemności (Hieronim ze Strydonu, 2013, s. 121–122).

Odnosząc się zatem do wcześniej przytoczonego fragmentu z listu 49 i sposobu uprawiania polemiki, zasygnalizowanego w traktacie przeciw Jowinianowi, możemy dostrzec, że jak zauważa sam Hieronim, celem pisma o charakterze apologetycznym jest retoryczne zwycięstwo nad przeciwnikiem. Aby to osiągnąć, rozpiętość wachlarza argumentacyjnego może być szeroka oraz uwzględniać zastosowanie narzędzi, co do których w innych okolicznościach Strydończyk prezentowałby inne spojrzenie, jak to zrobił w liście 21 i 22. Można więc tu wskazać na pewną epistolarną strategię Strydończyka. Sam przyznawał, że z innym nastawieniem sporządza teksty polemiczne,

których celem jest przekonanie do własnej perspektywy, tym samym obrona swego prestiżu, a w subiektywnym pojęciu zapewne dobra Wspólnoty, natomiast inaczej podchodzi do pisania w celach dydaktycznych czy ekshortacyjnych, gdzie celem nie jest wykazanie wyższości nad przeciwnikiem, ale zbudowanie czy pouczenie adresata (propozycja taksonomii listów Hieronima ze Strydonu: Cain, 2009, s. 207–219).

ZAKOŃCZENIE

Celem artykułu było wykazanie, że sposób wyrażania się Strydńczyka o literaturze pogańskiej zależał przede wszystkim od kontekstu i zamierzonego retorycznego celu. Hieronim – co sam wielokrotnie przyznawał – wysoko cenił spuściznę klasyczną i chętnie się na nią powoływał. Jego rozmaite wypowiedzi, w pozorny sposób ze sobą sprzeczne, okazują się jednak spójne w świetle zamierzeń właściwych dla danego listu i jego adresata.

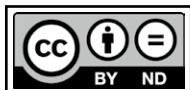
W przypadku Damazego mogła to być chęć podzielenia się spostrzeżeniami o potencjalnym negatywnym wpływie literatury klasycznej na środowisko eklezjalne, co czyniło go doradcą prominentnej osoby w Kościele. W przypadku Eustochium wskazówka, aby powstrzymywała się od czytania i deklamowania pieśni świeckich, miała charakter nieco autorytarny, właściwy kierownikowi duchowemu. Natomiast w liście do Pammachiusza pozytywne odwoływanie się do spuścizny pogańskiej służyło wsparciu stanowiska polemicznego. Ta różnorodność wskazuje, że dobór strategii miał na celu umacnianie jego autorytetu.

Warto jednak podkreślić, że przyjęcie takiej postawy często wynikało z potrzeby ugruntowania pozycji niezbędnej do prowadzenia sporów doktrynalnych, głoszenia ortodoksji czy sprawowania funkcji kierownika duchowego – a nie wynikało z niewłaściwej postawy moralnej (*superbia*). Choć temperament Hieronima zdradzał pewną skłonność do dominacji, jego korespondencja świadczy o pełnym zaangażowaniu w misję Kościoła. W konsekwencji dbałość o osobisty prestiż nie tylko nie stała w sprzeczności z potrzebami Wspólnoty, lecz często je wspierała.

BIBLIOGRAFIA

- Adkin, N. (1984). Some Notes on the Dream of Saint Jerome. *Philologus*, 128(1), 119–126. DOI: 10.1524/phil.1984.128.12.119
- Cain, A. (2009). *The Letters of Jerome. Asceticism, Biblical Exegesis, and the Construction of Christian Authority in Late Antiquity*. Oxford: Oxford University Press.
- Cox-Miller, P. (1993). The Blazing Body: Ascetic Desire in Jerome's Letter to Eustochium. *Journal of Early Christian Studies*, 1(1), 21–45. DOI: 10.1353/earl.0.0133
- Hagendahl, H. (1974). Jerome and the Latin Classics. *Vigiliae Christianae*, 28(3), 216–227. DOI: 10.2307/1583210
- Hieronim ze Strydonu (1989). *Apologia przeciw Rufinowi*. S. Ryznar (Tłum.). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Hieronim ze Strydonu (2010). *Listy*, t. 1. J. Czuj (Tłum.). M. Ożóg (Oprac.). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Hieronim ze Strydonu (2013). *Pisma polemiczne*. W. Kania, L. Nieścior, & G. Rurański (Tłum.). Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów.
- Hieronymus (1910). *Epistulae*. CSEL vol. 54. Ed. I. Hilberg. Vienna/Leipzig: Tempsky/Freytag.
- Hunter, D.G. (1993). Helvidius, Jovinian, and the Virginity of Mary in Late Fourth Century Rome. *Journal of Early Christian Studies*, 1(1), 47–71. DOI: 10.1353/earl.0.0147
- Kelly, J.N.D. (2003). *Hieronim. Życie, pisma, spory*. R. Wiśniewski (Tłum.). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Pismo Święte Nowego Testamentu*. (1961). E. Dąbrowski (Tłum.). Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.
- Rebenich, S. (1992). *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Rufin z Akwilei (2003). *Apologia przeciw Hieronimowi*. A. Smaroń (Tłum.). Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Thierry, J.J. (1963). The Date of the Dream of Jerome. *Vigiliae Christianae*, 17(1), 28–40. DOI: 10.2307/1582741
- Williams, M.H. (2006). *The Monk and the Book. Jerome and the Making of Christian Scholarship*. Chicago: University of Chicago Press.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

MARIUSZ WOJEWODA

<http://orcid.org/0000-0003-0732-7500>
Uniwersytet Śląski w Katowicach
mariusz.wojewoda@us.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2708

Aparat władzy – uwagi na marginesie filozofii fotografii Viléma Flussera

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem naukowym niniejszego artykułu jest ukazanie zależności między komunikacją wizualną, szczególnie rolą aparatu fotograficznego i fotografii, a odbiorem zdarzeń politycznych przez widza.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Zazwyczaj w badaniach koncentrowano uwagę na prawdziwości/nieprawdziwości bądź wiarygodności/ braku wiarygodności informacji lub skupiano się na analizie czynników manipulacyjnych w przekazie politycznym. Autor artykułu rozważa znaczenie aparatu fotograficznego w przekazywaniu informacji o charakterze politycznym. Tem do podjętych rozważań jest analiza koncepcji czeskiego filozofa fotografii Viléma Flussera.

PROCES WYWODU: Punktem wyjścia będzie przedstawienie kontekstu omawianej problematyki, czyli kulturowej roli aparatu fotograficznego, oraz skrótove omówienie myśli wybranych teoretyków fotografii, następnie przeanalizowana zostanie koncepcja fotografii jako aparatu władzy w ujęciu Flussera. Autor zwróci uwagę na zagrożenia związane z manipulacyjnym wykorzystaniem obrazów technicznych, wskaże na ograniczenia aparatu fotograficznego w procesie komunikacji. W końcowej części zostanie omówiona kwestia możliwej obrony przed zawłaszczającym wyobraźnię oddziaływaniem fotografii politycznej.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Autor artykułu pragnie obronić tezę, że władza nad wyobraźnią wizualną użytkowników mediów stanowi zasadniczy

Sugerowane cytowanie: Wojewoda, M. (2025). Aparat władzy – uwagi na marginesie filozofii fotografii Viléma Flussera. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 53–71. DOI: 10.35765/HP.2708.

aspekt sprawowania władzy politycznej. Obrona przed destruktywnym oddziaływaniem zmanipulowanych obrazów cyfrowych wymaga od odbiorcy umiejętności czytania obrazów i krytycznego namysłu nad zawartym w nich przesłaniem marketingowym i politycznym.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Studia nad procesami odbioru przekazów wizualnych w mediach powinny stanowić ważny aspekt badań społecznych i politycznych. W tym sensie filozofię fotografii i mediów należy traktować jak ważny element współczesnej filozofii polityki.

SŁOWA KLUCZOWE:

władza, wiarygodność, aparat fotograficzny, fotografia, Flusser

Abstract

THE APPARATUS OF POWER – COMMENTS
ON THE MARGINS OF VILÉM FLUSSER'S PHILOSOPHY
OF PHOTOGRAPHY

RESEARCH OBJECTIVE: The scientific objective of this article is to show the relationship between visual communication, especially the role of the camera and photography, and the viewer's perception of political events.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: Typically, studies have focused attention on the truthfulness/untruthfulness or credibility/unreliability of information, or focusing on the analysis of manipulative factors in political communication. The author of this article considers the camera's importance in transmitting political information. The background to the considerations undertaken is an analysis of the concepts of the Czech philosopher of photography, Vilém Flusser.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Starting from the presentation of the context of the issue at hand, i.e., the cultural role of the camera, and a brief presentation of the thoughts of selected photographic theorists, the concept of photography as an apparatus of power as seen by Flusser will be analysed. The author will draw attention to the dangers of the manipulative use of technical images and point out the camera's limitations in the communication process. In the final part, the question of possible defence against the appropriating influence of political photography on the imagination will be discussed.

RESEARCH RESULTS: The author of this article wishes to defend the thesis that the power over the visual imagination of media users is an essential aspect of exercising political power. Defending against the destructive impact of manipulated digital images requires the viewer to be able to read images and think critically about the marketing and political messages contained in them.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS:

Studying the processes of receiving visual messages in the media should be an essential aspect of social and political research. The philosophy of photography and media should be treated as a critical aspect of contemporary political philosophy.

KEYWORDS:

power, credibility, camera, photography, Flusser

W gruncie rzeczy Fotografia jest czynnikiem wywrotowym, ale nie wtedy gdy przeraża, porusza czy piętnuje, ale gdy daje zbyt dużo do myślenia (Barthes, 2020, s. 74)

WPROWADZENIE

Obecnie sposobem sprawowania władzy nad wyobraźnią społeczną są strategie wizualne związane z wykorzystaniem mediów. Ugrupowania polityczne chcące zdobyć bądź utrzymać władzę posługują się w tym celu mediami i środkami komunikacji wizualnej. Wydaje się, że odbiorcy przekazu medialnego zaakceptowali to, że przekazywanie fałszywych bądź częściowo prawdziwych informacji stanowi „codzienny” aspekt komunikacji politycznej i marketingowej. Z tym zjawiskiem wiąże się manipulacja i zagadnienie „postprawdy”. W niniejszym eseju chodzi o kwestię bardziej podstawową, mianowicie o sprawowanie władzy nad sposobami prezentowania zdarzeń. Co sprawia, że sam wytwarzany technicznie obraz (fotografia, film) uaktywnia u odbiorcy sposób postrzegania rzeczywistości i wpływa na jego percepcję zdarzeń? Niżej zostanie postawione pytanie, jak traktować prawdziwość i wiarygodność fotografii wtedy, gdy brane są pod uwagę ocena zdarzeń i ocena zachowania aktorów wydarzeń medialnych.

Filozoficznym kontekstem prowadzonych analiz będzie koncepcja Viléma Flussera (1920–1991), czeskiego komunikologa i filozofa polityki. Flusser wypowiadał się na temat tradycyjnych mediów i polityki, ale formułowane przez niego tezy można z powodzeniem uwspółcześnić i odnieść do problematyki mediów cyfrowych oraz aktualnych zagadnień związanych z komunikowaniem politycznym. Flusser urodził się w Pradze w rodzinie żydowskich intelektualistów;

jego ojciec, uczeń Alberta Einsteina, wykładał matematykę i fizykę na czeskich i niemieckich uniwersytetach. Vilém jako jeden z niewielu członków swojej rodziny przeżył faszystowski terror. Późniejszy twórca nauki o komunikacji studiował w Wielkiej Brytanii w London School of Economics, w 1941 roku emigrował do Brazylii, był związany z tamtejszymi uczelniami wyższymi. W 1972 przeniósł się do Włoch, a następnie do Francji. Pod koniec życia, po zmianach ustroju politycznego w Czechach, zamieszkał w Republice Czeskiej. W polskim piśmiennictwie studiami nad myślą Flussera zajmowali się między innymi Andrzej Gwóźdź, Piotr Zawojski, Przemysław Wiatr, Marianna Michałowska, Jan Hudzok (Wiatr, 2018, s. 11–12).

Problematykę filozofii fotografii podejmowało wielu badaczy, między innymi amerykańska filozofka Susan Sontag i francuski teoretyk kultury i humanista Roland Barthes. Oboje traktowali fenomen fotografowania przede wszystkim w ujęciu egzystencjalnym. Barthes ujmował fotografię jako specyficzny zapis ulotnej chwili – określenie tego, co „było”, z dodatkiem elementu, który w sposób szczególnie przykuwa uwagę odbiorców. Zdjęcie to odmiana pamięci, przeniesiona na nośnik zewnętrzny, forma „zmarłychchwstania” tego, czego już nie ma (Barthes, 2020, s. 27–29). Sontag twierdziła z kolei, że fotografia staje się zapisem ludzkiego doświadczenia, a aparat fotograficzny jest narzędziem do tworzenia osobistej mapy zamieszkiwania jednostki w świecie. Fotografowanie, zbieranie zdjęć to aktywność dostępna podobnie jak seks, taniec, kupowanie czy podróżowanie, czyli element codziennej praktyki. Zdjęcia stanowią potwierdzenie dla obowiązujących rytuałów społecznych, a także zaporę przed lękami i narzędzie sprawowania władzy, w tym ujęciu osobistej władzy nad ulotną przeszłością. Pozwalają objąć w posiadanie także ten obszar rzeczywistości, w którym nie czujemy się bezpiecznie, i uczynić go przyjaznym oraz poinformować innych o jednostkowym wyborze stylu życia autora zdjęć (Sontag, 2017, s. 14).

Późniejsi badacze odwoływali się do rozważań Barthes’a i Sontag. Na uwagę zasługują prace François’a Soulagesa i Junko Theresy Mikuriya. Ten pierwszy analizował kanony estetyczne w fotografii jako formie sztuki, badał relacje, jakie zachodzą między obrazami fotograficznymi a realnością (Soulages, 2024, s. 19–22). Mikuriya z kolei traktowała fotografię jako narzędzie komunikacji na platformach cyfrowych, rozważała znaczenie obrazu w kulturze nastawionej na

powszechną komunikację. Badaczka filozofii szukała narzędzi krytycznych do analizy fotografii u klasyków, między innymi w myśli Platona, Jamblicha, Proklosa, Fioloteusza z Batos oraz Marsilia Ficino (Mikuriya, 2018, s. 7).

Flusser koncentrował się na fotografii rozumianej jako obraz techniczny (wytworzony przy użyciu techniki), zastanawiał się nad strategiami posługiwania się tymi obrazami w mediach, szczególnie gdy chodzi o sposoby sprawowania kontroli nad użytkownikami i odbiorcami przekazu. W tym wypadku kontrola nie ma postaci zewnętrznego wymuszenia, ale jest formą regulowanego dostępu do przestrzeni prestiżu i społecznego uznania, a także potwierdzenia bądź podważania czyjejs wiarygodności.

APARAT WŁADZY

Tym, co charakteryzuje współczesną cywilizację, jest wynalezienie obrazów technicznych. Pierwszym obrazem technicznym jest obraz fotograficzny (Flusser, 1993/1994). Obecnie, przede wszystkim ze względu na charakter zapisu, używamy określenia „obrazy cyfrowe”. Cyfrowość polega na możliwości modyfikowania obrazów i wielokrotnego używania ich do potwierdzania i zobrazowania różnych zdarzeń i sytuacji. Analiza znaczenia fotografii stanowi klucz do zrozumienia zmian cywilizacyjnych i społecznych. Pokazywanie i rozumienie rzeczywistości jest zapośredniczone w obrazach technicznych (fotografia, film, wideo). Z jednej strony *techne* oznacza, że aparat i zdjęcie nie są tworam neutralnymi, ale są tworzone przez człowieka. Z drugiej strony *techne* aparatu podporządkowuje twórców i odbiorców obrazów wytworom techniki, jest to relacja obustronna. Aparat i fotografia stanowią element systemu techniki. System wpływa na kulturę, wymianę gospodarczą, pozyskiwanie wiedzy, transfer idei, a także model sprawowania władzy (stąd w tytule artykułu mowa o aparacie władzy).

Flusser w książce *Ku filozofii fotografii* używał określenia „społeczeństwo informacyjne” lub „społeczeństwo telematyczne”. Istnieje jednak różnica między „społeczeństwem informacyjnym”, nastawionym na rozwój technik przekazywania informacji, a „społeczeństwem informatycznym”, gdzie chodzi o selekcję i dystrybucję informacji

przy wykorzystaniu algorytmów, sieci komputerowych, technik cyfrowych i obrazów wizualnych (Zawojski, 2015). Obecnie na opisanie ścisłej zależności człowieka od techniki używa się określenia „społeczeństwo 5.0”. Przyrost możliwości, jakie stwarza technika, pozwala na dostęp do Internetu z każdego miejsca przy użyciu sieci 5G, wykorzystanie rzeczywistości wirtualnej (VR) i Internetu rzeczy (IoT), jak również sztucznej inteligencji (AI) (Wojewoda, 2024). Należy pamiętać, że Flusser analizował kwestię fotografii jeszcze przed nastaniem mediów cyfrowych i powszechnej digitalizacji tekstów kultury.

Według czeskiego filozofa fotografia to obraz wytworzony i dystrybuowany przez aparaty zgodne z ich wewnętrzną regułą, czyli programem. Pojęcia, których używa w kontekście fotografowania (obraz, aparat, program, informacja), odnoszą się do siebie wzajemnie. „Obraz” obejmuje magię, „aparat” – automatyczność, mechanikę, „program” – konieczność i pewną dozę przypadku, zaś „informacja” – symbol i układ detali. Wszystkie te elementy tworzą system techniki. Czym w takim ujęciu jest obraz? To powierzchnia znacząca, wskazuje na coś zewnętrznego w czasoprzestrzeni wobec odbiorcy. Istnieje oczywiście powiązanie między wyobraźnią i kulturą odbiorcy a techniczną realizacją imaginacji twórcy, która warunkuje tworzenie i możliwość odczytywania znaczeń obrazów (Flusser, 2015, s. 41–42).

Obecnie w komunikacji społecznej dominują obrazy techniczne (cyfrowe), za pomocą których możemy modyfikować nieatrakcyjną dla odbiorców rzeczywistość, a jednocześnie uwolnić ich od konieczności interpretowania zdarzeń (Wiatr, 2018, s. 209). Zwolnienie z krytycznego myślenia przynosi zapomnienie o wcześniejszej funkcji obrazów. Fotografia miała odzwierciedlać rzeczywistość, ułatwiać jej zrozumienie. Jednak nagromadzenie i dostępność fotografii tworzy szum i powoduje utratę zdolności do ich hermeneutycznego odszyfrowywania, prowadzi do patrzenia powierzchownego, bez zatrzymania i refleksji, bądź powoduje traktowanie zdjęcia dosłownie, jak otworu bez szyby, odsłaniającego wiernie rzeczywistość. W ten sposób imaginacja twórcy staje się halucynacją dla widza (złudzeniem, fikcją). Dostęp do wielu źródeł informacji, które można zestawiać ze sobą, oznacza porównywanie różnych fikcji fotograficznych. W ten sposób poznanie prawdy na temat określonych zdarzeń staje się konstrukcją nakładających się planów.

Flusser badał zależności między sposobami myślenia i aktywnością ludzi a obrazami technicznymi oraz aparatami służącymi do ich wykonywania. Używał w tym wypadku metafory gry, w której mimowolnie biorą udział operator, widz i bohater obrazu. Gra to obraz magicznego (niezrozumiałego) stanu rzeczy, automatycznie wytworzony i dystrybuowany przez zaprogramowane aparaty. Ich działanie opiera się na powiązaniu konieczności wynikającej z mechanizmu oraz przypadku uchwyconych zdarzeń. Oglądający tylko pozornie są wolni w oglądaniu, podlegają nie tyle przymusowi, ile sugestii – nie tylko twórcy zdjęcia, ale i technicznym możliwościom samego aparatu. Gra z aparatem polega na kombinacji symboli zawartych w jego programie. Całkowicie zautomatyzowane aparaty nie potrzebują ludzkiej interwencji, ale wiele aparatów wymaga ludzi jako graczy i funkcjonariuszy (Flusser, 1992). Zwykły użytkownik aparatu to, zdaniem Flussera, funkcjonariusz, inaczej dodatek do maszyny zaprogramowanej do wykonywania zadań przez producenta. Tutaj pojawia się rozróżnienie na narzędzie, maszynę i aparat. Narzędzie jest czymś zależnym od człowieka, natomiast maszyna przez automatyzację działania zwalnia użytkownika z myślenia na temat tego, co jest wykonywane. Sprawia, że staje się on automatem wykonującym zaprogramowane zadania. Aparat zaś jest urządzeniem, w którym relacje dotyczą obu stron – człowiek oddziałuje na aparat i na odwrót (Bonse, 2001/2002).

Flusser używa pojęcia „aparat” na dwa sposoby: 1) do określenia obiektów mikroskopijnych, które umykają z pola naszej uwagi ze względu na swoje niewielkie rozmiary 2) obiektów na tyle abstrakcyjnych, że nie dostrzegamy ich wpływu na życie jednostek, jak aparaty zarządzania i aparaty władzy. Aparat nie jest przedmiotem neutralnym, funkcjonuje w kolejnych obszarach systemu techniki.

W aparacie występują dwa splatające się programy: pierwszy prowadzi do automatycznego robienia zdjęć, drugi zezwala fotografowi na grę. Za nim stoją inne programy – program przemysłu fotograficznego, który zaprogramował aparat; program parku przemysłowego, który zaprogramował przemysł fotograficzny; program socjoekonomicznego aparatu, który zaprogramował park przemysłowy itd. „Ostatni” program „ostatniego” aparatu nie może istnieć, gdyż każdy program wymaga metapoziomu, który go programuje (Flusser, 2015, s. 69).

Dlatego nie ma sensu rozważać kwestii właściciela aparatu. To, za co płacimy przy zakupie aparatu fotograficznego, nie jest ceną metalu czy plastiku, lecz ceną programu, który z aparatu czyni urządzenie do wytwarzania obrazów, a z użytkowników – funkcjonariuszy aparatu. Obecnie powiedzielibyśmy: funkcjonariuszy systemu. O wartości aparatu nie decydują plastik i metal służące do jego wytworzenia, ale jego program. W tym sensie władza nad rzeczami przechodzi z rąk właścicieli przedmiotów w ręce programistów i operatorów. Gra z symbolami jest grą o hierarchię władzy – fotograf posiada władzę nad obserwatorem obrazów, gdyż programuje jego zachowanie, aparat ma władzę nad fotografem, gdyż programuje jego gesty. Fizyczne praktyki robienia zdjęć wynikają z pragnienia wykonania jak najlepszej fotografii. Wszystkie aparaty są maszynami liczącymi i w tym sensie „sztucznymi inteligencjami”. Wymuszają na osobach fotografowanych dostosowanie się do kulturowych zasad wizualnej atrakcyjności i kulturowych modeli społecznej wiarygodności, a na osobach wykonujących zdjęcia uznanie możliwości, jakie stwarza aparat. Zwrot od władzy nad rzeczami do władzy nad symbolami jest dla autora pracy *Ku filozofii fotografii* wyznacznikiem społeczeństwa informacyjnego, dziś powiedzielibyśmy: cyfrowego.

Obraz techniczny to obraz stworzony przez człowieka przy użyciu aparatu. Fotografia jest jednak czymś innym od tradycyjnych obrazów. W procesie tworzenia obrazów malarskich istotną rolę odgrywała ludzka wyobraźnia koncepcyjna, podporządkowująca wizerunek regułom artystycznego i społecznego odbioru obrazów. W przypadku obrazów technicznych użytkownik jest podporządkowany mechanizmowi działania aparatu i skazany na przypadek. Wprawdzie zdjęcia zostały wykonane w jakimś czasie, ale przenoszą to, co przeminęło, w czas oglądającego. Flusser ludzką świadomość historii łączy z kulturą pisma; w odróżnieniu od niej kultura postpiśmienna stanowi powrót do kultury bez czasu (brak zapisu wyklucza historię). Fotografia, film sprawiają, że zapisane w nich ludzkie działania traci swój jednostkowy, konkretny, historyczny charakter, staje się częścią magicznego rytuału, w którym następuje ciągły powrót do tych samych zdarzeń i stale odtwarzanych relacji międzyludzkich i napiętości, sławy i prestiżu, obaw, nadziei i przyjemności.

O ile obrazy archaiczne, przedhistoryczne, wyprzedzały tekst, o tyle obrazy techniczne wynikają z tekstów, i w tym sensie są

posthistoryczne. Obrazy techniczne nie odnoszą nas do zjawisk, ale w odczytaniu Flussera odnoszą nas do abstrakcyjnych pojęć zapisanych w tekstach. Na pozór nie widać w nich symboli koniecznych do rozumienia. Wydaje się, że zdjęcia stanowią odbicie tego, co rzeczywiste, i nie trzeba ich interpretować.

Ten pozornie niesymboliczny, obiektywny charakter obrazów technicznych skłania widza do uznania ich nie za obrazy, ale za okna. Odbiorca ufa im tak samo jak własnym oczom. Toteż krytykuje je nie jako obrazy, lecz jako widoki świata (o ile w ogóle je krytykuje). Jego krytyka nie jest analizą wytwarzania obrazów, lecz analizą świata (Flusser, 2015, s. 50).

W konsekwencji krytyka odbiorcy obrazów technicznych skupia się na bohaterach zdarzeń medialnych, a z pola uwagi umyka im samo narzędzie (czyli aparat bądź kamera), które posłużyło do wykonania zdjęć. Ten brak krytycznego rozumienia działania aparatu okazuje się szczególnie niebezpieczny w sytuacji, gdy obrazy zastępują tekst w komunikacji politycznej. Widać tu przenikliwość Flussera, który wskazuje, że obecnie komentarze do wydarzeń społecznych opierają się na przekazie wizualnym – najpierw oglądamy, potem czytamy podpis, a dopiero w dalszej kolejności komentarz i interpretację zdarzeń (o ile rzeczywiście poświęcimy czas na lekturę). Dzisiaj konsumentom sfery wizualnej brakuje krytycznej świadomości tego czym jest, i jak powstaje fotografia. Zagrożenie jest tym większe, że obrazy techniczne mogą być traktowane jako faktyczne potwierdzenie zachodzących zdarzeń, wręcz dokumentalne świadectwo ich prawdziwości.

Oddziaływanie obrazów technicznych polega na uwolnieniu odbiorców od myślenia pojęciowego i zastąpienia go myśleniem magiczno-obrazowym. Cechą charakterystyczną użytkownika aparatu fotograficznego (chodzi tu o każde urządzenie do robienia zdjęć, także kamer i smartfonów) jest ich wykorzystywanie bez zrozumienia istoty działania. W opinii czeskiego filozofa w XX wieku wydawało się, że obrazy techniczne pozwolą na stworzenie wspólnego kodu komunikacyjnego dla nauki, sztuki i polityki. Uznawano, że w ten sposób uda się zapobiec kryzysowi kultury i stworzyć wspólnotę rozumienia przekazu. Jednak zamiast powrotu do realnego obrazowania rzeczywistości, fotografie i filmy umożliwiły tworzenie

reprodukcji i fikcji. W konsekwencji nie sprowadzają kultury do wspólnego mianownika, ale stale miały i przetwarzają jej treści, w efekcie czego powstaje kultura masowa (Flusser, 2015, s. 56–57).

Flusser z refleksji nad aparatem fotograficznym dość płynnie przechodzi do namysłu nad rzeczywistością polityczną. Jego zdaniem jednym z najbardziej „miękkich” aparatów władzy jest aparat polityczny. W tym sensie filozofia aparatu fotograficznego staje się ważnym aspektem filozofii polityki. W społeczeństwie informacyjnym znika zagadnienie własności i podziału dóbr, zastępują ją kwestie dotyczące programowania i dystrybucji informacji. Zdjęcia są jak nieme ulotki powielane przez reprodukcję, rozprowadzane przez korporacyjne aparaty dystrybucji. Ich faktyczna wartość nie tkwi w tym, co materialne, ale w informacji, którą niosą ze sobą. Czeski filozof w tym wypadku wskazuje na kontekst historyczny. W latach trzydziestych XX wieku fotografia stała się narzędziem działania politycznego. Naziści w Niemczech organizowali zjazdy polityczne, aby je fotografować, filmować, a następnie multiplikować. Ich bezkrytyczni konsumenci, niesieni nasyconym emocjonalnie i angażującym przekazem wizualnym, stawali się częścią magicznie wytworzonego tłumy, przygotowanego do entuzjastycznego uczestnictwa w wojnie. Terrorysty z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku fotografowali uprowadzone ofiary, aby tworzyć przez obrazy techniczne atmosferę grozy i w efekcie potęgować lęk społeczny (Flusser, 2018, s. 334). Oddziaływanie na widza magią obrazu dotyczy też wydarzeń wyjątkowych lub naznaczonych jako wydarzenia doniosłej wagi, jak lądowanie ludzi na Księżycu, inauguracje urzędujących prezydentów czy wydarzenia sportowe, pogrzeby znanych osób itp. Wskazane przez Flussera prawidłowości dotyczą także fotografii politycznej w XX i XXI wieku.

Osoby zarządzające instytucjami medialnymi stały się świadome swojego wpływu na decyzje polityków. Wydarzenia polityczne zaczęto traktować jak surowiec do produkowania nowych obrazów. Aby uzyskać „lepszy” obraz, niektórzy z fotografów retuszowali kompozycję wizualnego obrazu, starając się nadać większego dramatyzmu pokazywanym zdjęciom, na przykład poprzez przesuwanie (przenoszenie) martwych ludzi. Flusser podawał takie przykłady z lat siedemdziesiątych, z okresu wojny domowej w Wietnamie. Do podobnych manipulacji dochodzi także współcześnie. Po nieudanej

przeprawie syryjskiej rodziny z wybrzeży Turcji do Grecji utonął chłopiec. Jego ciało zostało odnalezione między skałami, w obszarze nieatrakcyjnym dla wykonania zdjęcia, dlatego przeniesiono zwłoki na plażę. Zasadniczym celem nie jest tutaj oszukiwanie odbiorców, chociaż paradoksalnie do niego dochodzi, ale wykonanie „lepszego” zdjęcia, o większej sile oddziaływania. Dzięki temu zdjęciu symbolicznie zostaje ukazana sytuacja kryzysu imigracyjnego. Dzieje się tak do momentu, w którym dowiadujemy się, że mamy do czynienia w manipulacją fotoreportera. Wiarygodność w tym wypadku rozmija się z zaufaniem wobec fotografa (Bańkowska, 2015).

POSTPRAWDA I WIARYGODNOŚĆ FOTOGRAFII

Czym w takim razie jest wiarygodność? Zgodnie z definicją jest to wartość związana z psychologicznym odbiorem informacji. W sensie ogólnym wiarygodność polega na realizacji oczekiwań i zobowiązań jednostki wobec innych lub przynajmniej gotowości do takiego zachowania. Przypisanie wiarygodności to przekonanie, że inni ludzie spełnią nasze oczekiwanie, wywiązując się z podjętych zobowiązań (Sztompka, 2023, s. 43). Wiarygodność dotyczy przede wszystkim osób, a wtórnie zdarzeń, i odgrywa ważną rolę w polityce. Wydaje się, że obecnie większą niż prawda. Wobec niemożności poznania prawdy w większym lub mniejszym stopniu jesteśmy zmuszeni do obdarzenia zaufaniem określonego nadawcy informacji. Niekiedy też nie obdarzamy zaufaniem żadnego nadawcy, przyjmując postawę stałej nieufności.

Decyzje rządzących wpływają na życie wielu osób, a w przypadku legislacji norm prawa – na wszystkich obywateli państwa. W mniejszej skali dotyczy to także instytucji publicznych. Wiarygodność urzędów, banków, szpitali, uniwersytetów, szkół wpływa na przekonanie o konieczności przestrzegania reguł społecznych i prawnych przez obywateli. W myśleniu potocznym wiarygodność instytucji zazwyczaj wiąże się z wiarygodnością osób, które w niej pracują. Obecnie trudno zdobyć wiarygodność, jeszcze trudniej ją utrzymać i bardzo łatwo ją utracić. Wynika to z powszechnej dostępności do urządzeń pozwalających na fotografowanie i filmowanie oraz umieszczanie zdjęć i filmów w mediach społecznościowych. Wysoka

wiarygodność instytucji państwowych zazwyczaj wiąże się ze spadkiem przestępczości, a niska wiarygodność może stać się pretekstem do nieprzestrzegania zasad prawa (Sztompka, 2023, s. 242). Osoby pełniące funkcje publiczne stanowią obiekt ciągłej obserwacji. Medialne doniesienia o skorumpowanych urzędnikach i nieuczciwych politykach skutkują obniżeniem poziomu wiarygodności państwa, ale co ciekawe – także samych mediów, które nas o tym informują. Stajemy przed dylematem, którym mediom ufać bądź czy w ogóle powinniśmy obdarzać media zaufaniem?

W społeczeństwie nieufności bardziej wiarygodne wydają się te informacje, które wskazują na egoistyczne i niemoralne zachowania polityków i celebrytów. Dobre narracje na temat bohaterów zdarzeń medialnych kojarzone są z marketingiem politycznym. Współczesny styl komunikowania politycznego wiąże się z takimi aspektami jak: a) ograniczony dostęp do informacji, b) wielość i różnorodność informacji, których znaczenia nie potrafimy odczytać, c) śledzenie uchybień i „przyłapywanie” bohaterów wydarzeń politycznych na niezręcznościach językowych i potknięciach wizualnych. Nieufni odbiorcy mediów nie tworzą jednej grupy. Na portalach społecznościowych funkcjonują rywalizujące ze sobą wspólnoty przekonań. Pozorna anonimowość i brak wstydu społecznego w mediach sprawia, że zwolennik najbardziej niedorzecznych poglądów zawsze znajdzie kogoś, kto podziela jego spiskowe poglądy. To konsekwencje fenomenu postprawdy w komunikacji politycznej (Zyzik, 2018).

Zwykle analizując kwestię kryzysu wiarygodności, zwracamy uwagę na aktorów wydarzeń medialnych. Skupmy się jednak na roli aparatu fotograficznego umożliwiającego wykonanie obrazów cyfrowych. Fotograf dokonuje wyboru informacji ukierunkowanych na określony cel. Mają one mimowolnie i niejako automatycznie przyciągać uwagę odbiorców i kierować ją na wybraną postać medialną lub zdarzenie. Patrząc na zdjęcie, dużą wagę przywiązujemy do wyrazu twarzy i oczu, do tego, na kogo lub na co spoglądają postacie fotografowane:

1. Jeżeli postać patrzy w obiektyw, skupiamy się na niej, jej nastroju, emocjach, postawie.
2. Jeżeli na zdjęciu postacie patrzą na siebie, to analizujemy relację, która ich łączy – czy jest przyjacielska, neutralna czy wroga.

3. Jeżeli postacie znajdują się blisko siebie, to wnioskujemy, że są w jakiejś istotnej relacji ze sobą. Na przykład na zdjęciu Kevina Cartera z 1993 roku *Dziewczynka i sep* – nagrodzonym na konkursie World Press Foto (Marinovich & Silva, 2012) – mamy do czynienia z fotograficzną iluzją: postacie były oddalone, a my je widzimy w fotograficznym ujęciu jako usytuowane dramatycznie blisko siebie.
4. Jeżeli postać jest odwrócona tyłem, to skupiamy się na otoczeniu – widzimy otaczającą ją przestrzeń, np. krajobraz po katastrofie.
5. Płaskie zdjęcie nasz mózg jest w stanie zinterpretować jako trójwymiarowe (Białkowski, 2017).

Wymienione zasady dotyczą reguł konstruowania obrazu, ale mogą być wykorzystywane w celach manipulacyjnych. Wielość przekazów wizualnych powoduje u odbiorcy pewnego rodzaju ślepotę, skłonność do pomijania konieczności ich rozkodowywania. Dla twórców przekazu istotne jest więc zainteresowanie odbiorcy. Oddziaływanie przyjmuje subtelny kształt przyciągania uwagi i drażnienia widza zaskakującym skojarzeniem, szokującym przekazem.

Fotografia musi zostać dostrzeżona. Musi wzbudzić ze strony odbiorcy dociekliwość, pewien rodzaj zaintrygowania. Taki rodzaj spokojnego zainteresowanego nastawienia Roland Barthes określał łacińskim terminem *studium*. W perspektywie *studium* interesujemy się wieloma zdjęciami. Odbieramy je jako świadectwo polityczne lub opis zdarzeń aktualnych i historycznych. Dzięki znajomości kodów kulturowych i gestów odczytujemy znaczenia wynikające z wyrazu twarzy, dostrzegamy komizm lub dramatyzm określonych zdarzeń. *Studium* wpisuje odbiorcę w kulturę języka wizualnego, sprawia, że zdjęcie komunikuje zrozumiałą treść. Kultura, do której należy *studium*, wynika z niezapisanej umowy między nadawcami i odbiorcami, umożliwia wejście w przestrzeń mitologii obrazu, o której pisał przywoływany wcześniej Flusser. Drugi element czytania obrazów to *punctum*. Jego oddziaływanie polega na obecności elementu radykalnie zatrzymującego uwagę. Jeżeli fotografowi udaje się wywołać zainteresowanie odbiorcy, to sprawuje władzę nad odbiorcą, bez systemu opresji i przymusu.

Do funkcji fotografii należy informowanie, prezentowanie, nadawanie znaczenia i wzbudzanie pragnienia. Nie można tego

zrealizować bez określenia wcześniejszego *punctum*, które przyciągnie uwagę. *Punctum* często jest szczegółem, jakimś przedmiotem, układem elementów lub gestem jednej z fotografowanych postaci. Pojęcia *spectrum* i *punctum* pozwalają na określenie fenomenu władzy nad odbiorcami zdjęć (Barthes, 2020, s. 53–56), przy czym jest to „miękki” sposób sprawowania władzy, taki, którego nie można identyfikować z systemem represji i przymusu, ale bardziej z czymś pociągającym, wręcz niedostrzegalnym. Wobec przyjemnej formy sprawowania kontroli trudno się zbuntować. Intrygujące zdjęcie wywołuje nastawienia i emocje ze strony odbiorcy, powoduje określone reakcje. Wydaje się, że obecnie nie są to reakcje prowokujące do namysłu czy radości życia, wprost przeciwnie – są nakierowane na wzbudzanie obaw, stanu przestrawu zbliżającymi się katastrofami, wyolbrzymionej podejrzliwości i agresji skierowanej w stronę wyobrazonego wroga.

Flusser i Barthes analizowali znaczenie fotografii analogowej, obecnie posługujemy się fotografią cyfrową. Ze względu na charakter zapisu w większym stopniu można modyfikować taką fotografię w porównaniu z fotografią analogową, co oznacza także większą możliwość jej wpływu na wyobraźnię odbiorców. Dotyczy to między innymi obróbki cyfrowej, dokonywanej w celu wyostrenia obrazu, poprawy wskaźnika gamma, zbalansowania kolorów. Bez tych poprawek zdjęcie wydaje się nam rozmyte, przyciemnione, matowe. Uzasadnieniem dla tych ingerencji jest zrekompensowanie ludzkich ułomności percepcji obrazów. Nie podważa to jednak ich prawdziwości. Ingerencja w zdjęcie może być jednak bardziej poważna, może wiązać się z manipulacją, która wpływa na odczytanie fotografii i reakcje emocjonalne odbiorców, np. przez nakładanie zdjęć lub dodanie do zdjęcia nieobecnych elementów (Walden, 2013). W ten sposób zmanipulowane fotografie wpływają na utratę wiary odbiorców w prawdziwość ich przekonań percepcyjnych. Brak zaufania wobec fotografii przekłada się ostatecznie na brak zaufania wobec mediów, a w konsekwencji niszczy wiarygodność instytucji medialnych. Ostatecznie wpływa to na nasze postrzeganie polityków i polityki.

CZY MOŻNA SIĘ OBRONIĆ PRZED TYRANIĄ APARATU FOTOGRAFICZNEGO?

Współczesne style komunikowania politycznego wydają się opierać na schemacie rywalizacji, walki i dehumanizacji przeciwnika. Wobec wielości wykluczających się informacji na dany temat rozwiązania poszukuje się na poziomie sztucznie kreowanej wiarygodności. Bezradność wynikająca z niezdolności dotarcia do faktycznego stanu rzeczy prowadzi z jednej strony do zjawiska „bezkrytycznego” zaufania jednemu środowisku i medium, dysponującym jednoznaczną, jasną i autorytatywną interpretacją, a z drugiej strony do „bezmyślnej” nieufności wobec środowiska przeciwników. Fenomen ten nazywa się „bańką informacyjną”. Postprawda (subiektywny ogląd wzmocniony przekonaniem emocjonalnym) prowadzi do dehumanizacji świata polityki. W modelu rzeczywistości społecznej postprawda służy: 1) do identyfikowania niedomówień i kłamstw przeciwników, 2) podważenia ich wiarygodności w przestrzeni publicznej, 3) wskazania działań wynikających z wymuszonej poprawności politycznej.

Nadawcy medialni odkryli, że przekaz zbudowany na emocjonalnym zaangażowaniu i skrajnej nieufności politycznej stanowi ten rodzaj narracji o świecie, który odbiorcy uznają za najbardziej wiarygodny. W efekcie, pomimo tęsknoty za „rajem utraconym” ludzi życzliwych i troskliwych, najbardziej podziwiani są zwycięzcy w rywalizacji wizerunkowej. Następnie owi „zwycięzcy” wybierani są na przywódców partii politycznych, nastawionych na mocny („wodzowski”) styl zarządzania partią polityczną, a po wygranych wyborach także państwem. Deklarowane pragnienie spokoju i współpracy nie daje się pogodzić z tym, że ich realizacją mają się zajmować sprawni pragmatycy, zwycięzcy w rywalizacji politycznej. Ta specyficzna niekonsekwencja wydaje się znakiem naszych czasów. W atmosferze nieufności trudno aktywność medialną połączyć z dobrem publicznym, z rozwiązywaniem sytuacji trudnych i mediacją (Lakomy, 2018).

Niejako przewidując powyższe zjawiska, Flusser pisał o śmierci polityki:

Najpierw mamy ludzi *apparatusa* [aparatu], którzy są tego świadomi, i aktorów politycznych, którzy go ignorują. Komedia pomyłek:

ludzie *apparatusa* są przekonani, że manipulują politykami i vice versa. Jednak nieporozumienie to szybko się wyjaśnia, gdy tylko politycy uświadomią sobie władzę ludzi *apparatusa* i starają się ją wykorzystać (Flusser, 2018, s. 335).

W konsekwencji politycy posługują się fotografiami i filmami do celów politycznych. Akceptują, że ludzie *apparatusa* wykorzystują ich wizerunek do realizacji swoich własnych oczekiwań, czyli do przyciągnięcia i utrzymania uwagi odbiorców mediów. Ostatecznie o tym, co zostanie pokazane, decydują funkcjonariusze aparatu. Narracja polityczna nadawców i odbiorców informacji podlega oddziaływaniu obrazów. Wydarzenia stanowią podstawę dla konstruowania obrazów, ale można kreować realne wydarzenia polityczne, inspirując ludzi do aktywności za pomocą obrazów technicznych. Flusser podaje w tym wypadku przykład przewrotu politycznego w Rumunii w roku 1990. Stworzono wówczas obrazy, które uruchomiły rewolucję i sprowokowały ludzi do aktywności w celu obalenia starego reżimu i stworzenia nowego porządku politycznego. Niezależnie od tego, jak oceniamy polityczne skutki tego przewrotu, nie można już mówić o świadomości politycznej ówczesnych aktorów politycznych wydarzeń, ale o magicznej manipulacji. Ostatecznie dominacja obrazu nad wydarzeniem sprawia, że aktywna działalność polityczna zostaje zastąpiona deklaracją bez zaangażowania. Innymi słowy ideologią obserwatorów emocjonalnie reagujących na wydarzenia, oczekujących ekscytujących epizodów politycznych rozgrywek – tasiemcowego „serialu”, opartego na oczekiwaniu ciągłej rozrywki (Flusser, 2018, s. 336).

Tych przewidywań Flussera wydają się nie potwierdzać wydarzenia związane z „arabską wiosną” z lat 2010–2012. Pretekstem do tych wystąpień była aktywność protestujących na portalach społecznościowych. Młodzi ludzie, którzy brali udział w marszach protestacyjnych, między innymi w Tunezji, Egipcie, Libii i Algierii, wobec represyjnego działania władz państwowych umawiali się przy użyciu Facebooka lub Twittera (Czapnik, 2012). Obecnie protesty społeczne inicjują się w przestrzeni medialnej i następnie z tej przestrzeni przechodzą do świata realnego. Przykładem takich zachowań są protesty społeczne przeciw rosyjskiej agresji na Ukrainie i wojnie izraelsko-palestyńskiej na Bliskim Wschodzie. Pojawia się jednak

problem, czy zaangażowanie społeczne, o którym pisał Flusser, może być czymś więcej niż bezpiecznym protestem „na odległość”, i czy ma szansę przerodzić się w działanie nastawione na realizację projektu społecznego. Taka postawa jest trudniejsza, wymaga nie tylko nastawienia, ale także umiejętności współdziałania i wypracowywania konsensusu w konstruktywnej rozmowie, w jaki sposób realizować zamierzone cele polityczne.

Aby zmienić schemat komunikacji społecznej oparty na bezkrytycznym zaufaniu i bezmyślnej nieufności wynikającej z medialnego obrazu polityki, potrzebny jest powrót do formuły rozumu i idei krytycznego myślenia. Medialna przestrzeń publiczna nie musi wykluczać tych, którzy nie podzielają poglądów ugrupowań kontrolujących media. Wracamy w tym miejscu do podstawowej myśli Barthes'a – fotografia jest niebezpieczna dla systemów władzy, ponieważ daje do myślenia. Nie należy podzielać zdania Flussera, że w interpretacji fotografii nie można wyjść poza system aparatu władzy. W społeczeństwie opartym na komunikacji wizualnej niezbędna jest umiejętność rozumienia mechanizmów tworzenia i dobierania odpowiednich obrazów ukazujących prawdziwy stan rzeczy. Zwraca na to uwagę Barthes, gdy pisze o namyśle nad zdjęciem, w którym oglądający „odczytuje” mity wpisane w obraz przez fotografa, nawet nie w pełni w nie wierząc (Barthes, 2020, s. 56). Nie chodzi przecież o wiarygodność fotografa, polityka czy nadawcy treści wizualnych, raczej o świadomość relacji między strategiami przyciągającymi uwagę odbiorców a wielością punktów widzenia obserwatorów. Odbiorca nie jest skazany na uleganie tyranii obrazów technicznych. Zmęczenie dehumanizacją politycznych narracji i nadprodukcją fotografii prowadzi do konkluzji, że nie wszystko trzeba oglądać, nie wszystko też należy fotografować i udostępnić do oglądania.

BIBLIOGRAFIA

- Bańkowska, A. (2015, 3 września). Ciało 3-latka wyrzucone na plażę. Co zmieni podejście Europy, jeśli nie ta historia? *Gazeta.pl*. Pobrano z: <https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114871,18701992,cialo-3-latka-wyrzucone-na-plaze-co-zmieni-podejscie-europy.html> (dostęp: 18.08.2024).
- Barthes, R. (2020). *Światło obrazu. Uwagi o fotografii*. J. Trznadel (Tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Białkowski, Ł. (2017). Kto musi być obecny. „Paradygmat widzialności” a przestrzeń publiczna. W Ł. Białkowski & K. Oczkowska (Red.), *Zakłócone spojrzenie. Fotografia i strategię widzenia* (s. 117–130). Kraków: Muzeum Fotografii w Krakowie.
- Bonse, E. (2001/2002). The Adventure of Future: Vilém Flusser’s Last Interview. *European Photography*, 20(2), 11–13.
- Czapnik, S. (2012). Pies łańcuchowy prawdy, pokoju i sprawiedliwości. Etyka dziennikarska Roberta Fiska na przykładzie relacjonowania Arabskiej Wiosny Ludów. W E. Pawlak-Hejno, J. Pleszczyński, *Etyka dziennikarska. Edukacja. Teoria. Praktyka* (s. 31–50). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Flusser, V. (1992). Glossary. A. Müller-Pohle, B. Neubauer (Red.). *European Photography*, 13(2).
- Flusser, V. (1993/1994). Społeczeństwo alfanumeryczne. A. Kopacki (Tłum.). *Lettre internationale*, 45–50.
- Flusser, V., (2015), *Ku filozofii fotografii*. J. Manicki (Tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Flusser, V. (2018). *Kultura pisma. Z filozofii słowa i obrazu*. P. Wiatr (Tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Lakomy, M. (2018). Postprawda w dyskursie publicznym. Wprowadzenie. W T.W. Grabowski, M. Lakomy, K. Oświecimski (Red.), *Postprawda jako zagrożenie dla dyskursu publicznego* (s. 9–14). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie.
- Marinovich, G., & Silva J. (2012). *Bractwo Bang Bang*. W. Jagielski (Tłum.). Kraków: Sine Qua Non.
- Mikuriya, J.T. (2018). *Historia światła. Idea fotografii*. P. Nowakowski (Tłum.). Kraków: Universitas.
- Sontag, S. (2017). *O fotografii*. S. Magala (Tłum.). Kraków: Wydawnictwo Karakter.
- Soulages, F. (2024). *Estetyka fotografii. Strata i zysk*. B. Mytych-Forajter & W. Forajter (Tłum.). Kraków: Universitas.
- Sztompka, P. (2023). *Wiarygodność. Sekret dobrych relacji*. Kraków: Znak – Horyzont.

- Walden, S. (2013). Prawda w fotografii. W *Fotografia i filozofia. Szkice o pędzlu natury*. I. Zwiech (Tłum.) (s. 111–3134). Kraków: Universitas.
- Wiatr, P. (2018). *W cieniu posthistorii. Wprowadzenie do filozofii Viléma Flussera*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Wojewoda, M. (2025). Society 5.0: in search of a technological utopia. W M. Banaś, G. Wlazlak (Red.), *Language, Technology, Humanities in Society 5.0*. Göttingen: V&R unipress, Brill D.
- Zawojski, P. (2015). Człowiek i aparat. Viléma Flussera filozofia fotografii. W V. Flusser, *Ku filozofii fotografii*. J. Maniecki (Tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Zyzik, R. (2018). Post-prawda a kaskada dostępności. Ślepa uliczka dyskursu publicznego. W T.W. Grabowski, M. Lakomy, & K. Oświecimski (Red.), *Postprawda jako zagrożenie dla dyskursu publicznego* (s. 85–98). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License http://creativecommons.org/licenses/by_nd/4.0/

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

AGNIESZKA HENSOLDT

<http://orcid.org/0000-0002-6661-537X>

Uniwersytet Opolski
hensoldt@uni.opole.pl

DOI: 10.35765/HP.2761

Erozja pojęcia prawdy w amerykańskim życiu społeczno-politycznym: jej filozoficzne korzenie oraz współczesne epistemiczne i moralne konsekwencje

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem tekstu jest krytyczna analiza zmian znaczenia pojęcia prawdy w amerykańskim pragmatyzmie (od Peirce'a do Deweya) oraz zjawisk w społeczeństwie amerykańskim będących wyrazem słabnącego przywiązania do wartości prawdy, prawdziwości i prawdomówności.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Rozumowanie oparte jest na dwóch założeniach: (1) o związku koncepcji filozoficznych (w tym przypadku koncepcji prawdy) z życiem społecznym oraz innymi dziedzinami kultury i nauki; (2) o wpływie refleksji filozoficznej amerykańskich autorów na życie obywateli amerykańskich przez cały długi wiek XX i początek XXI (Romano, 2013). Rozumowanie przeprowadzone zostało z użyciem dwóch metod: (1) metody pragmatycznej (badanie praktycznych konsekwencji koncepcji teoretycznych), (2) krytycznej analizy języka. Punktem wyjścia jest casus społeczeństwa amerykańskiego, jednak wyniki krytycznej refleksji zachowują swoją ważność w odniesieniu do wszystkich społeczeństw aspirujących do miana demokratycznych.

PROCES WYWODU: Pokazano, jak kolejne analizy oraz argumenty formułowane przez Peirce'a, Jamesa i Deweya owocowały w kulturze amerykańskiej coraz bardziej zrelatywizowanym wyobrażeniem na temat prawdy. Jednocześnie już w latach 20. XX wieku zjawisko relatywizacji i instrumentalizacji prawdy w dyskursie publicznym zostało zdiagnozowane przez Deweya. Proces ten postępował i w końcu został ujęty w pojęciu postprawdy. Analizie zostały poddane

Sugerowane cytowanie: Hensoldt, A. (2025). Erozja pojęcia prawdy w amerykańskim życiu społeczno-politycznym: jej filozoficzne korzenie oraz współczesne epistemiczne i moralne konsekwencje. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 73–92. DOI: 10.35765/HP.2761.

epistemiczne, moralne i polityczne skutki osłabienia wartości prawdy, prawdziwości i prawdomówności w szczególności w perspektywie ich konsekwencji dla funkcjonowania demokratycznej wspólnoty.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Pokazano mechanizm destrukcyjnego wpływu badanego zjawiska na konstytuowanie się i funkcjonowanie instytucji demokratycznych, co prowadzi do wniosku, że prawda, prawdziwość i prawdomówność są wartościami fundamentalnymi, a ich zanik w społeczeństwie demokratycznym nie może zostać zniwelowany w żaden sposób.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Wnioski prowadzą do rekomendacji o charakterze teoretycznym (wykorzystanie narzędzi oferowanych przez Peirce'owski pragmatyzm) oraz praktycznym (wzmacnianie kultury dyskursu, która jest fundamentem instytucji demokratycznych wszystkich poziomów).

SŁOWA KLUCZOWE:

prawda, postprawda, pragmatyzm, demokracja, wspólnota

Abstract

THE EROSION OF THE CONCEPT OF TRUTH IN
AMERICAN SOCIAL AND POLITICAL LIFE: ITS
PHILOSOPHICAL ROOTS AND CONTEMPORARY
EPISTEMIC AND MORAL CONSEQUENCES

RESEARCH OBJECTIVE: The paper's goal is to critically analyze changes in the meaning of the concept of truth in American pragmatism (from Peirce to Dewey) and phenomena in American society that are evidence of a weakening attachment to the values of truth, veracity, and truthfulness.

THE RESEARCH PROBLEMS AND METHODS: The reasoning is based on an assumption that the philosophical reflection of American authors has significantly influenced the lives of American citizens throughout the long 20th century and the beginning of the 21st (Romano, 2013). The reasoning was conducted with the use of two methods: (1) the method of pragmatism (examination of practical consequences of theoretical concepts), (2) critical analysis of language. The starting point is the case of American society, but the results of critical reflection retain valid in relation to all societies aspiring to be called democratic.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: It has been shown how subsequent analyses and arguments formulated by Peirce, James and Dewey resulted in an increasingly relativized idea of truth in American culture. At the same time, already in the 1920s, the phenomenon of relativization and instrumentalization of

truth in public discourse was diagnosed by Dewey. This process progressed. The epistemic, moral and political effects of weakening the values of truth, veracity and truthfulness were discussed.

RESEARCH RESULTS: The mechanism of the destructive impact of the studied phenomenon on the formation and functioning of democratic institutions is shown. It leads to the conclusion that truth, veracity and truthfulness are fundamental values, and their disappearance in a society cannot be compensated for in any way.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The conclusions lead to recommendations of a theoretical nature (use of a toolkit provided by Peirce's approach) and a practical nature (strengthening the culture of discourse, which is the foundation of democratic institutions of all levels).

KEYWORDS:

truth, post-truth, pragmatism, democracy, community

Rola pojęcia prawdy w życiu politycznym (życiu polis) była przedmiotem sporu już w starożytnych Atenach. Wprawdzie Platon w *Państwie* wykazuje, że wiedzę niezbędną do rządzenia polis posiadają tylko ci nieliczni, którzy dostąpili obcowania z ideą Prawdy samej w sobie, jednak współcześni mu sofiści argumentowali, że to „człowiek jest miarą wszechrzeczy”, że zarówno prawda, jak i sprawiedliwość są subiektywne. Refleksja na temat względności (bądź instrumentalności) prawdy (w polityce) pojawiała się i w późniejszych wiekach – klasycznym przykładem może tutaj być choćby *Książe* (1532) Niccolò Machiavellego – jednak nie była to refleksja nurtu dominującego. Sprawy przybrały inny obrót dopiero w II połowie XIX wieku: w Europie głównie za sprawą Friedricha Nietzschego, natomiast w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej za sprawą całego nowego nurtu refleksji filozoficznej, społecznej i politycznej: pragmatyzmu będącego „oryginalnym wytworem amerykańskiej myśli” (Romano, 2013, s. 32). To myśl pragmatystyczna w toku swojego rozwoju doprowadziła do zakwestionowania pozycji Sokratesa i Platona jako ideowych ojców filozofii (Romano, 2013, s. 22), a w szczególności filozoficznego przywiązania do pojęcia prawdy.

Niniejsze rozważania opierają się na dwóch założeniach. Pierwsze jest bardziej ogólne i mówi, że dominujący dla danej kultury i danego

czasu nurt filozoficzny nigdy nie jest „zawieszony w próżni”, ale pozostaje w złożonej relacji z życiem społecznym oraz innymi dziedzinami kultury i nauki. Złożoność tej relacji nie polega na zachodzeniu związku przyczynowo-skutkowego w jedną bądź drugą stronę, ale na tym, że idee filozoficzne są na różne sposoby kształtowane przez formalne i nieformalne instytucje, ale także same mogą mieć wpływ na ich funkcjonowanie; są częścią pewnych konkretnych sposobów życia (w sensie późnego Wittgensteina), które nadają im sens. Drugie założenie oparte jest na diagnozie społeczeństwa amerykańskiego sformułowanej w *America the Philosophical* przez Carlina Romano, zgodnie z którą refleksja filozoficzna amerykańskich autorów w znaczący sposób wpływała na życie amerykańskich obywateli przez cały długi wiek XX, a

na początku wieku XXI Ameryka wyrasta na najbardziej filozoficzną kulturę w historii świata, bezprecedensowy rynek prawdy i argumentów, który znacząco przerasta starożytną Grecję, Kartezjańską Francję, dziewiętnastowieczne Niemcy (Romano, 2013, s. 8).

W tym kontekście nie powinno dziwić, że to Stany Zjednoczone przodujące w różnych dziedzinach społeczno-gospodarczych znalazły się także w czołówce państw Zachodu, w których dochodzi do postępującej erozji znaczenia i roli prawdy w życiu społeczno-politycznym. Istotniejsze jednak z perspektywy niniejszego wywodu jest to, że to właśnie amerykańska kultura pierwsza skonceptualizowała to zjawisko w odniesieniu do wydarzeń z amerykańskiej sceny politycznej. Za autora użycia pojęcia postprawdy (*post-truth*) w sensie, w jakim to pojęcie funkcjonuje obecnie – opisuje stan/czas, w którym prawda stała się czymś nieistotnym albo wręcz niepożądanym, lub też to, co zastępuje prawdę – uważa się Steve’a Tesicha, który użył go po raz pierwszy w esej w magazynie *The Nation* w 1992 roku (Kreitner, 2016). Tesich, komentując postępowanie prezydentów Nixona i Reagana oraz ich administracji (por. Chmielewski, 2018), a także przemiany w nastrojach społecznych w związku z aferami Watergate i Iran-Contras oraz z I wojną w Zatoce Perskiej, pisze o amerykańskim społeczeństwie: „W bardzo fundamentalnym sensie tego słowa, będąc wolnymi ludźmi, w wolny sposób zdecydowaliśmy, że chcemy żyć w jakimś świecie postprawdy” (Chmielewski, 2018). Zdaniem Tesicha społeczeństwo amerykańskie było tak zniesmaczone i zawstydzone

perspektywą tego, czym prawda mogłaby się okazać, że na poziomie emocjonalnym wybrało całkowite pozbawienie prawdy istotności.

Celem poniższych rozważań będzie prześledzenie w zarysie drogi, która na poziomie ideowym – teoretycznej refleksji na temat tego, jakie warunki muszą być spełnione, aby dane twierdzenie uznać za prawdę – doprowadziła do sytuacji opisanej przez Tesicha w styczniu 1992 roku. Artykuł ten nie pretenduje do oddania pełnego obrazu ewolucji koncepcji prawdy w pragmatyzmie i neopragmatyzmie – to złożone zadanie, którego odpowiedzialne podjęcie wymaga tekstu o wielokrotnie większej objętości (na ten temat pisałam między innymi w 2007 i 2018 roku). Z tego samego powodu nie podejmuje też zagadnienia tego, czym jest prawda. Jego głównym tematem jest słabnące społeczne przywiązanie do prawdy: przeprowadzona zostanie analiza konsekwencji epistemicznych, moralnych i politycznych postępującej erozji roli prawdy w życiu społecznym. Ten proces nie był i nie jest oczywiście ograniczony do Stanów Zjednoczonych. Idee pragmatystyczne oddziaływały szeroko i głęboko w XX wieku; dwudziestowieczna filozofia doświadczyła zwrotu językowo-pragmatycznego, który znacząco wpłynął na postrzeganie języka (między innymi w kategoriach instytucji) oraz relacji semantycznych (por. Hensoldt, 2007, zwłaszcza s. 11–15). W zakończeniu postawione zostanie pytanie o to, czy ten proces erozji może postępować, aż do całkowitego wyrugowania roli prawdy z życia społecznego i politycznego.

1. OJCOWIE AMERYKAŃSKIEGO PRAGMATYZMU PODWAŻAJĄ STATUS PRAWDY OBIEKTYWNEJ

Na wstępie zaznaczmy, że o koncepcjach, które będą przywoływać w niniejszym fragmencie, można i trzeba pisać w sposób bardziej zniuansowany, niż ma to tutaj miejsce. Celem tej części artykułu nie jest jednak szczegółowa prezentacja i analiza tych koncepcji, lecz przedstawienie pewnych obrazów funkcjonujących w amerykańskiej kulturze intelektualnej. Stąd dążenie do lekko upraszczającej jednoznaczności wywodu, która jest wymuszona przez wymogi objętości i klarowności argumentacji.

Charles Sanders Peirce (1839–1914)

Jeden z fundacyjnych tekstów amerykańskiego pragmatyzmu *Utrwalanie przekonań* (1965/1877) Charlesa Sandersa Peirce'a, czytany w Stanach Zjednoczonych przez wszystkich, którzy przechodzą choćby podstawową edukację filozoficzną, jest między innymi esejem o tym, jak w życiowej praktyce skomplikowana jest kwestia prawdy. Tytułowe przekonania (*beliefs*) to sądy, których prawdziwość zakładamy w życiu codziennym (a także w działalności naukowej czy badawczej), podejmując decyzje i działając. Innymi słowy przekonania są odpowiednikiem tego, co w potocznym dyskursie denotuje termin „prawdziwy” („X jest przekonany, że Y” często stosujemy wymiennie z „X uważa Y za prawdziwe”). Peirce przygląda się temu, co skłania nas do uważania pewnych sądów za prawdziwe lub przynajmniej do niekwestionowania ich. Wymienione przez niego w eseju cztery metody utrwalania przekonań są przyczynami i okolicznościami, dla i w których ludzie akceptują różnego rodzaju przekonania. Przyjrzyjmy się pokrótce tym czterem metodom – ich przegląd wiele mówi o trudnościach zarówno epistemicznych, jak i praktycznych, z jakimi mierzymy się w codziennym życiu. Peirce prezentuje metody w kolejności od – według niego – najmniej do najbardziej skutecznej; przy czym metoda skuteczna to taka, która prowadzi do trwałych przekonań, będących przez długi czas (najlepiej na zawsze) podstawą naszych wyborów i działań.

Najprostsza i najmniej skuteczna jest według Peirce'a metoda oślego uporu (*method of tenacity*): usilnego trwania przy własnych poglądach. Jako drugą Peirce wymienia metodę autorytetu (*method of authority*), przy czym terminu tego używa w wyrażnie pejoratywnym sensie: nadużywania władzy w celu stworzenia społeczeństwa jednolitego światopoglądowo. W taki sposób autorytarna władza usiłuje utrwalić korzystne dla siebie systemy przekonań oraz wynikające z nich zachowania członków społeczności. Jednak:

Nawet w najbardziej styranizowanych społecznościach znajdują się jednostki niezależne, których poczucie społeczne jest rozwinięte ponad przeciętność. (...) Ich wrodzona uczciwość nie oprze się refleksji nad tym, dlaczego mieliby własne poglądy uważać za lepsze od poglądów innych narodów i innych stuleci. W ten sposób zasiewają w swych umysłach ziarno wątpienia (Peirce, 1965/1877, s. 120).

Refleksja powyższa prowadzi, według Peirce'a, do powstania trzeciej metody kształtowania się poglądów: metody *a priori* (*a priori method*), którą Peirce nazywa także demokratyczną i łączy z gustami oraz modą. Gdy wiarygodność czy poprawność poglądów ustala się na drodze dyskusji obejmującej całą wspólnotę, wsłuchując się w głosy wszystkich zainteresowanych, mamy do czynienia z metodą aprioryczną. Metoda ta jest przykładem działania silnego instynktu społecznego i Peirce w pewnym stopniu ją chwali:

jest o wiele bardziej intelektualna i zasługuje na większy szacunek niż obie poprzednie. Dopóki nie dysponujemy lepszą, powinniśmy się nią posługiwać (Peirce, 1965/1877, s. 121).

Jednak w swoich założeniach jest ona całkowicie obojętna na doświadczenie (i rzeczywistość), bazuje na swobodnym skłanianiu się rozumu ku temu, co wydaje nam się bardziej prawdopodobne. Nie dziwi zatem, że Peirce ze swojej perspektywy badacza poszukującego niepodważalnej wiedzy o rzeczywistości propaguje metodę czwartą – naukową (*method of scientific investigation*), której istotą jest odwoływanie się do relacji podmiotu z niezależnym od niego światem zewnętrznym. Analizie uwarunkowań i możliwości trwałej wiedzy oraz odkrywania prawdy o świecie Peirce poświęca końcową część *Utrwalania przekonań*, a także (równie słynną) kontynuację tego eseju *Jak uczynić nasze myśli jasnymi* (Peirce, 1965/1878). Tematyka ta wykracza jednak poza zakres niniejszego tekstu, więc nie będziemy się nią tutaj zajmować (pisałam o niej tutaj: Hensoldt, 2007; Hensoldt, 2018), z jednym wyjątkiem. Warto podkreślić, że Peirce wprawdzie uznaje możliwość odkrycia prawdy o świecie, ale jako ideę graniczną: możliwą do zrealizowania przez nieskończoną wspólnotę badaczy w nieskończonym czasie. Samo twierdzenie, że istnieje taka możliwość, można uznać za umiarkowany optymizm epistemiczny, jednak z perspektywy praktycznej rezultat dociekań Peirce'a można też odczytać jako docenienie metody apriorycznej – zdanie „Dopóki nie dysponujemy lepszą [metodą] (...)” nabiera mocniejszego znaczenia. Taka relatywizacja prawdy na pewno nie była intencją Peirce'a, ale odczytania, interpretacje i rezonujące w kulturze obrazy rządzą się swoimi prawami i często oddziałują niezależnie od oryginalnej intencji autora.

Esej *Utrwalanie przekonań* można czytać z różnych perspektyw: metodologicznej, teorio-poznawczej, psychologicznej (por. Hensoldt, 2007; Hensoldt, 2018); tu proponuję spojrzeć na niego z perspektywy antropologicznej. Peirce odnotowuje, jak różne powody skłaniają ludzi do bycia przekonanym o prawdziwości. Zauważa także niezwykle silną rolę tego, co nazywa „instynktem społecznym” (a co dokładnie wiek później Albert Bandura opisał w *Teorii społecznego uczenia się* (2007/1977)). Mimo że Peirce nie pochwała trzech pierwszych metod, nie neguje, że na to, co w dyskursie społecznym jest uważane za prawdziwe, wpływają nie tylko naukowe i obiektywnie ważne racje; w szczególności manipulacje silnych aktorów sceny społeczno-politycznej czy zmieniające się pod wpływem różnorodnych czynników nastroje społeczne. I tak też można ten esej Peirce’a odczytać: jako konstatację, że w codziennym życiu, a zwłaszcza w praktyce społeczno-politycznej prawda ma różne oblicza. Wprawdzie

osoba, która arbitralnie wybiera twierdzenia, mające stanowić podstawę jej przekonań, może używać słowa „prawda” jedynie dla umocnienia się w swym wyborze (Peirce, 1965/1878, s. 146),

jednak Peirce nie neguje, że ona także tego słowa używa.

William James (1842–1910)

Naukowy życiorys Williama Jamesa jest w pewnej mierze odwrotnością kilku innych słynnych naukowych życiorysów jego czasów, w których filozofowie stawali się psychologami. James przeciwnie: najpierw fascynowała go tematyka psychologiczna, a efektem tej fascynacji były narodziny psychologii akademickiej w Ameryce oraz jego słynne dzieło *The Principles of Psychology* (1890), po którego ukazaniu się James stwierdził, że jako psycholog nie ma już nic więcej do zrobienia, i zajął się filozofią. W efekcie psychologia odcisnęła swój ślad na filozofii Jamesa – w szczególności w Jamesowskich rozważaniach dotyczących prawdy widoczna jest pogłębiona refleksja na temat złożoności funkcjonowania ludzkiego umysłu.

Przyjrzyjmy się temu, jak James mówi o prawdzie w kontekście zmieniania starych poglądów i akceptowania nowych:

(...) w końcu pojawi się jakaś nowa idea, którą można zaszczyć na gruncie owych dawnych poglądów – przy minimalnej modyfikacji tychże; nowa idea, która może pośredniczyć między starym zbiorem poglądów a nowym doświadczeniem i która godzi je w sposób najszczęśliwszy i najbardziej skuteczny.

Tę nową ideę przyjmuje się jako prawdziwą. Pozwala ona zachować zgrabność starych prawd przy minimalnych modyfikacjach, naginając owe prawdy w stopniu pozwalającym uwzględnić w systemie nowe idee, przedstawione w sposób tak konserwatywny, jak to tylko możliwe w danym przypadku. Żadne *outrée* wyjaśnienia, kwestionujące wszystkie nasze poglądy, nigdy nie zostałyby uznane za trafny opis owej nowości. (...) Teorię uznajemy za trafną w stopniu proporcjonalnym do powodzenia, z jakim rozwiązuje ona ów problem „maksimów i minimów”. (...) Mówimy, że dana teoria rozwiązuje go w stopniu bardziej zadowalającym niż inna, co oznacza w stopniu zadowalającym dla nas; ów stopień zadowolenia będzie różny dla różnych jednostek (James, 2005/1907, s. 32; wyróżnienie – A.H.).

Dwie kwestie w powyższym fragmencie są dla nas istotne. Po pierwsze, przymiotnik „prawdziwy” nie jest tu używany w żadnym obiektywnym ani nawet intersubiektywnym sensie – to je d n o s t k a przyjmuje jakąś ideę jako prawdziwą. Tę indywidualną perspektywę podkreśla jeszcze ostatnie zdanie, w którym James zaznacza, że jako jednostki różnimy się także pod tym względem – to, co jednych zadowoli i przyjmą to za prawdę, inni – odrzucą. Po drugie, te różnice wynikają także ze specyfiki procesu poznawczego: to, co mamy zaakceptować jako prawdziwe, nie może być destrukcyjne dla całego naszego światopoglądu. Zatem to, co „już wiemy”, i to, w co wierzymy, ma znamienity wpływ na to, co uznamy za prawdziwe. Powyższy fragment może zatem stać się podstawą do bardzo uproszczonego (i nierekomendowanego przez autora niniejszego tekstu) wniosku, że prawda jest czymś zdecydowanie subiektywnym, a sądy prawdziwe mogą być dość swobodnie „modyfikowane”, dalej walor prawdziwości zachowując.

Mimo wrażenia relatywności, a nawet skrajnego subiektywizmu prawdy, które może powstać po lekturze powyższego fragmentu, James deklaruje się jako realista epistemologiczny: najważniejszym czynnikiem, który wpływa na treść naszych przekonań, jest rzeczywistość. Jednak to, w jaki sposób dopasowujemy nasze przekonania do rzeczywistości, jest złożonym procesem – rzeczywistość

nie odciska swojego śladu na myśli jak na pustym lustrze. Różne czynniki odgrywają w tym procesie rolę: poza tymi wymienionymi powyżej także szeroko rozumiana „plątanina doraźnych interesów” (James, 2005/1907, s. 101). Poza słynną frazą o „wartości w gotówce” przekonani prawdziwych James najczęściej był krytykowany właśnie za podkreślanie utylitarystycznych aspektów prawdy. W takim ujęciu kwestii prawdy widziano nawet uleganie „typowo amerykańskiej skłonności” do stawiania korzyści czysto materialnej na czele hierarchii wartości (por. Cotkin, 1985).

John Dewey (1859–1952)

Jako filozof, psycholog, pedagog, reformator szkolnictwa, niezwykle płodny pisarz oraz niestrudzony propagator demokracji John Dewey przez ponad pół wieku wywierał silny wpływ na życie społeczne w Stanach Zjednoczonych (a także poza nimi). Jako filozof i psycholog kojarzony jest z koncepcją instrumentalizmu, której przyjrzymy się – z konieczności niezbyt szczegółowo – poniżej. Najpierw jednak zacytujmy Richarda Bernsteina:

Peirce stworzył intelektualny kręgosłup pragmatyzmu, jednak to Dewey dostrzegł istotne konsekwencje, jakie Peirce’owski ideał krytycznej wspólnoty badaczy ma dla edukacji, społecznej odbudowy oraz ożywienia demokracji (Bernstein, 1999/1971, s. 201).

Tak jak w powyższej opinii Bernsteina, tak w myśli Deweya spletają się ze sobą różne refleksje tematyczne. Dewey jako wzajemnie powiązane postrzega wysoce abstrakcyjne rozważania dotyczące praw rządzących ludzkim poznaniem, naukę, „praktykę rolniczą, inżynierską czy medyczną”, edukację, a także dyplomację, politykę i moralność (Dewey, 1916, s. 415). Takie powiązanie w myśli Deweya nie powinno dziwić – skoro badania podstaw logiki prowadzą do sformułowania praw rządzących ludzkim poznaniem zarówno w dziedzinach praktycznych, jak i w nauce, to mają one znaczenie dla życia społecznego, w szczególności dla edukacji czy polityki. To powiązanie jest ucieleśnieniem fundamentalnej dla pragmatyzmu zasady: odrzucenia dualizmu teorii i praktyki.

Przyjrzyjmy się teraz wyrażonym przez Deweya w kategoriach instrumentalnych warunkom prawdziwości. Prawdziwość sądu praktycznego (odnoszącego się do jakiejś sfery działań) zależy od tego, czy trafnie przedstawia on związek przyczynowo-skutkowy zachodzący między środkami do celu a samym tym celem. Takie ujęcie sprawy przez Deweya nie jest czymś szczególnym. To, co charakterystyczne dla Deweya, to sformułowanie podobnych warunków w stosunku do sądów teoretycznych (sądów o faktach) – one także „odnoszą się do jakiegoś określonego przebiegu działania, które może zostać sprawdzone, oraz do odkrycia środków do jego realizacji” (Dewey, 1916, s. 347). Podejmijmy próbę odczytania tej instrumentalnej interpretacji pojęcia prawdy z perspektywy czytelnika niezaznajomionego z niuansami pragmatyzmu, a może nawet z niuansami rozważań filozoficznych. Widzimy tutaj „zachętę” nie tylko do tego, aby w zdaniach prawdziwych widzieć skuteczne reguły osiągania celów, ale i na odwrót: aby wszystkie opisy świata, które pozwalają nam skutecznie działać, uważać za prawdziwe. W ten sposób oddalamy się znacznie od tego, co intuicyjnie, ale też bardziej refleksyjnie, jesteśmy skłonni nazywać prawdą. Dewey jest świadom tej trudności. Jej genezy nie upatruje jednak w swoim ujęciu kwestii prawdziwości, a w trudnym do przekroczenia partykularyzmie ludzkich interesów, który jest widoczny zarówno na poziomie jednostkowym, jak i na poziomie grup. W bardzo ostrych słowach o wynaturzeniach w rozumieniu wspólnoty interesów Dewey pisze w *Democracy and Education*:

Ludzie połączeni w przestępczym spisku, grupy biznesowe, które żerują na społeczeństwie, jednocześnie mu służąc, maszyny polityczne utrzymywane razem przez grabieżcze interesy (Dewey, 1997/1916, rozdz. VII).

Partykularyzm widoczny jest także w swoistej stronniczości języka potocznego, który zawsze jest narzędziem funkcjonowania określonej grupy w określonym środowisku i nie daje możliwości abstrahowania od jej interesów, aktywności i trosk (Dewey, 1938, s. 115), a przez to relatywizuje i skrajnie instrumentalizuje w użyciu pojęcie prawdy.

Na koniec tej części zauważmy, że o ile Dewey łączy prawdziwość przekonania ze skutecznością działań opartych na tym przekonaniu na podstawie „obserwacji antropologicznych” w sensie drugiego Wittgensteina („między innymi temu służy w ludzkiej kulturze

pojęcie prawdy”), o tyle w swoich pracach dotyczących tematyki społecznej dominację perspektywy skuteczności, użyteczności i korzyści uważa za poważny problem. Aby zawiązała się wspólnota (*the Great Community*), muszą istnieć współpraca przy osiąganiu wspólnych celów i wspólne pragnienia, a także umiejętności komunikowania się co do nich i odpowiednie narzędzia komunikacji – symbole (Dewey, 1927, s. 152–153). Musi więc istnieć możliwość porozumiewania się co do słuszności czy też trafności sądów, ocen, propozycji oraz – przynajmniej czasami – zgadzania się co do nich. To wyklucza subiektywne i skrajnie instrumentalne traktowanie prawdziwości czy też szerzej – słuszności – wypowiedzi.

Podsumowując ten krótki historyczno-filozoficzny przegląd, zauważmy, że metodologiczny fallibilizm został zapoczątkowany w amerykańskim pragmatyzmie przez Peirce’a. Zgodnie z tym stanowiskiem nie ma sądów niepodważalnych – takich, które z biegiem czasu nie zostaną uznane za: nieprecyzyjne, tylko częściowo trafne, wadliwie sformułowane lub całkowicie błędne. Peirce, James i Dewey dostarczyli amerykańskiej refleksji społecznej narzędzi językowych i konceptualnych do myślenia i mówienia o prawdzie jako o czymś względnym, co więcej – pojęcie względnej prawdy znacząco oswoił. Peirce dostarczył narzędzi do podważenia statusu prawdy z perspektywy epistemologicznej, James wzmocnił tę refleksję argumentami psychologiczno-poznawczymi, natomiast Dewey powiązał prawdziwość ze skutecznością działania, dając tym samym asumpt do subiektywnych interpretacji i na przykład sprowadzania prawdziwości do ekonomicznej czy politycznej opłacalności. Aby oddać sprawiedliwość autorom, podkreślmy jednak wyraźnie: zarówno Peirce, jak i Dewey pojęcie prawdy wyraźnie łączyli ze społecznymi procesami jej dociekania i uzgadniania. Zwłaszcza koncepcja Peirce’a nie poddaje się łatwej interpretacji – jedni widzieli w niej odmianę realizmu, inni relatywizm.

2. EPISTEMICZNE, MORALNE I POLITYCZNE KONSEKWENCJE OSŁABIENIA POJĘCIA PRAWDY

Skoro to wspólnota po części odkrywa, po części tworzy, a na pewno negocjuje i uzgadnia prawdę, to wspólnota może też wyrazić brak zainteresowania prawdą czy wręcz niechęć do niej. Obawę o taki obrót spraw formułuje Dewey w *The Public and Its Problems*, a Tesich taką stawia diagnozę amerykańskiemu społeczeństwu.

Dewey diagnozował, że dyskurs, który powinien dotyczyć dobra wspólnego oraz wspólnych celów i konstytuować *the Great Community*, dopiero raczkuje, a to z dwóch głównych powodów: braku narzędzi intelektualnych do mówienia w progresywnych kategoriach wspólnotowych oraz z powodu traktowania polityki jako jeszcze jednego rodzaju biznesu, podobnego do na przykład działalności w przemyśle (Dewey, 1927, s. 138–142). Jak widzimy, Dewey już 100 lat temu dostrzegał problem podporządkowania dyskursu publicznego wartościom dalekim od prawdomówności i słuszności. W takiej sytuacji nie może się ukonstytuować żaden zespół wspólnych wartości, które byłyby punktem odniesienia w języku, decyzjach i działaniach. Dewey wprost pisze, że dopiero wspólnota interesów i wysiłku oraz zaangażowanie moralne tworzą wolę powszechną oraz świadomość społeczną, które są warunkiem istnienia życia politycznego *sensu stricto*:

Stowarzyszone lub wspólne działania są warunkiem powstania wspólnoty. Jednak samo współdziałanie ma charakter [czysto] fizyczny lub organiczny, podczas gdy życie wspólnotowe ma charakter moralny; jest emocjonalnie, intelektualnie i świadomie podtrzymywane (Dewey, 1927, s. 152).

Doświadczeń nie da się przekazywać między sobą, ale przy użyciu znaków można dzielić się ich znaczeniami. Wspólnym znaczeniom przypisywane są chęci i impulsy. Są one w ten sposób przekształcane w pragnienia i cele, które, ponieważ implikują wspólne lub wzajemnie rozumiane znaczenie, przedstawiają nowe więzi, przekształcając wspólną aktywność we wspólnotę zainteresowań i wysiłków. W ten sposób powstaje to, co metaforycznie można nazwać wolą powszechną i społeczną świadomością (Dewey, 1927, s. 153).

Zatem powszechny brak zainteresowania takimi cechami wypowiedzi jak prawda czy szeroko rozumiana słuszność świadczy o tym,

że dana społeczność nie wykształciła lub utraciła zdolność do posługiwania się dyskursem, w którym takie wartości byłyby istotne, a to – dla Deweya – jawny dowód na brak (bądź znaczącą słabość) wspólnych wartości, tworzących więzi wspólnotowe oraz na zanik (bądź brak) tego, co nazywa ucieleśnieniem społecznej idei demokracji (Dewey, 1927, s. 144).

W roku 1992, 40 lat po śmierci Johna Deweya, Steve Tesich w swoim esejie opublikowanym w *The Nation* niechęć społeczeństwa amerykańskiego do poznania prawdy na temat istotnych decyzji, sojuszy oraz działań podejmowanych przez rządzących nim polityków zaklasyfikował wprost jako wyrzeczenie się wartości demokratycznych:

Szybko stajemy się prototypami ludzi, na myśl o których totalitarne potwory mogłyby tylko ślinić się w snach. Wszyscy dotychczasowi dyktatorzy musieli ciężko pracować, aby stłumić prawdę. My, poprzez nasze działania, mówimy, że nie jest to już konieczne, że nabyliśmy duchowy mechanizm, który może pozbawić prawdę jakiegokolwiek znaczenia. W bardzo fundamentalnym sensie tego słowa, będąc wolnymi ludźmi, w wolny sposób zdecydowaliśmy, że chcemy żyć w jakimś świecie postprawdy (Kreitner, 2016).

Tesich użył terminu „postprawda” (*post-truth*) w 1992, a w 2016 w funkcji przymiotnika został on uznany za międzynarodowe słowo roku przez Oxford Dictionaries. Przypisano mu wtedy następujące znaczenie: „odnoszący się do lub denotujący okoliczności, w których na kształtowanie opinii publicznej mniejszy wpływ mają obiektywne fakty niż odwoływanie się do emocji oraz indywidualnych przekonań” (Flood, 2016). W istotny sposób do tej kariery przyczyniły się wybory prezydenckie w USA i kampania Brexitowa, które pośrednio spopularyzowały wyrażenie „polityka postprawdy” (*post-truth politics*). Donald Trump, amerykański prezydent w latach 2017–2021 oraz od roku 2025, jest istotną postacią w świecie postprawdy kreowanym w samym centrum zachodnich demokracji liberalnych. Na stronie serwisu Fact Checker *The Washington Post* w samym tylko wrześniu 2024 pojawiło się dziewięć analiz dotyczących publicznych wypowiedzi Trumpa. Jak pisze Tony Rehagen, „Do 3 kwietnia [2020], w ciągu 1170 dni urzędowania, Donald Trump sformułował łącznie osiemnaście tysięcy udowodnionych fałszywych lub wprowadzających w błąd oświadczeń” (Rehagen, 2020). Całkowicie

instrumentalne traktowanie języka stało się znakiem rozpoznawczym jego działalności politycznej.

Zdaniem wielu badaczy do ugruntowania kultury postprawdy znacząco przyczyniły się kolejne stadia rozwoju Internetu (Web 2.0, 3.0 i 4.0) oraz rosnące oddziaływanie mediów społecznościowych kosztem siły mediów tradycyjnych (McIntyre, 2018; Gili & Maddalena, 2022). Dlatego też od 2016 roku zjawisko to przybiera na sile.

Uznanie prawdy za nieistotną niszczy demokrację zarówno na poziomie jej społecznej idei, jak i jej instytucji. Początkowo osłabia poziom zaufania społecznego, ale z czasem doprowadza do sytuacji, w której obywatele nie mają nawet oczekiwać, że chcieliby ufać instytucjom publicznym i ich przedstawicielom. Erozja wartości, jaką jest prawdomówność, sprawia także, że pozbawiamy się możliwości rozmawiania o faktach: o tym, co ktoś powiedział, jaką decyzję podjął, jakie umowy zostały zawarte, jakie i na co wydatki poniesione, jakie trudności i zagrożenia nas czekają.

Między akceptacją fallibilizmu a rezygnacją z posługiwania się pojęciem prawdy w życiu publicznym jest różnica. To pierwsze prowadzi nas do roztropności, czujności i porzucenia dogmatyzmu, to drugie – do porzucenia wszelkich reguł: do rezygnacji z racjonalnego oraz opartego na wartościach działania. Jednak nawet sam fallibilizm, jeśli przybiera formę daleko idącego sceptycyzmu w dyskursie i życiu publicznym, przyczynia się do budowania atmosfery powszechnego społecznego braku zaufania do mediów i autorytetów, w tym autorytetów naukowych, a tym samym ostatecznie wspiera kulturę postprawdy. To pokazuje wyraźnie, że trudności, z jakimi się borykamy, nie mają prostego rozwiązania, że nawet zaprzęgnięcie rozumu do krytycznego myślenia niekoniecznie pozwoli nam przełamać krąg dezinformacji i manipulacji.

3. ZAKOŃCZENIE: CZY WSPÓLNOTA MOŻE FUNKCJONOWAĆ BEZ POJĘCIA PRAWDY?

Mimo wielu wymienionych powyżej negatywnych skutków degradacji roli prawdy w dyskursie publicznym, w amerykańskim (i nie tylko) społeczeństwie proces ten postępuje, skłaniając do postawienia pytania o jego granice. Czy życie polityczne (dyskurs publiczny)

mogłoby funkcjonować bez takich wartości jak: prawda, prawdziwość i prawdomówność?

Z perspektywy gramatyczno-językowej negatywną odpowiedź na to pytanie znajdziemy u Ludwiga Wittgensteina. Wprawdzie istnieją takie dziedziny w naszych językach (takie gry językowe), w których dominującą funkcją językową jest funkcja rytualna, jednak tam, gdzie celem jest wspólnotowa organizacja życia, także w aspekcie materialnym, *stricte* rytualny dyskurs nie może znaleźć zastosowania. Każdy dyskurs, który w jakikolwiek sposób odnosi się do materialno-społecznego aspektu życia, musi być na bazie reguł pozwalających wartościować wypowiedzi jako słuszne i niesłuszne, prawdziwe i fałszywe etc. Bez takich reguł nie mógłby powstać („Użycie wyrazu «zdanie» splata się z użyciem wyrazu «prawda»” (Wittgenstein 2000/1953, § 225)). Zauważmy, że podstawową kompetencją językową jest wygłaszanie zdań słusznych/trafnych/prawdziwych. Kłamstwo jest czymś wtórnym, czego dodatkowo trzeba się nauczyć (Wittgenstein, 2000/1953, §§ 241–249). Język dyskursu politycznego, w którym na stałe zagościłaby obojętność w stosunku do prawdy, mógłby pełnić co najwyżej funkcję rytualną.

W życiu wspólnoty, nawet takiej dość odległej od ideału Deweyowskiej *the Great Community*, która jednak ma zdolność dyskusowania o własnej przyszłości, obierania celów oraz planowania ich osiągnięcia, muszą istnieć sposoby istotnego (uważanego przez większość za obowiązujący) odnoszenia się do materialno-społecznych aspektów życia. Weźmy za przykład kryzys klimatyczny. W jakimś społeczeństwie i w jakimś przedziale czasowym politycznie „najbardziej skuteczną strategią” odpowiedzi na kryzys klimatyczny może być jego negacja oraz dyskredytowanie tych, którzy apelują o ograniczenie emisji gazów cieplarnianych. To, że „emocje oraz indywidualne przekonania” wyborców w danym momencie promują taką strategię polityczną, nie znaczy bynajmniej, że dyskurs ten w jakikolwiek sposób choćby poddaje refleksji kwestię warunków życia wspólnoty, a tym samym, że jest skutecznym narzędziem wspierającym jej przetrwanie. Analogiczną argumentację można przeprowadzić dla wielu innych wyzwań, przed którymi stoją współczesne społeczeństwa. Zatem także z materialno-społecznej perspektywy (w średnim i dłuższym okresie) nie sposób podtrzymać życia wspólnotowego bez szacunku dla prawdy, prawdziwości i prawdomówności.

Jak pogodzić te wymogi z faktem, że refleksja na temat niestałości i względności prawdy już dawno wyszła poza filozoficzne salony i jest wykorzystywana zarówno wtedy, kiedy zachęca do roztropności i czujności, jak i wtedy, gdy służy jedynie wzbudzeniu teoretycznych (bez przywoływania żadnych kontrargumentów) wątpliwości odnośnie do racji oponenta w dyskusji? W Stanach Zjednoczonych symbolem tej zmiany – jak pisze Romano – jest to, że „to nie Sokratesa, a Izokratesa Amerykanie powinni uważać za [najważniejszego] bohatera klasycznej greckiej filozofii” (Romano, 2013, s. 22). Adam Chmielewski ostrzega przed populizmem aletycznym jako moralistyczną obroną prawdy rozumianej dogmatycznie (Chmielewski, 2018) i jest to trafne ostrzeżenie. Wzmacnianie enklaw światopoglądowych dogmatyzmów nie prowadzi do wzmocnienia dyskursu wspólnotowego.

Na gruncie teoretycznym natomiast warto się przyjrzeć nurtowi pragmatystycznemu. Można uznawać ten nurt filozofii i jego kontynuację za błędną drogę (Diggins, 2010), jednak walce z jego niepożądanymi konsekwencjami muszą towarzyszyć świadomość i akceptacja jego osiągnięć. W opinii autorki (Hensoldt, 2007), lecz także Ahti-Viecko Pietarinena (Pietarinen, 2006) oraz Guido Giliego i Giovanniego Maddaleny (Gili & Maddalena, 2022) zwłaszcza Peirce’owska koncepcja prawdy wzbogacona o jego triadyczną koncepcję znaku dostarczyła filozofii oraz naukom społecznym (w tym nauce o komunikacji) narzędzi do przekroczenia problemów relatywizmu. Gili i Maddalena jako sposób na wyjście z klinczu postprawdy oraz przywrócenie związku między rzeczywistością, prawdą oraz aktami komunikacji proponują koncepcję bogatego realizmu relacyjnego mocno inspirowaną myślą Peirce’a. Propozycja ta oparta jest na nowym, zdecydowanie pojemniejszym pojęciu rzeczywistości, które obejmuje zarówno to, co jest dane naszym zmysłom, nasze plany na przyszłość, prawa natury, lecz także „słowa oraz relacje, które powstają online” (Gili & Maddalena, § 29). Drugim filarem tej propozycji jest przekroczenie dualizmu teorii i praktyki, które ugruntowuje relację denotowania znaczeń w sferze działań, a przez to znacząco zmniejsza możliwości manipulacji i dowolności interpretacyjnej. Dzięki temu wytrąca z ręki argumenty o „niedopasowaniu języka i rzeczywistości” i słabej pozycji prawdy.

Przyczyny odrzucenia przez twórców pragmatyzmu dualistycznego światopoglądu będącego kwintesencją filozofii nowożytnej są

wielorakie. Można ich się doszukiwać w uwarunkowaniach społecznych, np. jako reakcji na doświadczenie amerykańskiej wojny domowej (Menand, 2001). Jednak przede wszystkim są one wynikiem wewnętrznych problemów samej filozofii – boleśnie odczuwalnych ograniczeń dualistycznego światopoglądu, zwłaszcza w odniesieniu do refleksji nad językiem i poznaniem. Z tego przede wszystkim powodu w świecie refleksji akademickiej nie istnieje prosta droga powrotu do czasów przed zwrotu pragmatycznego.

Mimo że odrzucenie dualizmu teorii i praktyki było konstytutywne dla pragmatyzmu, to jego potencjał często jest niedoceniany. Ta znacząca zmiana perspektywy teoretycznej pozwoliła między innymi stworzyć narzędzia opisu i rekonstrukcji odmiennych dyskursów oraz bardziej owocnie sformułować właśnie problem relatywizmu (por. Hensoldt, 2007, s. 166–178). Przyniosła także owoce w postaci koncepcji moralności społecznej (*social ethics*), którą Jane Addams ściśle wiąże z oddolnym kultywowaniem demokracji w życiu społecznym (por. Hensoldt, 2018, s. 105–116, 197–201).

W praktyce społecznej niezbędne jest wzmacnianie kultury dyskursu, będącej fundamentem instytucji demokratycznych wszystkich poziomów: zdolności rozumienia i budowania racjonalnej argumentacji, szacunku dla współrozmówców i słuchaczy, wyczulenia na manipulację, ukryte interesy oraz różne poziomy kompetencji osób wypowiadających się na dany temat. W realizacji tego istotnego społecznie zadania kluczową rolę mają do odegrania instytucje edukacyjne.

BIBLIOGRAFIA

- W przypadku, gdy dla jakiegoś tekstu podane są dwie daty, pierwsza z nich oznacza datę wydania, do którego się odwołuję, druga – datę pierwszego wydania tekstu w języku oryginału.
- Bandura, A. (2007/1977). *Teoria społecznego uczenia się*. Warszawa: PWN.
- Bernstein, R. (1999/1971). *Praxis and Action. Contemporary Philosophies of Human Activity*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Chmielewski, A. (2018). Post-Truth and Alethic Populism. *Public History Weekly*, 6, 34. DOI: 10.1515/phw-2018-12869.
- Cotkin, G. (1985). William James and the Cash-Value Metaphor. *ETC: A Review of General Semantics*, 4(1), 37–46.

- Dewey, J. (1916). *Essays in Experimental Logic*. Chicago: The University of Chicago Press. <https://www.gutenberg.org/files/40794/40794-h/40794-h.htm> (dostęp: 30.09.2024).
- Dewey, J. (1927). *The Public and Its Problems*. Denver: Henry Holt and Company. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/71000/pg71000-images.html> (dostęp: 30.09.2024).
- Dewey, J. (1938). *Logic: The Theory of Inquiry*. Denver: Henry Holt and Company. https://archive.org/stream/JohnDeweyLogicTheTheoryOfInquiry/%5BJohn_Dewey%5D_Logic_-_The_Theory_of_Inquiry_djvu.txt (dostęp: 30.09.2024)
- Dewey, J. (1997/1916). *Democracy and Education*. The Project Gutenberg eBook. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/852/pg852-images.html> (dostęp: 30.09.2024).
- Diggins, J.P. (2010/1994). *Iluzje pragmatyzmu. Modernizm oraz kryzys poznania i autorytetu*. M. Filipczuk (Tłum.). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Łośgraf.
- Fact Checker. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/politics/fact-checker/> (dostęp: 30.09.2024).
- Flood, A. (2016, 15th November). 'Post-truth' named word of the year by Oxford Dictionaries. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2016/nov/15/post-truth-named-word-of-the-year-by-oxford-dictionaries> (dostęp: 30.09.2024).
- Gili, G., & Maddalena, G. (2022). After Post-Truth Communication. A Problematic Return to Reality. *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*, XIV-1. <https://journals.openedition.org/ej-pap/2795> (dostęp: 10.03.2025).
- Hensoldt, A. (2007). *Idee Peirce'owskiego pragmatyzmu i ich renesans w XX-wiecznej filozofii języka*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Hensoldt, A. (2018). *Teoria i praktyka w myśli amerykańskich pragmatystów*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS.
- James, W. (1890). *The Principles of Psychology*. New York: Henry Holt and Company.
- James, W. (2005/1907). *Pragmatyzm. Nowa nazwa kilku starych metod myślenia*. M. Filipczuk (Tłum.). Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa.
- Kreitner, R. (2016, 30th November). Post-Truth and Its Consequences: What a 25-Year Old Essay Told Us About the Current Moment. *The Nation*. <https://www.thenation.com/article/archive/post-truth-and-its-consequences-what-a-25-year-old-essay-tells-us-about-the-current-moment/> (dostęp: 30.09.2024).

- Machiavelli, N. (2005/1532). *Książę*. A. Klimkiewicz (Tłum.). Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa.
- McIntyre, L. (2018). *Post-Truth*. Cambridge: MIT Press.
- Menand, L. (2001). *The Metaphysical Club. A Story of Ideas in America*. New York: Farrar, Straus, Giroux.
- Peirce, C.S. (1965/1877). *Utrwalanie przekonań*. Z. Dyjas (Tłum.). W H. Buczyńska, *Peirce* (s. 107–127). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Peirce, C.S. (1965/1878). *Jak uczynić nasze myśli jasnymi*. Z. Dyjas (Tłum.). W H. Buczyńska, *Peirce* (s. 128–151). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Pietarinen, A-V. (2006). *Signs of Logic. Peircean Themes on the Philosophy of Language, Games, and Communication*. Dordrecht: Springer.
- Platon (1958/ok. 380 p.n.e.). *Państwo*. W. Witwicki (Tłum.). Warszawa: PWN.
- Rehagen, T. (2020). Welcome to Post-Truth America. *Boston College Magazine*. Fall 2020. <https://www.bc.edu/bc-web/sites/bc-magazine/summer-2020/features/welcome-to-post-truth-america.html> (dostęp: 30.09.2024).
- Romano, C. (2013). *America the Philosophical*. New York: Vintage Book Edition.
- Wittgenstein, L. (2000/1953). *Dociekania filozoficzne*. B. Wolniewicz (Tłum.). Warszawa: PWN.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License http://creativecommons.org/licenses/by_nd/4.0/

ARTYKUŁY VARIA

VARIA ARTICLES

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

TOMASZ KUCZUR

<http://orcid.org/0000-0002-7010-8207>
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
t.kuczur@ukw.edu.pl

KRZYSZTOF HENRYK LEWANDOWSKI

<http://orcid.org/0000-0001-7329-8002>
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
kris15@ukw.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2803

Polityka decentralizacji bezpieczeństwa. Wyzwanie czy konieczność

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Artykuł poświęcony jest kluczowemu zagadnieniu związanemu z funkcjonowaniem państwa jako całości i jego elementów składowych, czyli bezpieczeństwu. Celem jest ukazanie modelu zarządzania bezpieczeństwem w państwie poprzez decentralizację, określenie zalet i wad przyjętego modelu, a w konsekwencji wyartykułowanie koniecznych działań usprawniających zarządzanie bezpieczeństwem, jak również stworzenie warunków do dalszej dyskusji i sporów naukowych tym obszarze.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Obecny model zarządzania bezpieczeństwem opiera się na dualistycznym podziale zadań na administrację centralną i samorządową. Skutkuje to swoistą dychotomią i hierarchizacją w tym obszarze, niebędącą klasyczną decentralizacją, a jedynie dekoncentracją. W pracy wykorzystano metody dogmatyczno-prawną i obserwacyjną. Dokonano analizy paradygmatu bezpieczeństwa w zestawieniu z wnikliwą obserwacją rzeczywistości.

PROCES WYWODU: W ujęciu teoretycznoprawnym dokonano usystematyzowania pojęć bezpieczeństwa i decentralizacji. Następnie omówiono podmiotową strukturę zarządzania bezpieczeństwem i przypisane poszczególnym poziomom kompetencje w tym zakresie. Na ich podstawie wyartykułowano zalety i wady współczesnego modelu zarządzania bezpieczeństwem, które stały

Sugerowane cytowanie: Kuczur, T., & Lewandowski, K.H. (2025). Polityka decentralizacji bezpieczeństwa. Wyzwanie czy konieczność. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 95–113. DOI: 10.35765/HP.2803.

się bezpośrednim determinantem wskazania kierunków prac polityczno-legislacyjnych zmierzających do ulepszenia systemu zarządzania bezpieczeństwem.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Analiza pokazała, że decentralizacja w bezpieczeństwie jest możliwa, wymaga jednak precyzyjnego określenia podziału kompetencji oraz stworzenia mechanizmów skutecznej koordynacji działań na różnych szczeblach administracji. Ostatecznym celem powinno być opracowanie zintegrowanego systemu zarządzania bezpieczeństwem państwa, który będzie w stanie sprostać współczesnym wyzwaniom i zagrożeniom przy jednoczesnym poszanowaniu zasad demokratycznego państwa prawa.

WNIOSKI, INOWACJE, REKOMENDACJE: Decentralizacja odgrywa istotną rolę w kształtowaniu bezpieczeństwa państwa, proces ten posiada zarówno zalety, jak i przynosi wyzwania. Z jednej strony decentralizacja umożliwia bardziej elastyczne reagowanie na lokalne zagrożenia, z drugiej wiąże się z problemami, takimi jak trudności w koordynacji. Wydaje się, że alternatywą dla pełnej decentralizacji jest dekoncentracja przy zachowaniu centralnego nadzoru. Postulować należy zatem wyważenie decentralizacji i dekoncentracji.

SŁOWA KLUCZOWE:

bezpieczeństwo, decentralizacja, system zarządzania
bezpieczeństwem

Abstract

THE PROCESS OF DECENTRALIZATION AND STATE
SECURITY – SELECTED ISSUES

RESEARCH OBJECTIVE: The article examines the role of decentralization in state security. It presents a security management model, identifies its advantages and disadvantages, and proposes necessary improvements. The study also aims to foster further academic discussion.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The current security management system divides responsibilities between central and local administrations, creating a hierarchical structure that resembles deconcentration rather than full decentralization. The study applies the dogmatic-legal and observational methods.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Theoretical and legal concepts of security and decentralization are analyzed. The study outlines the structure of security management, assigning competencies to different levels of administration. It identifies strengths and weaknesses of the current model, which serve as a basis for political and legislative recommendations.

RESEARCH RESULTS: The findings indicate that decentralization in security management is feasible but requires a clear division of responsibilities and effective coordination mechanisms. The ultimate goal is to develop an integrated security management system capable of addressing modern challenges while upholding the principles of a democratic state.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Decentralization plays a key role in shaping state security, offering flexibility in responding to local threats but also posing coordination challenges. A balanced approach between decentralization and deconcentration, with central oversight, appears to be the optimal solution.

KEYWORDS:

safety, decentralization, Safety Management System

WSTĘP

Bezpieczeństwo państwa stanowi jeden z kluczowych filarów funkcjonowania współczesnych systemów politycznych i administracyjnych. Decentralizacja, definiowana jako przekazywanie części kompetencji organom niższego szczebla, odgrywa istotną rolę w zarządzaniu publicznym w wielu krajach. Choć niesie ze sobą liczne korzyści, jej zastosowanie w obszarze bezpieczeństwa generuje także znaczące wyzwania i zagrożenia.

Niniejszy artykuł analizuje konsekwencje decentralizacji oraz jej wpływ na funkcjonowanie struktur odpowiedzialnych za ochronę i stabilność państwa. Omawia rolę głównych podmiotów w systemie zarządzania bezpieczeństwem, w tym znaczenie samorządu terytorialnego jako elementu tego systemu. Zakłada, że budowanie bezpieczeństwa na bazie decentralizacji jest możliwe, ale realizuje się przede wszystkim na etapie jego planowania. Utrzymanie bezpieczeństwa z poszanowaniem zasad demokracji, szczególnie w przypadku wystąpienia zagrożeń, wymaga jednak stosowania dekoncentracji jako optymalnego rozwiązania, które zapewnia efektywne zarządzanie bezpieczeństwem na wszystkich szczeblach administracyjnych państwa.

ISTOTA POJĘCIA BEZPIECZEŃSTWA PAŃSTWA

Rozważania nad przedmiotem niniejszego opracowania należy rozpocząć od zdefiniowania podstawowego pojęcia – bezpieczeństwa. Jest ono terminem wieloaspektowym, często występującym w powiązaniu z takimi pojęciami jak obronność czy porządek publiczny oraz w kontekście przymiotników określających jego rodzaj: bezpieczeństwo militarne, pozamilitarne, wewnętrzne, zewnętrzne, polityczne, ekonomiczne czy ekologiczne etc. Choć bezpieczeństwo jest pojęciem powszechnie stosowanym w języku prawniczym, nie posiada ono jednolitej definicji legalnej w krajowych ani międzynarodowych przepisach prawa. Taki stan rzeczy wynika z faktu, że pojęcie to ma silne zakorzenienie w świadomości społecznej i dynamicznie zmienia się wraz z jej percepcją, a jednocześnie charakteryzuje się skomplikowanym kodem prakseologicznym. W konsekwencji prowadzi to do niejednoznaczności definicyjnych oraz różnorodności ujęć doktrynalnych (Lisiecki, 1991, s. 12–14).

Paradoksalnie brak ścisłej definicji prawnej może sprzyjać bardziej elastycznemu podejściu do działań mających na celu utrzymanie wysokiego poziomu bezpieczeństwa (Mączyński, 1998, s. 185). Jednak nadużywanie tego pojęcia może prowadzić do patologii w postaci uzasadniania działań autorytarnych lub totalitarnych państw, których działania będą tłumaczone potrzebą zapewnienia bezpieczeństwa. Aby temu zapobiec, konieczne jest sięganie po definicje formułowane w różnych dyscyplinach nauk społecznych (Zięba, 1989, s. 49), nauki o bezpieczeństwie, polityce, administracji oraz nauk prawnych, wspierane dorobkiem orzecznictwa administracyjnoprawnego. Zasadniczo pojęcie bezpieczeństwa funkcjonuje w obszarze prawa publicznego, a więc w szczególności prawa administracyjnego (Osierda, 2014, s. 89–90), przy czym wykazuje charakter pojęcia sieciowego, co należy rozumieć nie tylko w aspekcie przedmiotowo-zadaniowym, ale także podmiotowo-systemowym.

Szczegółowe przedstawienie w niniejszym opracowaniu definicji pojęcia bezpieczeństwa ze względu na ograniczony obszar edytorski publikacji jest niemożliwe i z tego powodu opisana została jej uogólniona forma. Termin „bezpieczeństwo” najczęściej utożsamiany jest ze stanem braku zagrożenia, a więc stanem charakteryzującym się spokojem dającym pewność realizacji postawionych zamierzeń

w związku z brakiem możliwości wystąpienia choćby jednego z wielu możliwych negatywnych zjawisk (Zięba, 1999, s. 28). Bezpieczeństwo to także tworzenie odpowiednich warunków rozwoju państwa i jego składowych elementów ustrojowych (Koziej, 2011, s. 20). Najogólniej ujmując bezpieczeństwo to szczególnie, niezwykle szeroki obszar zainteresowania administracji publicznej, polegający na utrzymaniu należytego stanu wewnętrznego i zewnętrznego zorganizowanej wspólnoty, umożliwiającą jej niezakłócone, prawidłowe funkcjonowanie w zgodzie z obowiązującymi przepisami prawa (Sienkiewicz-Małyjurek, 2010, s. 123).

W kontekście treści artykułu należy zauważyć, że zagadnienia bezpieczeństwa ze względu na swoją doniosłość podlegają nie tylko szczególnej ochronie. Ochrona tych fundamentalnych dla bytu państwa wartości stanowi także najstarszą grupę zadań publicznych (Stahl, 2002, s. 330 i nast.), których urzeczywistnianie w duchu decentralizacji dokonuje się nie tylko nie tylko na drodze administrowania centralnego, ale przede wszystkim poprzez aktywność samorządowej władzy publicznej (Sarnecki, 1999, s. 24–28). Zatem utrzymanie wysokiego poziomu bezpieczeństwa nie jest, tak jak było to w minionym systemie politycznym, domeną tylko administracji państwowej, ale dotyczy także szeregu innych podmiotów, w tym jednostek samorządu terytorialnego. Wśród tych ostatnich szczególną rolę w przedmiocie kształtowania bezpieczeństwa odgrywają powiaty, na których poziomie katalog zadań w tym zakresie jest najszerszy (Mączyński, 2007, s. 67–69). Przyjęta koncepcja współodpowiedzialności administracji publicznej – tak rządowej, jak samorządowej – za utrzymanie bezpieczeństwa jest niezwykle słuszna, zgodna z istotą decentralizacji władzy. Jest bowiem tak, że nie można przypisywać bezpieczeństwu przymiotu państwowości, gdyż jego realizacja nierozzerwalnie związana jest z utrzymaniem pozytywnego stanu braku zagrożenia także na poziomie lokalnym i regionalnym. Innymi słowy bezpieczeństwo w państwie nie istnieje bez jego realizacji na poziomach niższych: gminnym, powiatowym, wojewódzkim, razem tworzących unitarną strukturę państwa. Dowodzi to, że zastosowanie procesów decentralizacji w utrzymaniu bezpieczeństwa państwa jest wręcz nieodzowne – aby nie powiedzieć: kluczowe – dla funkcjonowania państwa i zachowania jego bezpieczeństwa w każdym wymiarze.

POJĘCIE DECENTRALIZACJI

Decentralizacja, podobnie jak bezpieczeństwo, jest wieloaspektowym i nieostrym terminem prawniczym. Odnosi się do zagadnień związanych ze sprawowaniem władzy publicznej, administracją, zarządzaniem sprawami publicznymi przez każdy podmiot realizujący zadania publiczne (Tuleja, 2023, s. 76–77). Nie posiada przy tym jednolitej definicji legalnej, mimo że znaczna liczba aktów prawnych nawiązuje do jej istoty w sposób pośredni. W obowiązującym porządku prawnym decentralizacja jest wspomniana w dwudziestu aktach prawnych. Najczęściej zestawia się ją z zasadą decentralizacji, która w ułomny i ogólny sposób przedstawiana jest jako specyficzna, często enigmatyczna norma, odgrywająca rolę wzorca postępowania i paradygmatu ustrojowo-prawnego otaczającej rzeczywistości.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Konstytucja RP, 1997) w art. 15 ust. 1 wprowadza zasadę decentralizacji jako zasadę organizacyjną ustroju organów władzy publicznej. Obejmuje ona nie tylko organy władzy *sensu stricto*, lecz także podmioty przeciwdziałające omnipotencji państwa, w szczególności wspólnoty samorządowe (Antkowiak, 2011, s. 161). Podobne ujęcie decentralizacji podmiotowej odnajdujemy w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, które wskazuje, że decentralizacja władzy państwowej nie może być pojmowana jednopodmiotowo – wykracza poza samorząd terytorialny, obejmując szerszy katalog organów sprawujących władzę publiczną (Wyrok TK, 07.01.04, sygn. K14/03). Zakres przedmiotowy decentralizacji jest również bardzo szeroki. Obejmuje aspekty związane z władzą i administracją publiczną, w tym zarządzanie finansami publicznymi, wykonywanie usług oraz realizację zadań publicznych, zwłaszcza zadań dotyczących utrzymania bezpieczeństwa. Europejska Karta Samorządu Lokalnego (EKST, 1994) również nawiązuje do decentralizacji, choć czyni to jedynie w preambule, wskazując, że zarządzanie publiczne powinno odbywać się jak najbliżej obywatela, z poszanowaniem zasad demokracji i decentralizacji władzy.

Analiza powyższych źródeł uwidacznia, że decentralizacja jest bardziej przedmiotem rozważań doktrynalnych niż normatywnych. Z tego powodu łatwiej ją opisać niż zdefiniować w sposób klasyczny. Czasem przedstawia się decentralizację jako przeciwieństwo centralizacji, podejście to jednak nie oddaje pełni jej istoty i prowadzi

do klasycznego błędu definiowania *ignotum per ignotum*. W doktrynie administracyjnoprawnej terminem przeciwstawnym dla decentralizacji jest bowiem subsydiarność, pomiędzy którymi występuje sprzężenie zwrotne (Bąkowski, 2007, s. 176 i nast.). Im więcej decentralizacji, tym mniej centralizacji – pojęcia te wzajemnie się dopełniają (Wilczyński, 2010, s. 24). Decentralizacja odnosi się przede wszystkim do zakresu kompetencji, samorządu terytorialnego. Jej francuski źródłosłów wskazuje na związek z gminą (Kmieciak, 2004, s. 19), co w polskim modelu trójstopniowego samorządu jest rozwiązaniem nie do końca precyzyjnym. Definicje decentralizacji przedstawione w literaturze prawniczej, w tym propozycje J. Starościaka i S. Fundowicza, stanowią podstawę wielu współczesnych ujęć interpretacyjnych.

Według S. Starościaka decentralizacja oznacza przesunięcie kompetencji na organy niższego szczebla lub równorzędne, realizowane przez delegację ustawową lub decyzję administracyjną (Starościak, 1960, s. 16). Takie ujęcie zbliża decentralizację do dekoncentracji, gdzie transfer kompetencji nie oznacza samodzielności, lecz podporządkowanie hierarchiczne. S. Fundowicz definiuje decentralizację jako podział funkcji władczych pomiędzy podmioty prawa publicznego niezależne organizacyjnie (Fundowicz, 2005, s. 28). W jego ujęciu decentralizacja podkreśla względną samodzielność, choć nie oznacza autonomii.

Trybunał Konstytucyjny uznaje decentralizację za proces trwałego poszerzania kompetencji jednostek niższego szczebla (Wyrok TK, 03.11.06, sygn. K31/06) wraz z niezbędnymi środkami finansowymi (Wyrok TK, 18.02.03, sygn. K1/96). Ideą decentralizacji jest maksymalne przekazanie zadań jednostkom samorządowym przy minimalnej ingerencji ze strony państwa (Izdebski, 2004). Doktryna i orzecznictwo wskazują na trzy kluczowe elementy decentralizacji: przekazywanie zadań, prawo do korzystania z majątku oraz finansowa samodzielność (Gajl, 1993, s. 12). Najważniejszą cechą decentralizacji jest względna samodzielność – uprawnienie do działania w granicach prawa z jednoczesną niezawisłością od organów wyższego szczebla. Ustrojodawca przewidział jednak możliwość ograniczenia tej samodzielności w określonych przypadkach (Kornberger-Sokołowska, 2001, s. 11), co uwidacznia się zwłaszcza na poziomie powiatów w sprawach związanych z bezpieczeństwem (Grzelak & Łacny, 2011, s. 11–42).

Ograniczenia decentralizacji powinny wynikać z obowiązującego paradygmatu prawnego, uwzględniającego racjonalność i efektywność działania. Europejska Karta Samorządu Terytorialnego wskazuje, że władza publiczna powinna być lokowana jak najbliżej obywatela, z uwzględnieniem okoliczności społeczno-ekonomicznych (Wyrok TK, 18.07.06, sygn. U 5/04). W praktyce decentralizacja oznacza podział władzy pomiędzy struktury rządowe o hierarchicznym podporządkowaniu a samorządowe, które działają niezależnie, lecz w ramach wspólnego interesu publicznego. Podsumowując, decentralizacja pozostaje kwestią otwartą na interpretacje, zwłaszcza w odniesieniu do głębokości jej zastosowania w różnych obszarach życia publicznego, takich jak bezpieczeństwo państwa.

STRUKTURA PODMIOTOWA BEZPIECZEŃSTWA PAŃSTWA

Struktura decentralizacji w zakresie bezpieczeństwa państwa obejmuje szeroki katalog podmiotów. Wynika to z faktu, że bezpieczeństwo stanowi najwyższą wartość oraz elementarną i jednocześnie konieczną potrzebę społeczną do sprawnego funkcjonowania każdego państwa, jego elementów składowych, instytucji, organizacji i obywateli (Spustek & Paluch, 2017, s. 428). Dotyczy kwestii instytucjonalnych, materialnych, społeczno-ekonomicznych czy też polityczno-prawnych (Pikulski, 2000, s. 101). W związku z tym pojawia się pytanie, czy struktury te ze względu na swoją istotę winny być zarządzane centralnie, czy może wręcz odwrotnie, przy zastosowaniu decentralizacji, a może ze względu na swój uniwersalny i unitarny charakter bezpieczeństwa powinny być zarządzane systemowo, przy zastosowaniu mieszanych form administrowania. Ustalenie charakteru struktury podmiotowej bezpieczeństwa ma tutaj kluczową rolę w udzieleniu odpowiedzi na stawiane w przedmiocie artykułu pytania.

Zgodnie z przepisami Konstytucji RP ustrojowymi podmiotami zaangażowanymi w zapewnianie bezpieczeństwa państwa są przede wszystkim Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej oraz organy władzy publicznej, zarówno centralne, rządowe, jak i samorządowe. Katalog podmiotów odpowiedzialnych za bezpieczeństwo państwa

jest jednak znacznie szerszy. Utrzymanie bezpieczeństwa wymaga bowiem zaangażowania wszystkich obywateli i instytucji pozostających pod władzą Rzeczypospolitej Polskiej. Szczególne miejsce w tym obszarze zajmują organy władzy publicznej, administracja publiczna – zarówno ogólna, jak i specjalna, określana jako policja administracyjna. Wśród podmiotów odpowiedzialnych za utrzymanie bezpieczeństwa państwa wyodrębnić można strukturę administracji państwowej w osobie Prezydenta, rządowej, jakim jest Rada Ministrów wraz z jej centralną postacią (Premierem) i terenowymi przedstawicielami rządu (właściwymi wojewodami) oraz zdecentralizowaną strukturą samorządowej administracji.

Na szczycie administracyjnej struktury bezpieczeństwa państwa stoi Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, który zgodnie z art. 126 ust. 1 Konstytucji RP pełni funkcję strażnika bezpieczeństwa państwa. W ramach swojego ślubowania, zgodnie z art. 130 Konstytucji RP, Prezydent zobowiązuje się do niezłomnego strzeżenia bezpieczeństwa kraju. W realizacji tego zadania wspiera go Rada Bezpieczeństwa Narodowego, będąca kolegialnym organem doradczym (Konstytucja RP, 1997, art. 135). Skład, tryb pracy i zasady funkcjonowania Rady pozostawiono w gestii Prezydenta, co podkreśla jego wiodącą rolę w zapewnianiu bezpieczeństwa, które jest procesem niezwykle złożonym (Tuleja & Kozłowski, 2016, s. 563–719). W przypadku zagrożeń wewnętrznych Prezydent ma możliwość wprowadzenia stanów nadzwyczajnych (stan wojenny lub wyjątkowy), co wymaga jednak spełnienia określonych wymogów formalnoprawnych, takich jak współdziałanie z Prezesem Rady Ministrów oraz poszanowanie zasad konstytucyjnych (proporcjonalności, legalizmu, celowości) (Lewandowski, 2008, *passim*).

Centralną rolę w zakresie bezpieczeństwa odgrywa obok Prezydenta Rada Ministrów, na mocy art. 146 ust. 4 pkt 7-8 Konstytucji RP odpowiada za zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego państwa (Dudek, 2016, s. 720–879). W szczególności opracowuje strategię bezpieczeństwa narodowego, zarządza kluczowymi obiektami dla bezpieczeństwa państwa oraz koordynuje reakcje na zagrożenia (Ustawa o obronie Ojczyzny, 2024, art. 27). Rada Ministrów może także wystąpić do Prezydenta z wnioskiem o wprowadzenie stanu wojennego lub wyjątkowego, a także samodzielnie wprowadzić stan klęski żywiołowej (Prokop, 2005, s. 116–117), co

pozwala na szybkie reagowanie w sytuacjach kryzysowych. O ile utrzymanie bezpieczeństwa przypisane jest Radzie Ministrów, o tyle w kwestiach obronności i bezpieczeństwa istotną rolę przypisuje ustawodawca Prezesowi Rady Ministrów, który współpracując z Prezydentem, kształtuje politykę bezpieczeństwa państwa, zwłaszcza wobec zagrożeń militarnych.

Na poziomie wojewódzkim za bezpieczeństwo odpowiada wojewoda, będący przedstawicielem rządu. W terenie realizuje on politykę rządu (Ślusarczyk, 2022, s. 97), w tym politykę bezpieczeństwa. Jego zadania w tym obszarze określa szeroki katalog ustaw, m.in. ustawy o wojewodzie i administracji rządowej (2023), o obronie Ojczyzny o stanach nadzwyczajnych, ustawa o stanie wyjątkowym (2017); ustawa o stanie klęski żywiołowej (2017) oraz o zarządzaniu kryzysowym (2023). Wojewoda koordynuje działania administracji rządowej i samorządowej w województwie, kieruje działaniami obronnymi, organizuje mobilizację sił i środków na rzecz obrony państwa oraz prowadzi edukację obronną. W sytuacjach zagrożenia wojewoda posiada szerokie kompetencje, m.in. w zakresie koordynowania działań w przypadku klęski żywiołowej, zawieszania organów samorządowych w przypadku ich niewłaściwego działania czy wnioskowania o użycie Sił Zbrojnych RP. Ponadto nadzoruje realizację zadań zarządzania kryzysowego, w tym monitorowanie i planowanie działań kryzysowych, a także współpracę z instytucjami takimi jak Policja czy Straż Pożarna.

Aktywność wojewody w zakresie utrzymania bezpieczeństwa charakteryzuje się swoistą centralizacją (Pieprzny, 2023, nr 1, s. 44). Ustawodawca powierzył wojewodzie szereg zadań natury informacyjnej, edukacyjnej, wykonawczej i kontrolno-nadzorczej. Ich podstawa wypływa z obowiązujących ustaw prawa materialnego odnoszących się do stanów nadzwyczajnych. Zakres tych kompetencji wykazuje stan daleko idącej ingerencji w życie społeczne. Wojewoda władny jest wprowadzić, łagodzić i uchylać w zakresie nienależącym do innych organów ograniczenia wolności i praw człowieka i obywatela (Kazimierczak, 2018, s. 111–113), nakładać świadczenia osobiste lub rzeczowe (Kamiński, 2016, s. 179–190) lub występować do właściwych organów o ich właściwe stosowanie, dokonywać kontroli i koordynacji działalności organów władzy publicznej, przedsiębiorców i jednostek organizacyjnych funkcjonujących na terenie

właściwości województwa, nakładać na jednostki samorządu terytorialnego zadania i nakazywać im ich finansowanie. Wojewoda władny jest także wystąpić z wnioskiem do Prezesa Rady Ministrów o zawieszenie organów samorządu terytorialnego lub wyznaczyć w ich miejsce czasowy zarząd komisaryczny (Karpiuk, 2015a, s. 6). Aktywność wojewody i jego daleko idące kompetencje w zakresie bezpieczeństwa wpływają na wszystkie podmioty znajdujące się na terenie jego właściwości, niezależnie, czy leżą w jego strukturze czy poza nią. Jego działania natomiast mają na celu skuteczne utrzymanie należytego poziomu bezpieczeństwa, przeciwdziałania określonym zagrożeniom, usuwania ich skutków (Kazmierczak, 2002, s. 56).

Na poziomie samorządowym zadania z zakresu bezpieczeństwa przypisano wszystkim jednostkom samorządu terytorialnego – gminom, powiatom i województwom samorządowym (Gwardyński, 2021, s. 94). Zadania te realizowane są na podstawie ustaw o samorządzie gminnym (2024), powiatowym (2024) i województwa (2024), a także w ramach szczególnych regulacji, takich jak ustawy o zarządzaniu kryzysowym.

W proces utrzymania bezpieczeństwa jako zbiorowej potrzeby wspólnoty samorządowej zaangażowane są co do zasady wszystkie organy władzy publicznej, a więc organy uchwałodawczo-kontrolne i organy wykonawcze poszczególnych jednostek samorządu terytorialnego. Jednak w procesie utrzymania bezpieczeństwa, obok organów kolegialnych, szczególną rolę wypełniają organy monokratyczne, choć nie zawsze można im przypisać cechy ustrojowych organów władzy samorządowej (Lewandowski & Wituska, 2014, *passim*).

Każdy poziom samorządu odgrywa określoną rolę w procesie zapewniania bezpieczeństwa. Na poziomie lokalnym odpowiedzialność spoczywa na wójtach, burmistrzach i prezydentach miast, natomiast na poziomie powiatów – na starostach, którzy mają kardynalną pozycję w kwestii bezpieczeństwa, chociaż nie można pominąć roli, jaką odgrywają w tym przedmiocie jednoosobowe organy wykonawcze podstawowych jednostek samorządu terytorialnego.

Na poziomie województwa kluczową rolę odgrywają wojewodowie, podczas gdy marszałkowie województw mają ograniczoną odpowiedzialność w tym zakresie (Sosnowski, 2017, s. 214). Zadania samorządów związane z zarządzaniem kryzysowym obejmują monitorowanie, planowanie i reagowanie na zagrożenia,

opracowywanie planów zarządzania kryzysowego, a także współpracę z administracją rządową w celu realizacji wspólnych działań na rzecz bezpieczeństwa.

Struktura podmiotowa bezpieczeństwa państwa w Polsce jest złożona i oparta na współpracy wielu podmiotów na różnych poziomach administracji (Warmiński, 2013, s. 17–19). Kluczowe role odgrywają Prezydent RP, Rada Ministrów, wojewodowie oraz organy samorządu terytorialnego, które wspólnie odpowiadają za utrzymanie wysokiego poziomu bezpieczeństwa państwa. Decentralizacja zadań pozwala na elastyczne reagowanie na zagrożenia, jednak wymaga skutecznej koordynacji i współpracy między poszczególnymi podmiotami.

WPŁYW DECENTRALIZACJI NA BEZPIECZEŃSTWO PAŃSTWA

Decentralizacja w kontekście bezpieczeństwa państwa stanowi temat o znaczącej wadze, co znajduje swoje uzasadnienie w licznych argumentach. Najczęściej podnoszone są kwestie efektywności zarządzania, bliskości problemów obywateli oraz zmieniającej się natury współczesnych zagrożeń. W obszarze bezpieczeństwa decentralizacja umożliwi elastyczne, szybkie i precyzyjne reagowanie na zagrożenia, które często różnią się w zależności od specyfiki regionalnej, a nawet lokalnej.

Przekazanie części odpowiedzialności za bezpieczeństwo na poziom samorządowy nie tylko usprawnia działania, ale także wzmacnia społeczności lokalne, budując stabilność oraz zaufanie obywateli do instytucji państwowych. Dzięki temu możliwe jest lepsze dostosowanie działań do lokalnych potrzeb i oczekiwań. Samorządy, posiadając większą autonomię, mogą szybciej i skuteczniej reagować na kryzysy, co sprzyja bardziej efektywnemu wykorzystaniu zasobów. Decyzje podejmowane bliżej miejsca realizacji działań pozwalają na lepsze zarządzanie sytuacjami kryzysowymi i minimalizowanie ich skutków.

Decentralizacja wzmacnia także proces uspołecznienia władzy publicznej, zwiększając zaangażowanie obywateli w życie publiczne. Jest to szczególnie istotne z perspektywy demokratycznego państwa prawa oraz skuteczności w utrzymywaniu porządku publicznego.

W obecnych warunkach geopolitycznych, gdzie zagrożenia mają coraz częściej asymetryczny charakter i mogą wynikać zarówno z czynników zewnętrznych, jak i wewnętrznych, rola zdecentralizowanych struktur nabiera szczególnego znaczenia.

Ważnym elementem decentralizacji bezpieczeństwa jest również zwiększenie autonomii finansowej jednostek samorządu terytorialnego w obszarze zarządzania środkami przeznaczonymi na bezpieczeństwo. Może to prowadzić do efektywniejszego inwestowania w lokalne inicjatywy, takie jak infrastruktura, technologie czy szkolenia.

Mimo licznych zalet decentralizacja bezpieczeństwa niesie za sobą także istotne wyzwania, które mogą wpłynąć na efektywność i spójność działań. Głównymi zagrożeniami są trudności w koordynacji, ryzyko nierówności regionalnych oraz potencjalna dezintegracja struktur państwowych.

Problemy koordynacyjne wynikają z różnic w strategiach i procedurach stosowanych przez jednostki lokalne. Wysoki poziom autonomii może prowadzić do rozbieżności w działaniach oraz konfliktów kompetencyjnych pomiędzy organami lokalnymi a centralnymi. Brak jednolitej polityki działania w sytuacjach kryzysowych, takich jak klęski żywiołowe, może skutkować opóźnieniami w reakcji i zwiększeniem strat. Przykładem może być sytuacja z ubiegłorocznej powodzi na Dolnym Śląsku, gdzie brak odpowiedniej koordynacji skutkowało nieefektywnym zarządzaniem kryzysem.

Nierówności regionalne to kolejne wyzwanie wynikające z decentralizacji. Bogatsze regiony mają większe możliwości inwestowania w bezpieczeństwo, podczas gdy biedniejsze jednostki mogą borykać się z brakiem zasobów. Prowadzi to do różnic w poziomie ochrony obywateli oraz standardach reagowania na zagrożenia.

Zagrożenia polityczne i tendencje separatystyczne również mogą stanowić negatywny efekt decentralizacji. Szeroki zakres autonomii przyznany jednostkom lokalnym może wzmacniać aspiracje niepodległościowe, co w skrajnych przypadkach prowadzi do dezintegracji państwa. Przykładem jest sytuacja w Katalonii, gdzie lokalne władze wykorzystują swoją autonomię do realizacji dążeń niepodległościowych. Na krajowej scenie w chwili obecnej nie są zauważalne problemy tego typu, jednak w zestawieniu z aspiracjami Górnego Śląska nie są one całkowicie nierealne w przyszłości.

Brak jednolitej strategii narodowej oraz koncentracja lokalnych władz na problemach doraźnych mogą ograniczać zdolność państwa do wdrażania długoterminowych strategii w obszarze bezpieczeństwa. Współczesne zagrożenia, takie jak terroryzm, cyberataki czy pandemie, wymagają zintegrowanych działań o charakterze krajowym i międzynarodowym, co bywa trudniejsze w systemie zdecentralizowanym.

Ryzyko korupcji oraz nieefektywnego wykorzystania zasobów również wzrasta w warunkach zdecentralizowanego zarządzania. Lokalne mechanizmy nadzoru często są mniej rozwinięte niż centralne, co może prowadzić do nadużyć, osłabiając zaufanie społeczne.

Decentralizacja bezpieczeństwa państwa stanowi wyzwanie o złożonym charakterze, łącząc w sobie zarówno liczne korzyści, jak i istotne zagrożenia. Pozwala na większą elastyczność i efektywność działań lokalnych, ale wymaga przy tym skutecznej koordynacji oraz zapewnienia spójności działań na poziomie centralnym. Współczesne uwarunkowania geopolityczne i rosnąca różnorodność zagrożeń sprawiają, że kluczowe jest wypracowanie modelu, który połączy korzyści płynące z decentralizacji z potrzebą jednolitego zarządzania strategicznego.

PODSUMOWANIE, REKOMENDACJE I WNIOSKI

Decentralizacja, rozumiana jako przekazywanie kompetencji i zasobów z poziomu centralnego na poziom lokalny, odgrywa istotną rolę w kształtowaniu bezpieczeństwa państwa. W Polsce proces ten ma zarówno swoje zalety, jak i wyzwania. Z jednej strony decentralizacja umożliwia bardziej elastyczne reagowanie na lokalne zagrożenia, wzmacnia społeczności poprzez większe zaangażowanie obywateli i efektywniejsze wykorzystanie lokalnych zasobów. Z drugiej strony wiąże się z problemami, takimi jak trudności w koordynacji, nierówności regionalne, ryzyko dezintegracji państwa oraz utrudnienia w reagowaniu na zagrożenia ogólnokrajowe i międzynarodowe.

Decentralizacja w obszarze bezpieczeństwa pozwala na lepsze dostosowanie działań do specyficznych potrzeb regionów i zwiększenie lokalnej odpowiedzialności za bezpieczeństwo publiczne. Jednak proces ten niesie ze sobą ryzyko osłabienia spójności działań

na poziomie państwowym, co może skutkować problemami w sytuacjach kryzysowych wymagających skoordynowanego zarządzania. Kluczowym wyzwaniem pozostaje znalezienie równowagi między autonomią lokalną a centralnym nadzorem, tak aby maksymalizować korzyści, jednocześnie minimalizując potencjalne negatywne skutki. Wydaje się, że alternatywą dla pełnej decentralizacji jest dekoncentracja. Dekoncentracja, rozumiana jako przekazanie zadań i kompetencji lokalnym organom przy zachowaniu centralnego nadzoru, wydaje się bardziej zrównoważonym modelem zarządzania bezpieczeństwem państwa. Łączy zalety decentralizacji, takie jak efektywne wykorzystanie lokalnej wiedzy i zasobów, z możliwością utrzymania centralnej kontroli nad kluczowymi obszarami strategicznymi.

Model dekoncentracji umożliwi lepsze dostosowanie działań do lokalnych uwarunkowań i zachowanie przy tym jednocześnie jednolitej strategii państwowej w sytuacjach o szerszym zasięgu. Kluczowe znaczenie mają tutaj wyraźny podział kompetencji, skuteczna koordynacja działań pomiędzy szczeblem centralnym i lokalnym oraz zapewnienie odpowiedniego finansowania struktur samorządowych. Wprowadzenie takich mechanizmów może znacząco zwiększyć odporność systemu zarządzania bezpieczeństwem na współczesne zagrożenia, takie jak terroryzm, cyberataki czy katastrofy naturalne.

Postulować należy wyważenie decentralizacji i dekoncentracji. Decentralizacja niesie ze sobą wiele korzyści, takich jak wzmacnianie zaangażowania społecznego i zwiększenie efektywności lokalnych działań, jej skuteczność zależy od odpowiedniego balansu między autonomią lokalną a centralnym nadzorem. Nadmierna decentralizacja może prowadzić do nierówności regionalnych i problemów z koordynacją, podczas gdy zbyt silna centralizacja może ograniczać elastyczność lokalnych działań i zdolność do szybkiego reagowania na kryzysy. Dekoncentracja jako forma pośrednia wydaje się optymalnym rozwiązaniem w kontekście zarządzania bezpieczeństwem państwa. Pozwala ona na efektywne wykorzystanie lokalnych zasobów przy jednoczesnym zachowaniu strategicznej spójności działań na poziomie państwowym. Kluczowym wyzwaniem w tym modelu jest stworzenie systemu, który zapewni równomierny rozwój wszystkich regionów, unikając nierówności i umożliwiając skuteczne reagowanie na współczesne zagrożenia.

Decentralizacja w Polsce stanowi ważny element w kształtowaniu systemu bezpieczeństwa państwa. Jej potencjał leży w możliwości lepszego dostosowania działań do lokalnych potrzeb oraz zwiększeniu zaangażowania społeczności w kwestie bezpieczeństwa. Jednak proces ten wymaga odpowiedniego wyważenia między autonomią lokalną a centralnym nadzorem. Dekoncentracja jako kompromis między pełną decentralizacją a centralizacją może stanowić efektywne rozwiązanie problemów wynikających z decentralizacji w obszarze bezpieczeństwa. Umożliwia ona zachowanie lokalnej elastyczności i efektywności przy jednoczesnym zapewnieniu strategicznej spójności działań na poziomie państwowym.

Kluczowym zadaniem w budowie takiego modelu jest zapewnienie odpowiedniego wsparcia dla samorządów, precyzyjne określenie podziału kompetencji oraz stworzenie mechanizmów skutecznej koordynacji działań na różnych szczeblach administracji. Ostatecznym celem powinno być opracowanie zintegrowanego systemu zarządzania bezpieczeństwem państwa, który będzie w stanie sprostać współczesnym wyzwaniom i zagrożeniom przy jednoczesnym poszanowaniu zasad demokratycznego państwa prawa.

BIBLIOGRAFIA

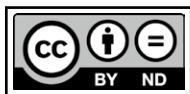
- Antkowiak, P. (2011). Decentralizacja władzy publicznej w Polsce na przykładzie samorządu terytorialnego. *Srodkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 2, 155–174.
- Bąkowski, T. (2007). Administracyjno-prawna sytuacja jednostki w świetle zasady pomocniczości. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Biuro Bezpieczeństwa Narodowego (2020). *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa.
- Dudek, D. (2016). Rada Ministrów i administracja rządowa. W M. Safjan & L. Bosek (Red.), *Konstytucja RP. Tom II. Komentarz do art. 87–243* (s. 720–879). Warszawa: C.H.Beck.
- Kornberger-Sokołowska, E. (2001). Decentralizacja finansów publicznych a samodzielność finansowa jednostek samorządu terytorialnego. Warszawa: Dom Wydawniczy PWN.
- Europejska Karta Samorządu Lokalnego (Dz.U. z 1994 r. Nr 124, poz. 607 z późn. zm.).
- Fundowicz, S. (2005). Decentralizacja administracji publicznej w Polsce. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.

- Gajl, N. (1993). *Finanse i gospodarka lokalna na świecie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Grzelak, A., & Łacny, J. (2011). Kontrola przestrzegania unijnej zasady pomocniczości przez parlamenty narodowe – pierwsze doświadczenia. *Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych*, 4, 11–42.
- Gwardyński, R. (2021). Bezpieczeństwo państwa jako efekt działania systemowego. *Zeszyty Naukowe Państwowej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy*, 3, 91–101.
- Izdebski, H. (2004). *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Kamiński, R. (2016). Uprawnienia, kompetencje i odpowiedzialność wojewody w zakresie stanów nadzwyczajnych. *Zarządzanie Innowacyjne w Gospodarce i Biznesie*, 2, 179–190.
- Karpiuk, M. (2015a). Działanie organów administracji publicznej w czasie stanów nadzwyczajnych. *Studia Prawnicze i Administracyjne*, 4, 33–38.
- Karpiuk, M. (2015b). Normatywne uwarunkowania stanu wojennego i wyjątkowego. *Studia Prawnicze i Administracyjne*, 3, 3–9.
- Kazimierczuk, M. (2018). Ograniczenie wolności i praw człowieka podczas stanu wyjątkowego w polskim prawodawstwie. *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego*, 9, 111–124.
- Kazimierczuk, M. (2022). Ograniczenie prawa własności podczas stanu klęski żywiołowej. *Civitas et Lex*, 3, 47–63.
- Kmieciak, P. (2004). *Samorząd gospodarczy w Polsce. Rozważania na temat modelu ustrojowego*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Konarski, M.J. (2020). Ciężary publiczne w sytuacjach konstytucyjnych stanów nadzwyczajnych. *Przegląd Prawa Administracyjnego*, 3, 83–109.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).
- Koziej, S. (2011). Bezpieczeństwo: istota, podstawowe kategorie i historyczna ewolucja. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 2, 19–39.
- Lewandowski, K. (2008). Regulacje stanów nadzwyczajnych. *Jurysta*, 9, 23–27.
- Lewandowski, K., & Wituska, E. (2014). Próba rewizji pozycji ustrojowo-prawnej przewodniczącego organu wykonawczego pośredniego szczebla samorządu terytorialnego w Polsce na tle (modelowych) rozwiązań francuskich. W J. Sługocki (Red.), *Dziesięć lat polskich doświadczeń w Unii Europejskiej. Problemy prawnoadministracyjne*. Tom II (s. 246–276) Wrocław: Presscom.
- Lisiecki, M. (1995). System bezpieczeństwa publicznego państwa. *Przegląd Policyjny*, 4, 12–24.

- Mączyński, M. (1998). Samorząd terytorialny a ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego na szczeblu lokalnym. W S. Dolata (Red.), *Funkcjonowanie samorządu terytorialnego – doświadczenia i perspektywy* (s. 185–225). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Mączyński, M. (2007). Powiat w systemie ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego. *Przegląd Prawa Publicznego*, 6, 69–90.
- Osierda, A. (2014). Prawne aspekty pojęcia bezpieczeństwa publicznego i porządku publicznego. *Studia Iuridica Lublinensia*, 23, 89–106.
- Pieprzny, S. (2023). Wojewoda w systemie organów bezpieczeństwa i porządku publicznego, *Studia Prawa Publicznego*, 1, 31–47.
- Pikulski, S. (2000) Podstawowe zagadnienia bezpieczeństwa publicznego. W W. Bednarek, S. Pikulski (Red.), *Prawne i administracyjne zagadnienia bezpieczeństwa osób i porządku publicznego w okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej* (s. 77–101). Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Prokop, K. (2005). Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Białystok: Temida 2.
- Sarnecki, P. (), Właściwość organów terenowych w sprawach porządku publicznego w nowej strukturze lokalnych władz publicznych. W J. Czapska & W. Krupiarz (Red.), *Zapobieganie przestępczości w społecznościach lokalnych* (s. 24–48). Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Sienkiewicz-Małyjurek, K. (2010). Rola samorządów lokalnych w kształtowaniu bezpieczeństwa publicznego. *Samorząd Terytorialny*, 7-8, 99–123.
- Sosnowski, W. (2017). Cele i zadania jednostek samorządu terytorialnego w zakresie bezpieczeństwa i porządku publicznego. *Wiedza Obronna*, 3-4, 214–227.
- Spustek, H., & Paluch, A. (2017). Struktura bezpieczeństwa narodowego Polski. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie*, 100, 385–428.
- Stahl, M. (2002). *Materialne prawo administracyjne*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wyższej Szkoły Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego.
- Starościak, S. (1960). *Decentralizacja administracji publicznej*. Warszawa: PWN.
- Ślusarczyk, M. (2022). Wojewoda jako przedstawiciel Rady Ministrów. W P. Drembkowski, M. Ślusarczyk (Red.), *Ustawa o wojewodzie i administracji rządowej w województwie. Komentarz* (s. 97–110). Warszawa: C.H. Beck.
- Tuleja, P. (2023). Art. 15 Zasada decentralizacji. W P. Tuleja (Red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz* (s. 76–77). Warszawa: Wolters Kluwer.

- Tuleja, P., & Kozłowski, K. (2016). Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. W M. Safjan, L. Bosek (Red.), *Konstytucja RP. Tom II. Komentarz do art. 87–243* (s. 563–719). Warszawa: C.H. Beck.
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2024 r., poz. 1465 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz.U. z 2024 r., poz. 107 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (Dz.U. z 2024 r., poz. 566 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 18 kwietnia 2002 r. o stanie klęski żywiołowej (Dz.U. z 2017 r., poz. 1897 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 26 kwietnia 2007 r. o zarządzaniu kryzysowym (Dz.U. z 2023 r., poz. 122 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 20 stycznia 2009 r. o wojewodzie i administracji rządowej w województwie (Dz.U. z 2023 r., poz. 190).
- Ustawa z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny (Dz.U. z 2024 r., poz. 248 z późn. zm.).
- Warمیński, A. (2013). *Administracja bezpieczeństwa i porządku publicznego w Polsce*. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Wilczyński, P. (2010). Decentralizacja. W M. Stahl & B. Jaworska-Dębska (Red.), *Encyklopedia samorządu terytorialnego dla każdego. Cz. 1, ustrój* (s. 24–26). Warszawa.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 lutego 2003 r., K 24/02, OTK z 2003 r. Nr 2A, poz. 11, s. 34.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 stycznia 2004 r., K 14/03, OTK z 2004 r. Nr 1A, poz. 1, s. 44.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 lipca 2006 r., U 5/04, OTK 2006 r. Nr 7A, poz. 80, s. 18.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 listopada 2006 r., K 31/06, OTK z 2006 r. Nr 10A, poz. 147, s. 26.
- Zięba, R. (1989). Pojęcie bezpieczeństwa państwa w stosunkach międzynarodowych. *Sprawy Międzynarodowe*, 10, 1–23.
- Zięba, R. (1999). *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*. Warszawa: Scholar.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

JOANNA MAŁECKA

<http://orcid.org/0000-0002-5017-0417>
Poznan University of Technology
joanna.malecka@put.poznan.pl

DOI: 10.35765/HP.2738

Social Capital in The Perspective of Modern Challenges and Threats

Abstract

RESEARCH OBJECTIVE: Social capital is based on the values of social interactions and trust between individuals, promoting mutual benefit. It belongs to a term at the intersection of economics, sociology, ethics, management, law, and morality, shaped by the relationships and interactions both between people and within organisations.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problem is to analyse the direction of change in factors shaping social capital. Hence, the importance of sorting key concepts, discussing classical interpretations, and critical opinions. The aim is to show how social capital influences social, economic, and political phenomena.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Social capital is important for development because it supports trust formation, coordination of activities, and sharing of knowledge and resources, strengthening social bonds. It enhances the quality of life in two dimensions: (1) objective: measured by wealth quality, (2) subjective: measured by security, belonging, or psychological well-being.

RESEARCH RESULTS: The results suggest that although significant progress has been made in building social capital, gaps remain, which are not solely a consequence of political transformation. The presence of systemic inequalities raises questions about ethics and sustainability measures.

Suggested citation: Małeczka, J. (2025). Social Capital in The Perspective of Modern Challenges and Threats. *Horizons of Politics*, 16(54), 115–135. DOI: 10.35765/HP.2738.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The findings point to social capital as a crucial factor for an efficient, effective society based on norms, trust, and loyalty. Countries creating coherent economic policies oriented towards sustainable development are evolving. Recommendations for fostering social capital were identified. Among them, the formation of cultural habits and the expansion of social roles in organisations are particularly important.

KEYWORDS:

social capital, challenges and risks, social communication, organisational behaviour

INTRODUCTION

In classical economics, capital is regarded as a fundamental factor of production, alongside labour and land. In more recent discourse, entrepreneurship or knowledge has been added by contemporary scholars, depending on the field of study. A. Smith (1723–1790) defined capital as a financial or material resource aimed at generating profitability. However, it has been demonstrated through the development of economies that productivity does not rely solely on labour resources or financing, but also on the level of skills, competencies, and the physical and mental health of workers, all of which exert a significant impact on production processes. At the turn of the century, the initial theories of human capital began to emerge, eventually leading to the recognition of human beings as a crucial resource for enterprises in the 1960s. A.C. Pigou (1877–1959), a British economist, introduced the concept of “human capital” and emphasised the significance of both individual characteristics and skills, which directly influence productivity.

The first use of the term “social capital” is attributed to L.J. Hanifan (1879–1932), West Virginia state supervisor of rural schools, in his 1916 publication *The Rural School Community Center*. During the 1970s, the concept was permanently introduced into sociological literature by the French sociologist and anthropologist P.F. Bourdieu (1930–2002), and was later popularised by J.S. Coleman (1926–1995), an American sociologist specialising in the sociology of education and social policy. Social capital, regarded as an interdisciplinary concept,

spans both economics and sociology, as it refers not only to production but also to the organisation of social life. Social relationships and trust between individuals are considered values that generate greater economic and social benefits. Therefore, a significant link exists between the level of social capital and the productivity challenges and risks faced by modern economies. Social capital is founded upon the values of mutual relationships and trust, which connects it to issues of ethics, governance, law, and morality, all of which are shaped by interactions between individuals and within organisations.

The research problem presented here is to analyse the direction of change in the factors that constitute social capital, whether they pertain to relationships between individuals, the acquisition of information, or the creation of access to resources. The aim is to demonstrate the mechanisms by which social capital influences contemporary social, economic, and political phenomena. The article examines the current state of research on social capital, clarifying the key concepts and relationships associated with it. Classical interpretations of the topic are analysed, and critical perspectives are highlighted, which allow for a refined definition of social capital, taking into account its multidimensional nature. Particular emphasis is placed on the interpretation of the phenomenon. Based on previous research, the mechanisms through which social capital impacts other social, economic, and political phenomena are described. It is noted that, despite several studies, this topic remains in development, and the resulting research gap provides opportunities to diversify classical concepts and create new directions in scientific inquiry.

LITERATURE REVIEW

Human Capital

The concept of human capital, developed by A.C. Pigou, takes into account the differences between individual and social utility, as well as the existence of externalities. This refers to the phenomenon in which part of the costs or benefits of one economic entity's activities is transferred to other entities without adequate compensation, leading to what is known as market failure (Pigou, 1912; 1920). Another

scholar, G.S. Becker, reached his conclusions by analysing the issue of social and racial discrimination in 1950s South Africa and is widely regarded as the author of the economic concept of “investment in people.” In his research, he applied microeconomic methods to human behaviour within this non-market context (Becker, 1993). T.W. Schultz, on the other hand, has been recognised for his pioneering contributions to the study of economic development, with a particular focus on the challenges and threats to productivity in developing countries. His publications address both economic and human resource aspects, with an emphasis on the importance of human capital (Schultz, 1945, pp. 302–304).

Essentially, human capital refers to the characteristics and skills of individuals that influence their productivity, which is distinguished from physical or financial capital primarily by its competitiveness and exclusivity. This raises the issue of the opportunity cost associated with utilising all knowledge-based human capital, as this resource is, by definition, non-linear (Toffler, 1984). In order to effectively manage knowledge derived from human capital, the necessary conditions must first be established (Małecka, 2018, pp. 495–493). This is because knowledge takes the form of both data and information, which must be effectively linked and understood. The American futurologist A. Toffler (1928–2016) identified four key attributes of knowledge: (1) dominance – alongside capital, land, and labour, it is considered the most important strategic resource; (2) inexhaustibility – its value increases with use; (3) simultaneity – it can be applied in multiple places and processes simultaneously; and (4) non-linearity – a small amount of knowledge can have significant consequences, while a large amount may be of limited use (Małecka, 2018; Toffler, 1984).

The mere possession of knowledge resources does not directly determine the potential for gaining a competitive advantage but rather enables their proper application, which translates into the value of human capital. This, in turn, requires a level of trust commensurate with the importance of the knowledge held, which determines the scope and extent of its sharing. Trust and the willingness to share knowledge are significantly influenced by social, cultural, psychological, and political factors, which has gradually led to a new strand of research on the concept of social capital.

Social Capital

The term “social capital” pertains to both economics and sociology, although it was initially of primary interest to sociologists. Research demonstrates a link between the level of social capital and economic challenges (Bishop, 2009). Today, the term is widely used in management science, political science, as well as by analysts, politicians, and journalists.

The concept of “social capital” first appeared in the work of L.J. Hanifan, who emphasised the importance of neighbourly cooperation in rural areas, where cost reduction promoted the production of goods and increased income (Hanifan, 1912; 1916). In his 1920 work, he devoted an entire chapter titled *Social Capital* to the subject (Hanifan, 1920). Around the same time, publications focusing on urban areas highlighted how dense social networks in older neighbourhoods fostered public safety (Jacobs, 1961).

However, the most significant contributions to the concept of social capital are attributed to P.F. Bourdieu and J.S. Coleman, who represent different schools of thought in both understanding and defining the concept. Nevertheless, there are meso-level discussions at the social level that have allowed them to collaborate on publications (Coleman & Bourdieu, 1991).

P.F. Bourdieu’s Approach

P.F. Bourdieu addressed research problems related to the sociology of culture and education. In developing his theory of symbolic violence, he examined key social issues, analysing social structures, class relations, as well as gender dynamics (Bourdieu, 1994). According to Bourdieu, social capital consists of actual and potential resources derived from enduring relationships based on mutual recognition and familiarity. Membership in a group provides individuals with support and access to shared capital (Bourdieu, 1986). Social capital itself has no intrinsic value; its value is contingent upon the resources and power that can be acquired through it. When defined from the perspective of the individual, it may not always serve the broader community’s interests, as individuals can utilise it against

the group. Social capital can reflect social inequalities and coexists with economic and cultural capital. Political capital is another form of social capital, with titles of nobility serving as an example of its institutional manifestation.

P.F. Bourdieu also highlighted the possibility of social capital being exchanged for other forms of capital. He argued that it could be transformed into economic capital – by gaining access to preferential credit or protected markets – or into human capital, through improved access to information and expertise. Bourdieu also recognised the existence of what he termed an individual's social capital, which he defined as “the set of actual and potential resources resulting from the possession of an enduring network of more or less formal relationships based on mutual recognition and familiarity, that is, from belonging to a group that supports its members” (Bourdieu, 1986). Therefore, social capital pertains not only to the number of acquaintances but also to the quality of these relationships, following the principle: “more important than what you know is who you know” (Bourdieu, 1986).

J.S. Coleman's Approach

In J.S. Coleman's theory, social capital and human capital are closely interconnected, and the level of one influences the level of the other. Coleman criticised the classical economic assumptions and the view of humans as *homo oeconomicus*, emphasising the significance of social relationships in his work. Relevant skills, experience, and knowledge elevate social status and enhance social capital (Coleman, 1971). In his “Coleman Boat” theory, he demonstrated the cause-and-effect relationship between social structure and individual behaviour. In his educational research, Coleman highlighted the role of strong family and social ties in preventing school dropout. The concept of “closure” suggested that strong in-group ties foster trust and reinforce norms, thereby increasing individual effectiveness (Coleman, 1990).

J.S. Coleman's approach also emphasises the practical dimension of social capital, promoting joint initiatives and reducing the costs of their implementation. The stronger the relationships and the higher the trust within a group, the greater the likelihood of bottom-up initiatives and the lower the costs associated with their

execution. Furthermore, in contrast to P.F. Bourdieu's theory, Coleman viewed social capital as a public good that is rarely invested in intentionally and consciously. He argued that social capital emerges as a by-product of other activities and that its presence or absence often goes unnoticed by individuals. He also introduced trust as a key component of social capital, understood as a network of social connections. Coleman contended that when contacts become regular and mutual commitments are honoured, personalised trust develops between individuals. Over time, in stable communities, this trust extends to potential interactions with others, a phenomenon referred to as generalised trust or social trust.

J.S. Coleman focused on small groups in which strong social ties became a resource accessible to all members, including newcomers. According to this approach, social capital does not emerge from the deliberate actions of individuals but rather from the establishment of relationships within small communities, initially oriented towards the pursuit of individual goals. In this way, individual objectives can be transformed into collective benefits derived from interpersonal bonds.

The Approach of R.D. Putman and F. Fukuyama

Theories of social capital have attracted followers, including R.D. Putnam, an American political scientist who, in his book *Bowling Alone*, acknowledges L.J. Hanifan's contribution to defining the concept. According to Putnam, social capital encompasses values such as benevolence, compassion, and social relationships that support both individuals and entire communities through mutual cooperation. He emphasises that the accumulation of social capital can significantly improve the living conditions of an entire community.

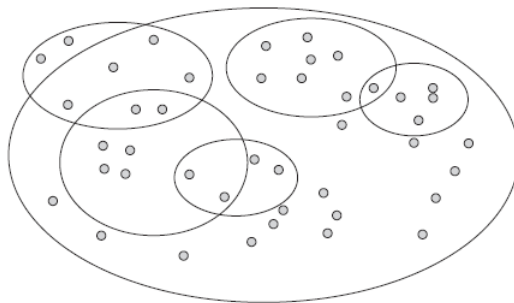
According to the definition proposed by R.D. Putnam in the same work, social capital includes networks of relationships, norms, and values that benefit the community as a whole. While social ties in larger communities may be weaker, they exert a greater influence on economic development – specifically, challenges and threats to productivity – than stronger ties in smaller groups. A key role in the development of social capital is played not only by trust and shared values but also by grassroots civic engagement and community

self-organisation. When individuals with similar values establish relationships, additional value is created, benefiting all members of the community, which is regarded as a common good (Putnam, 2001a). Using the concept of civicness, Putnam points to greater social and political engagement, exemplified by participation in associations, readership of the local press, voter turnout, and involvement in altruistic and civic activities, which characterise more pro-social regions and form social networks (Putnam, 2001a, p. 36, p. 197; 2001b).

Also noteworthy is the publication *Democracy in Action*, co-authored with R. Leonardi and R.Y. Nanetti, which examines the relationship between institutional efficiency and economic development in Italian regions, where social capital is identified as a key mediating factor. Social capital is defined as “features of a society’s organisation, such as trust, norms, and connections, which can increase social agility by facilitating coordinated action” (Putnam, Leonardi, & Nanetti, 1995, p. 258).

A slightly different approach to social capital is presented in the academic work of F. Fukuyama, an American political scientist, political philosopher, economist, and professor at Stanford University (1952–present). Fukuyama emphasises the importance of considering cultural and social factors, arguing that their exclusion leads to the “poverty of contemporary economic discourse” (Fukuyama, 1995, p. 101; 1997). He developed the concept of the radius of trust, which refers to groups where norms of trust, reciprocity, and cooperation are established (Figure 1).

Figure 1. The radius of confidence

Source: F. Fukuyama, 2000.

Every community possesses a certain level of social capital, with variations arising from the so-called “trust radius,” which encompasses specific social groups. Norms of cooperation, such as fairness and reciprocity, may be confined to particular groups without extending to society as a whole. The family serves as the primary and key source of social capital, but trust within and outside the family is often characterised by inverse proportionality: strengthening one usually results in the weakening of the other. The more these radii overlap and the broader their reach, the greater their impact on social and economic development, thereby delineating an area of both challenge and threat (Fukuyama, 2003, p. 170).

RESEARCH METHODOLOGY

A review of the literature on the subject is a key stage in scientific research, enabling not only the verification of past achievements but also the establishment of directions for further research. Classical theories that have significantly influenced the development of the sciences form the foundation of contemporary theoretical and empirical analyses. They are often the starting point for researchers who revise or extend them, adapting them to current research problems.

The concept of social capital is contemporary; however, existing publications allow for the revision of the classic works of L.J. Hanifan, P.F. Bourdieu, and J.S. Coleman, which provides a basis for the continuous refinement of methodological and theoretical tools in science. For instance, the concept of capital itself has evolved over the years in various fields, leading to deeper analyses of scientific transformations in disciplines such as economics, sociology, and now management, ethics, law, or political science.

Critical analysis of published scientific content is an essential component of the research process. Regardless of the field, literature reviews and critiques of methodology are the cornerstone of scientific discourse, enabling the identification of inaccuracies, errors, or research biases that may affect the credibility of results, while also identifying opportunities, threats, and challenges facing researchers, thus allowing for the definition of existing research gaps.

The aim is to demonstrate the mechanisms by which social capital influences contemporary social, economic, and political phenomena. Therefore, the following research hypotheses are formulated and considered against the backdrop of an analysis of the current state of research on social capital, clarifying the key concepts and relationships associated with it:

- H1: Social capital plays a key role in building social cohesion and reducing inequality through the development of relationships based on trust and cooperative norms
- H2: A decline in the level of social capital leads to a weakening of civic engagement, an increase in social isolation, and a decrease in the effectiveness of public and economic institutions
- H3: Today's global challenges – Industrial Revolution 4.0, rapid digitization and increased migration processes – present both opportunities and threats to social capital, requiring new models of socioeconomic governance.

RESULTS AND DISCUSSION

Contemporary Concepts of Social Capital

Contemporary concepts increasingly embrace interdisciplinarity and modern methodological approaches, supported by technological advances and the globalisation of knowledge. Researchers are now able to combine data from various disciplines to create more complex models that better reflect reality. Open science, which promotes transparency and global data sharing, plays a crucial role in enhancing the quality of research and allows for the revision of classical theories within a new context. Social capital, by fostering trust, cooperation, and resource sharing, significantly influences social and economic development, contributing to both material well-being and a sense of security and belonging.

Social capital is essential for social and economic development, as it builds trust, coordinates activities, and encourages the sharing of resources, thereby strengthening social bonds. It enhances the quality of life in both objective terms (wealth) and subjective dimensions (sense of security, belonging, psychological comfort, trust).

The original theories of social capital referred to the more effective utilisation of human and material resources through social networks. It has been observed that even individuals with significant intellectual and financial capital may encounter barriers to achieving their goals if they do not engage in social interactions. It was hypothesised that networks and social norms governing interpersonal interactions could influence other spheres of life.

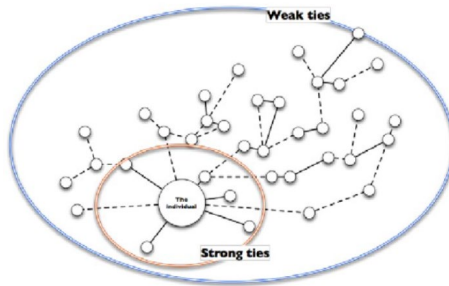
Both R.D. Putnam and F. Fukuyama argued that social capital primarily exists in stable societies characterised by enduring political and legal systems. Defining social capital as “a set of informal values and ethical norms, shared by members of a particular group, that enable effective interaction,” F. Fukuyama emphasises that only “adherence to shared norms creates trust, which acts as a lubricant, increasing the effectiveness of any group or institution” (Fukuyama, 2003, p. 169). The key values in this context are truthfulness, responsibility, and reciprocity, which serve as the foundation for stable social relationships.

The element linking Fukuyama’s theory to P.F. Bourdieu’s approach is the focus on the relationship between high levels of social capital and the reduction of transaction costs, such as contracting, litigation, and other formal activities. This is particularly significant in the economic sphere, where the introduction of standardisation – whether at the EU, national, or regional level – continues to be a challenge for managers. In the social sphere, social capital contributes to the development of a healthy civil society by supporting the emergence of associations and organisations that mediate between individuals and the state (Fukuyama, 2000).

An important contribution to the development of the concept of social capital was made by the American sociologist and Stanford University professor M.S. Granovetter (1943–present), who developed a theory of information diffusion in social networks (Granovetter, 1973; 1985). He distinguished between two types of social ties: strong ties – those with strong emotional involvement (e.g. family, friendship, or neighbourhood contacts) – and weak ties, which are more sporadic and emotionally neutral, such as acquaintanceships. It is the weak ties that prove crucial to the flow of information, allowing individuals to access information that is unavailable in the closed networks formed by strong ties (Granovetter, 2005). Strong ties are not conducive to the transfer of new information. Granovetter

demonstrated that economic relationships are embedded in real social networks and that interactions between actors can be depicted using “Granovetter diagrams”, which show the changing ties (Figure 2).

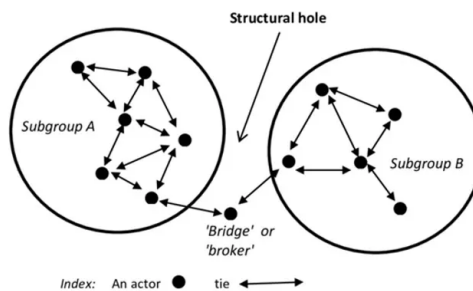
Figure 2. The weak ties

Source: Granovetter, 1973.

Similar conclusions were reached by the American professor of sociology and strategy R.S. Burt (1949–present), who highlighted the constraints present in closed social networks (network constraints). He emphasised the crucial importance of structural holes – loose connections that link different social groups, enabling the flow of information between them (Burt, 1992; 2005) (Figure 3).

Figure 3. Example structural holes

Source: www.samuelcohn.net/how-to-get-rich-with-structural-hol (accessed on 27th September 2024).

Many social structures form tight groups of strong ties, known as network closures. The flow of information and ideas is more consistent within groups than between them. An individual who mediates

between two groups can benefit by passing on key information and combining different ideas, thereby fostering innovation. However, such a position carries risks, as maintaining relationships with different groups can be challenging (Burt, 2005).

A Critique of Social Capital Theory

Contemporary critical analysis of scientific publications involves the verification of previous research results, enabling the identification of research gaps and the assessment of the stability of scientific knowledge. The verifiability of results serves as an indicator of the reliability of research. An essential part of the analysis is the evaluation of hypotheses, the consistency of argumentation, and the accuracy of the interpretation of results, in order to avoid overinterpretations that may distort reality.

The concept of social capital has been criticised for lacking a precise definition. J.S. Coleman noted that the term encompasses various forms of social connections, which had already been studied by classical sociologists such as E. Durkheim, K. Marx, and M. Weber. Modern approaches have grouped these phenomena under the term “network capital,” which facilitates access to resources. Coleman introduced trust as a key element of social capital, understood as a network of connections extending to potential interactions. P.F. Bourdieu, on the other hand, viewed social capital as a tool for acquiring resources and power (Fulkerson & Thompson, 2008).

The over-extension of the concept of “capital” has been criticised for potentially misidentifying social phenomena as economic ones, thereby simplifying analyses of social structures (Kozyr-Kowalski, 2004). It has been recommended that terms such as “trust” or “membership” be used instead (Claridge, 2018). Comparing social capital to economic capital is controversial, as social capital does not fulfil certain characteristics of capital, such as transferability. Unlike financial capital, social capital dissipates if it is not utilised (Arrow, 1985). Furthermore, the neoliberal conception of capitalism, which promotes individualism, weakens communities and social values (Szyszkowska, 2014).

There is also criticism regarding the confusion between the causes and effects of social capital (Portes, 2000). From the outset, social

capital has been defined functionally and pragmatically, with an emphasis on its capacity to address social problems (Van Deth, 2003). This raises the question of the motivations behind the creation of social capital: to what extent is trust – “I do something/I enter into a relationship because I trust and believe someone” – or to what extent is self-interest – or “I do something/I enter into a relationship because I receive a tangible benefit” – a the foundation for generating social capital? In all frameworks, social capital favours joint initiatives and reduces the costs of implementation, but the underlying motivations differ, leading to moral, ethical, and sometimes legal dissonance.

A critique of P.F. Bourdieu’s concept of social capital also highlights the potential for social exclusion due to its inherently “exclusive” nature (Radziewicz-Winnicki, 2007). It should also be noted that not all social organisations contribute to the common good. Some groups, such as trade unions or lobbying organisations, may advocate for regulations that benefit only themselves, at the expense of society as a whole (Olson, 1982). Negative effects have also been observed in closed groups, where access to resources is restricted to those within the group, profit-sharing is expected, individual autonomy is limited, and individual success is perceived as a threat to group cohesion. In such communities, individuals who fail to conform to group norms may be marginalised, making it difficult for them to acquire new information (Portes, 2000). Another example would be criminal organisations, where strong internal ties may enhance their effectiveness (Każmierczak, 2007).

Another wave of criticism was prompted by the misleading conflation of social capital with the resources that could be acquired through it. Social capital was often perceived as unambiguously “good,” leading to suggestions that it should be maximised (Mohan & Mohan, 2002). This perspective was particularly evident in the work of R.D. Putnam, who argued that social capital positively influences a wide range of domains, including human capital, productivity, economic development, as well as health and happiness (Rymsza, 2007, p. 37).

Despite numerous criticisms, social capital continues to be recognised as a crucial factor in socio-economic development, shaping risks and creating challenges for modern economies. Issues related to trust, as defined by J.S. Coleman, R.D. Putnam, and F. Fukuyama,

have gained increasing relevance in light of recent pandemics and ongoing armed conflicts.

It is important to note that the classic proponents of the concept themselves acknowledged its inadequacies and potential dangers. P.F. Bourdieu highlighted that social capital can contribute to the perpetuation of existing inequalities when influential social groups restrict access to resources and opportunities for outsiders. J.S. Coleman identified inadequacies in the racial heterogeneity of the populations studied. An imbalance between bonding and bridging capital can also lead to negative outcomes such as social isolation and ethnic marginalisation. F. Fukuyama observed that while social capital fosters the development of civil society, it can also generate negative consequences when groups seek advantages at the expense of the collective. Additionally, a lack of social capital may result in social dysfunctions such as corruption, terrorism, and stagnant economic development.

Research shows that high levels of social capital enhance economic efficiency and strengthen democracy (Kornai, 2012). Conversely, low levels of social capital can lead to increased corruption and the weakened functioning of political institutions. It has also been demonstrated that negative forms of social capital can hinder development and weaken social bonds (Sztompka, 2007; Kosewski, 2012).

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Research on social capital demonstrates that, although the concept is still in its early stages, it is gradually gaining maturity. The common research focus is on the nature of social capital, rather than its functions or effects, while later studies investigate its impact on other aspects of life. The conceptualisation includes different dimensions, such as structural and normative, and distinguishes between bonding and bridging social capital, avoiding value judgements and proposing only hypothetical links to other areas.

Particular attention should be paid to R.D. Putnam's findings, which suggest a significant impact of changes in the level of social capital, potentially serving as an important predictor of social change. This indicates that social capital warrants detailed research and increased attention from political and socio-economic decision-makers.

These findings are also pertinent in other countries, where a decline in social capital has been observed, leading to increased isolation, loneliness, and a diminished sense of agency within society.

Based on the analysis, the following research hypotheses were formulated:

- H1: Social capital plays a key role in building social cohesion and reducing inequality through the development of relationships based on trust and cooperative norms
- H2: A decline in the level of social capital leads to a weakening of civic engagement, an increase in social isolation, and a decrease in the effectiveness of public and economic institutions
- H3: Today's global challenges – Industrial Revolution 4.0, rapid digitization and increased migration processes – present both opportunities and threats to social capital, requiring new models of socioeconomic governance.

The analyses confirm the above hypotheses, pointing to the need for further research into the mechanisms that support the development of social capital under rapidly changing technological, economic and demographic conditions.

Changes in the level of social capital can have a significant impact on social change and constitute an important predictor. In view of the next phase of the industrial revolution, increasing digitization and refugee issues, it is necessary to develop new models of socio-economic management. In particular, the focus should be on:

- (1) The impact of digitization – technologies enable the expansion of “weak ties,” but can lead to social isolation and the atomization of interpersonal relationships
- (2) The role of migration – migration processes can both strengthen and weaken social capital, depending on the effectiveness of integration policies
- (3) The transformation of the labor market – digitalization and automation are changing the structure of employment, requiring new models for building trust and social relationships in work environments.

Therefore, particular attention should be given to:

- (1) social policy: social capital supports integration and promotes trust between groups, strengthening social cohesion and minimising inequalities, therefore, it is necessary to:

- a. strengthen inclusive programs that promote trust and cooperation between social groups
 - b. develop educational policies aimed at strengthening social and civic skills
- (2) organisational management: companies can build a culture based on trust and cooperation, which enhances innovation through the development of “weak ties”, therefore:
- a. companies should build a culture based on trust and cooperation, fostering innovation and knowledge sharing
 - b. “weak ties” in organizations should be developed through integration activities, mentoring and cross-sector cooperation
- (3) economic policy: investing in social capital strengthens trust in institutions, reduces transaction costs, and improves economic stability. Therefore, it is necessary to:
- a. invest in social capital as a factor that enhances trust in institutions and economic stability
 - b. develop institutional standards by increasing transparency and the effectiveness of public administration
- (4) regional development: social capital supports regional development by enabling cooperation between businesses, administration, and the community, that is why the following can be so important:
- a. supporting initiatives linking business, administration and local communities
 - b. creating programs to strengthen local socioeconomic networks
- (5) modern technologies: digital platforms reinforce “weak ties,” accelerating knowledge exchange and fostering innovation, therefore, it may be helpful to:
- a. Using digital platforms to promote civic participation and social integration
 - b. preventing the negative effects of digitization, such as superficiality of interpersonal relations.

Caring for social capital also has a constitutional and EU dimension, as the Social Market Economy model, enshrined in the EU Treaties, mandates harmonisation between economic, social, and environmental issues. Social capital is a key pillar of this balance, and its weakening can lead to the destabilisation of the entire system.

Therefore, addressing questions concerning institutional arrangements to support the equilibrium between these three pillars requires in-depth research, taking into account the specificities of individual regions and economies. Social capital is a fundamental factor for creating an efficient and effective society, grounded in norms, trust, and loyalty. It is in evolving countries that coherent economic policy systems, oriented towards sustainable development, are created and embedded in the strategy of each modern organisation and economy. Hence, the formation of cultural habits and the expansion of social roles occur at every level – from family and community to organisational, regional, national, EU, and global.

Social capital is a key pillar of socioeconomic stability. In the face of dynamic technological, demographic and cultural changes, its importance will continue to grow, requiring further research and action at the level of public policies, institutions and economic organizations.

LIMITATIONS AND FUTURE RESEARCH

The effectiveness of social capital depends on the institutional and cultural context. Social capital functions differently in different countries, depending on:

- (1) the model of society (individualism vs. collectivism) – these differences determine the nature of social relations and trust
- (2) the olives of public institutions – well-functioning institutions support the building of social capital, while weak ones can lead to its erosion
- (3) the influence of religion and tradition – the formation of social capital depends on the cultural and social norms of a community.

Further research should take into account cultural and institutional differences that determine the effectiveness of social capital and its impact on the economy and social structures.

Questions arise regarding the potential for building social capital resources that could contribute to positive development outcomes in the future. For this reason, social capital remains a key subject of theoretical reflection and empirical research, and its analysis is essential for understanding its importance in regional development and for assessing its role in development policies.

It is also crucial to examine external influences, such as research funding or potential conflicts of interest. While the independence of science is a fundamental value, the reality is that research may be susceptible to external pressures that can affect both its results and the way it is presented. Researchers should, therefore, take special care to identify such factors and critically analyse them in the following areas:

- (1) social policy: programmes may fail to reach marginalised groups, necessitating a more inclusive approach
- (2) organisational management: Excessively strong ties within small groups may limit innovation and collaboration between departments
- (3) economic policy: the development of social capital may favour stronger groups, perpetuating inequalities
- (4) regional development: low levels of social capital in certain regions may hinder the development of collaborative networks
- (5) modern technologies: digital platforms may lead to superficial relationships, weakening traditional forms of social capital.

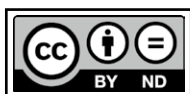
REFERENCES

- Arrow, K. (1985). *Granice organizacji*. A. Ehrlich (Trans.). Warszawa: PWN.
- Becker, G.S. (1993). *Human capital. A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bishop, M. (2009). *Essential economics. An A–Z guide*. New York: Bloomberg Press.
- Bourdieu, P.F. (1994). *Rozum praktyczny. O teorii działania*. J. Stryczyk (Trans.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J.G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (p. 241–258). New York: Greenwood Press.
- Burt, R.S. (1992). *Structural holes. The social structure of competition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Burt, R.S. (2005). *Brokerage and closure. An introduction to social capital*. Oxford: Oxford University Press.
- Claridge, T. (2018). *Criticisms of social capital theory: and lessons for improving practice*. <https://www.socialcapitalresearch.com/criticisms-social-capital-theory-lessons/> (accessed on 28th September 2024).

- Coleman, J.S. (1971). *Resources for social change. Race in the United States*. New York: John Wiley & Sons.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Coleman, J.S., & Bourdieu, P.F. (1991). *Social theory for a changing society*. New York: Westview Press.
- Fukuyama, F. (1995). Social capital and global economy. *Foreign Affairs*, 74(5), 89–103.
- Fukuyama, F. (2000). *Social capital and civic society*. IMF Conference Working Paper. Fairfax: George Mason University.
- Fukuyama, F. (2003). Kapitał społeczny. In L.E. Harrison & S.P. Huntington (Eds.), *Kultura ma znaczenie*. S. Dymczyk (Trans.) (pp. 57–84). Zysk i S-ka.
- Fulkerson, G.M., & Thompson G.H. (2008). The evolution of a contested concept. *Sociological Inquiry*, 78(4), 536–557.
- Granovetter, M.S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380.
- Granovetter, M.S. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481–510. DOI: 10.1086/228311
- Granovetter, M.S. (2005). The impact of social structure on economic outcomes. *Journal of Economic Perspectives*, 19(1), 33–50.
- Hanifan, L.J. (1912). Rural school and village life. *West Virginia School Journal*, 4, 204–207.
- Hanifan, L.J. (1916). The rural school community center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67, 130–138.
- Hanifan, L.J. (1920). *The difficulties of consolidation*. New York: LW Raper.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. Vintage Books.
- Kaźmierczak, T. (2007). Kapitał społeczny a rozwój społeczno-ekonomiczny – przegląd podejść. In T. Kaźmierczak & M. Rymśa (Eds.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna* (pp. 41–64). Warszawa: FISP.
- Kornai, J. (2012). *Breaking Promises. Hungarian Experience*. https://www.kornai-janos.hu/media/konyvek_cikkek/w20825/Kornai2012_Breaking_promises.pdf (accessed on 27th September 2024).
- Kosewski, M. (2012). *Wartości, godność i władza. Dlaczego porządni ludzie czasem kradną, a złodzieje ujmują się honorem*. Warszawa: Vizja Press & IT, WSFiZ.
- Koźyr-Kowalski, S. (2004). *Socjologia, społeczeństwo obywatelskie i państwo*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Małicka, J. (2018). Knowledge management in SMEs – In search of a paradigm. In *Proceedings of the 19th European Conference of Knowledge*

- Management* (pp. 485–493). Academic Conferences and Publishing International Limited.
- Mohan, G., & Mohan, J. (2002). Placing social capital. *Progress in Human Geography*, 26(2), 191–210.
- Olson, M. (1982). *The rise and decline of nations: Economic growth, stagflation, and social rigidities*. New Haven: Yale University Press.
- Pigou, A.C. (1912). *Wealth and welfare*. London: Macmillan.
- Pigou, A.C. (1920). *The economics of welfare*. London: Macmillan.
- Portes, A., (2000). The two meanings of social capital. *Sociological Forum*, 15(1), 1–12.
- Putnam, R.D. (2001a). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D. (2001b). Social capital: Measurement and consequences. *Canadian Journal of Policy Research*, 2(1), 41–51.
- Putnam, R.D., Leonardi, R., & Nanetti, R.Y. (1995). *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*. J. Szacki (Trans.). Kraków: Znak.
- Radziewicz-Winnicki, A. (2007). Cyfrowa nowoczesność a kapitał społeczny (intersubiektywność spojrzenia na digitalizację przekazu informacji w okresie zmiany społecznej). *Chowanna*, 2, 52–65.
- Rymsza, A. (2007). Klasyczne koncepcje kapitału społecznego. In T. Kaźmierczak & M. Rymsza (Eds.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna* (s. 23–40). Warszawa: FISP.
- Schultz, T.W. (1945). Agriculture in an unstable economy. *The Economic Journal*, 56(222), 1–23.
- Sztompka, P. (2007). *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Plus.
- Szyszkowska, M. (2014). Wartości immoralne scalające ludzkość szansą na pokonanie nierówności. In *Kryzys jakości życia* (pp. 71–81). Warszawa: Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium PAN.
- Toffler, A. (1984). *The third wave*. New York: Bantam Books.
- Van Deth, J.W. (2003). Measuring social capital. Orthodoxies and continuing controversies. *International Journal of Social Research Methodology*, 6(1), 79–92.

Copyright and License

This particular article is published under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY) CC-BY public copyright licence to any VoR (Version of Record) version arising from this submission.

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

IWONA PAWLAS

<http://orcid.org/0000-0001-8285-8905>
Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach
iwona.pawlas@ue.katowice.pl

BARBARA DANOWSKA-PROKOP

<http://orcid.org/0000-0002-5030-9220>
Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach
barbara.danowska-prokop@ue.katowice.pl

DOI: 10.35765/HP.2697

Nierówności ekonomiczno-społeczne w Unii Europejskiej

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem teoriopoznawczym jest zbadanie ewolucji podejścia do kwestii nierówności ekonomiczno-społecznych we współczesnej myśli ekonomicznej. Celem analitycznym jest zbadanie nierówności ekonomiczno-społecznych w Unii Europejskiej (UE) oraz rozpoznanie jej stanowiska.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problemem badawczym są nierówności ekonomiczno-społeczne w wymiarze teoretycznym oraz praktycznym. W trakcie badań wykorzystano metody: studiów literaturowych, analizy i konstrukcji logicznej, wielowymiarowej analizy porównawczej.

PROCES WYWODU: Proces wywodu obejmuje trzy elementy: 1. studium teoretyczne omawianego problemu na gruncie współczesnej myśli ekonomicznej; 2. rozpoznanie stanowiska UE wobec nierówności; 3. badania ilościowe nierówności ekonomiczno-społecznych w UE.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Nierówności znajdują się w centrum zainteresowań nauk społecznych, w tym ekonomii. Teoria ekonomii wyjaśnia przyczyny nierówności i wskazuje narzędzia ich ograniczania. Problem nierówności dotyczy także UE. UE dostosowuje środki mające na celu redukcję nierówności do warunków wewnętrznych i zewnętrznych.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Teoria ekonomii ewoluuje i determinuje narzędzia walki z nierównościami ekonomiczno-społecznymi. Nierówności w UE wynikają z dysproporcji w wymiarze dochodowym,

Sugerowane cytowanie: Pawlas, I., & Danowska-Prokop, B. (2025). Nierówności ekonomiczno-społeczne w Unii Europejskiej. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 137–158. DOI: 10.35765/HP.2697.

zdrowotnym, zatrudnieniowym i sytuacji finansów publicznych. Niestabilność w gospodarce światowej oddziałuje na nierówności w UE i wymusza na UE wdrażanie nowych inicjatyw.

SŁOWA KLUCZOWE:

nierówności, Unia Europejska, teoria

Abstract

**ECONOMIC AND SOCIAL INEQUALITIES
IN THE EUROPEAN UNION**

RESEARCH OBJECTIVE: Theoretical-cognitive objective is to study evolution of approaches to economic-social inequality in economic thought. Analytical objective is to examine economic-social inequality in the European Union (EU) and to recognize the EU's position on inequalities.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: Economic and social inequality in economic theory and its practical dimension on the example of the EU constitutes the research problem. In the course of the research, the following methods were used: literature study, logical analysis and construction, multidimensional comparative analysis.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The line of reasoning consists of 3 main elements: 1. theoretical study of inequality on the ground of modern economic thought; 2. study of the EU stance on inequality; 3. quantitative study of inequality in the EU.

RESEARCH RESULTS: Economic-social inequality is at the center of social sciences interests, in that economics. Economic theory explains causes of inequality and indicates tools for its reduction. The EU faces the problem of inequality. The EU adapts measures to reduce inequality to internal and external conditions.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Economic theory evolves and determines tools for combating inequality. Inequality in the EU results from disparities in income, health, employment, public finance. Instability in the global economy affects inequality in the EU and forces the EU to undertake new initiatives.

KEYWORDS:

inequality, European Union, theory

WSTĘP

Przedmiotem badań są nierówności ekonomiczno-społeczne w wymiarze teoretycznym oraz w UE. Sformułowano następujące pytania badawcze: PB1. Jak ewoluowało podejście do kwestii nierówności ekonomiczno-społecznych na gruncie współczesnej myśli ekonomicznej? PB2. Jakie stanowisko prezentuje UE wobec problemu nierówności ekonomiczno-społecznych? PB3. Jaka jest skala nierówności w UE?

W trakcie badań weryfikowano hipotezy badawcze, zakładające, że: H1: Przeobrażenia gospodarcze i społeczno-polityczne warunkują postrzeganie problemu nierówności ekonomiczno-społecznych w teorii ekonomii. H2: UE adaptuje strategie i działania nakierowane na redukcję nierówności do zmieniających się realiów życia gospodarczego. H3: Utrzymujące się nierówności ekonomiczno-społeczne w UE mają wielowymiarowy charakter i są determinowane czynnikami wewnętrznymi oraz zewnętrznymi.

Badania rozpoczęto od studium teoretycznego w zakresie nierówności we współczesnej myśli ekonomicznej. Następnie poddano analizie wybrane dokumenty i programy UE odnoszące się do nierówności i możliwości ich redukcji. W dalszej kolejności podjęto badania ilościowe w celu dokonania oceny nierówności ekonomiczno-społecznych między państwami członkowskimi.

W trakcie badań wykorzystano metodę studiów literaturowych i krytyki piśmiennictwa, metodę analizy i konstrukcji logicznej oraz wybrane metody taksonomiczne. Zastosowano w szczególności metodę taksonomicznej miary rozwoju Hellwiga oraz metodę grupowania obiektów uporządkowanych liniowo, tj. metodę odchyień standardowych.

Nierówności ekonomiczno-społeczne w Unii Europejskiej analizowano w okresie od 2009 r. do 2022 r.

METODY I NARZĘDZIA BADAWCZE

Podczas badania nierówności ekonomiczno-społecznych w UE należało uwzględnić wiele cech diagnostycznych. Sytuację w państwach członkowskich UE opisano przy pomocy jedenastu cech

diagnostycznych: X_1 – dynamika PKB (%), X_2 – PKB *per capita*, X_3 – nadwyżka/deficyt sektora publicznego (w % PKB), X_4 – dług publiczny (w % PKB), X_5 – stopa zatrudnienia (%), X_6 – stopa bezrobocia (%), X_7 – przyrost naturalny (na 1000 ludności), X_8 – współczynnik zgonów niemowląt (na 1000 urodzeń żywych), X_9 – przeciętne trwanie życia (lata), X_{10} – nakłady na B+R (jako % PKB), X_{11} – wskaźnik zagrożenia ubóstwem (%). Celowo nie włączano współczynnika Giniego, m.in. w związku z brakiem kompletnych danych, ale również z uwagi na krytykę jego konstrukcji (Piketty, 2015). Badaniami objęto 27 obecnych państw członkowskich UE (nie uwzględniono Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Północnej Irlandii, które funkcjonowało w strukturach UE w roku 2009 i 2014, jednak wystąpiło ze struktur UE w 2020 r., natomiast objęto analizą Chorwację, która przystąpiła do UE w połowie 2013 r., także przy analizie prowadzonej dla roku 2009).

Nierówności w UE zbadano z zastosowaniem syntetycznej miary TMR Hellwiga, tj. metody wielowymiarowej analizy porównawczej, należącej do grupy metod porządkowania liniowego obiektów przy pomocy miernika syntetycznego.

Po dokonaniu wyboru cech określono charakter każdej ze zmiennych; większość cech ma charakter stymulant, natomiast destymulantami są: dług publiczny, stopa bezrobocia, współczynnik zgonów niemowląt, wskaźnik zagrożenia ubóstwem. Zmienne poddano standaryzacji, a następnie konstruowano wzorcową jednostkę obserwacji, w której wartości zmiennych są wyznaczone w taki sposób, że dla stymulant przyjmuje się wartość maksymalną zmiennej, a dla destymulant – jej wartość minimalną. Obliczono odległości poszczególnych jednostki obserwacji od wzorca rozwoju miarą Euklidesa, a wreszcie obliczono taksonomiczną miarę rozwoju (TMR) zgodnie z formułą (Pluta, 1986; Nowak, 1990):

$$\text{TMR}_i = 1 - \frac{d_\phi}{d_o}, \quad i = 1, 2, \dots, n, \quad \text{gdzie } d_o = \bar{d}_o + 2S_o, \quad \text{gdzie:}$$

$$\bar{d}_o = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n d_\phi, \quad S_o = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (d_\phi - \bar{d}_o)^2},$$

przy czym: $\text{TMR}_i \in [0; 1]$, dla $i = 1, 2, \dots, n$.

Prowadząc badania z zastosowaniem metody odchyłeń standardowych, dokonano podziału państw UE na cztery grupy ($G_1 - G_4$), zgodnie z zasadą (Pawlas, 2018b):

$$G_1 : s_i < \bar{s} - S(s),$$

$$G_2 : \bar{s} > s_i \geq s_i - S(s),$$

$$G_3 : \bar{s} + S(s) > s_i \geq \bar{s},$$

$$G_4 : s_i \geq \bar{s} + S(s),$$

Badania prowadzono dla lat 2009, 2014, 2019 i 2022. Ich podstawą były dane statystyczne EUROSTAT oraz Głównego Urzędu Statystycznego, a także Banku Światowego.

PROCES WYWODU

Nierówności we współczesnej myśli ekonomicznej

Pierwsza fala rewolucji przemysłowej uruchomiła proces transformacji gospodarczej, przebudowy stosunków gospodarczych i społecznych. Stosunki gospodarcze oparto na dominacji prywatnego kapitału i motywie indywidualnych korzyści. Kapitalistyczne (rynkowe) stosunki produkcji wyrastają zatem z wolności działania i posiadania. Wolność działania w sferze społecznej buduje społeczeństwo industrialne i postindustrialne, a w sferze politycznej sprzyja demokratyzacji życia politycznego:

(...) rewolucja przemysłowa przekształciła również układ sił politycznych – wewnątrz państw, między państwami i między cywilizacjami, zrewolucjonizowała porządek społeczny i zmieniła sposób myślenia tak samo, jak sposób wytwarzania (Landes, 2015, s. 217).

Proces uruchomiony w II połowie XVIII w. trwa i na początku XXI w. gospodarujące społeczeństwa wkroczyły w czwartą falę rewolucji przemysłowej.

Pierwsza fala, uruchamiając proces powszechnej industrializacji, przyspieszyła tempo rozwoju nowych metod produkcji, co przyczyniło się do: wzrostu produkcji i poprawy efektywności, wzrostu wydajności pracy oraz zmiany warunków pracy i płacy. W nowych realiach społeczno-gospodarczych zanika model tradycyjnej rodziny, postępują sekularyzacja i urbanizacja, a w konsekwencji globalizacja. Industrializacja, z uwzględnieniem wszystkich fal rewolucji, przyczynia się do polaryzacji i pauperyzacji społeczeństw (Galbraith, 1991, s. 110; Kaliński, Przygodzka & Zalesko, 2014, s. 18–47; Morgenson, 2011, s. 76–88; Skodlarski, 2017, s. 101–107).

Można więc sformułować wniosek, że w mechanizmie gospodarki rynkowej tkwią źródła biedy i wykluczenia. Konflikt interesów między najemną siłą roboczą a przedsiębiorcami dotyczy niepewności pracy i płacy, tj. braku poczucia bezpieczeństwa. Trzeba nadmienić, że kraje uprzemysłowione tworzą warunki wsparcia dla osób zagrożonych wykluczeniem i wchodzących na rynek pracy. Praca, dostarczając dochodów, rodzi poczucie bezpieczeństwa, sprzyja ograniczaniu nierówności (Danowska-Prokop, Pęciak, & Zagóra-Jonszta, 2022, s. 42–50; Nasiłowski, 2003, s. 53–61).

Postępujące ubożenie wymusza aktywizację państwa w zakresie ustawodawstwa pracowniczego i socjalnego. Państwo przejmuje funkcje socjalno-opiekuńcze. Jako pierwszy reaguje kanclerz Otto von Bismarck, wprowadzając w latach 80. XIX w. ubezpieczenia społeczne dla robotników zatrudnionych w hutnictwie i górnictwie (Dziewięcka-Bokun, 1999, s. 114–115). Bismarck tworzy podwaliny państwa socjalnego. W warstwie teoretycznej podwaliny państwa socjalnego opracowali angielscy neoklasycy A. Marshall i A.C. Pigou, którzy twierdzili:

Jeśli ludzie nie otrzymają pomocy, kiedy jej naprawdę potrzebują, oni i ich dzieci będą się stawać coraz słabsi na ciele i pod względem siły charakteru i nie będą zdolni do wnoszenia wielkiego wkładu w produkcję bogactwa materialnego (Dzionek-Kozłowska, 2007, s. 320).

W latach 50. XX w. państwo socjalne ewoluuje w kierunku państwa opiekuńczego, które dominuje do połowy lat 70. XX w. Rewolucja neoliberalna, zainicjowana w latach 80. XX w., gloryfikuje rynek, ogranicza ekonomiczne kompetencje państwa w sferze socjalno-opiekuńczej i uruchamia mechanizm pogłębiania nierówności

poprzez deregulację. Idea państwa socjalnego odżywa w pierwszej dekadzie XXI w. (Bartkowiak, 2008; Bossak, & Kawecka-Wyrzykowska, 1984; Dzionek-Kozłowska, 2004; Kłusak, 2020; Stiglitz, 2006).

Na przełomie XX i XXI w. problemem nierówności zajmuje się teoria sprawiedliwości, w tym J. Rawls, A.K. Sen, T. Piketty, którzy twierdzą, że sprawiedliwość uruchamia mechanizm ograniczania nierówności poprzez ułatwienie dostępu do dóbr, usług i uprawnień w drodze wzrostu ekonomicznych kompetencji państwa.

Rawls rozwinął liberalną koncepcję organizacji społecznej, w której optuje za połączeniem wolności jednostki z równością praw obywatelskich i zakazem powiększania nierówności społecznej kosztem najuboższych. Nawiązuje do oświeceniowej koncepcji umowy społecznej J.J. Rousseau i określa reguły harmonijnego funkcjonowania społeczeństwa. „Wszelkie pierwotne dobra społeczne – wolność i szanse, dochód i bogactwo, a także to, co stanowi podstawy poczucia własnej wartości – mają być rozdzielane równo, chyba że nierówna dystrybucja któregośkolwiek z tych dóbr bądź wszystkich jest z korzyścią dla najmniej uprzywilejowanych” (Rawls, 1994, s. 416). Rawls tworzy koncepcję sprawiedliwości dystrybutywnej, gdzie bogactwo przenoszone jest od obywateli zamożnych do uboższych (Rawls, 1994).

Sen (1981) proponuje teorię ubóstwa opartą na kategorii uprawnień. Według Sena prawo własności decyduje o uprawnieniach w handlu, dysponowaniu własną pracą, dziedziczeniu, przenoszeniu tytułu własności. Uprawnienia są warunkowane poziomem rozwoju społeczeństwa. Ubóstwo pojawia się, gdy naruszane są uprawnienia bezpośrednie lub rynkowe. Sen optuje za interwencjonizmem w walce z nierównościami, tj. za zabezpieczeniami społecznymi, zasiłkami dla bezrobotnych, upowszechnieniem usług edukacyjnych i zdrowotnych oraz samoorganizacją społeczeństwa lokalnego (Danowska-Prokop, Pęciak, & Zagóra-Jonszta, 2022; Kwarciański, 2006; Sen, 1981).

Piketty odrzuca założenie o niezawodności rynku. Twierdzi, że wzrost roli kapitału przekłada się na wzrost nierówności:

(...) dochody z pracy stopniowo tracą na znaczeniu, w miarę jak przesuwamy się w górę hierarchii dochodów, a dochody z kapitału stają się pomалу dominujące. (...) Obecnie dochody z kapitału dominują nad dochodami z pracy (Piketty, 2015, s. 339).

Opowiada się za rozbudową kompetencji państwa. Sprawne funkcjonowanie państwa i właściwa realizacja jego funkcji ekonomiczno-społecznych są powiązane z polityką podatkową. Piketty optuje za progresywnym opodatkowaniem wysokich dochodów z kapitału, spadków i darowizn (Danowska-Prokop, Pęciak, & Zagóra-Jonszta, 2022). Postrzega nierówność jako konstrukcję społeczną, historyczną i polityczną, wskazując, że przy takim samym poziomie rozwoju gospodarczego czy technologicznego istnieją różne sposoby organizacji systemów: społeczno-politycznego, własności, fiskalnego, edukacyjnego. Opcje te mają charakter polityczny i prowadzą do kreacji nieegalitarnych struktur (Piketty, 2022).

UNIA EUROPEJSKA WOBEC PROBLEMU NIERÓWNOŚCI EKONOMICZNO-SPOŁECZNYCH

Jednym z celów gospodarczych UE jest zrównoważony rozwój. Rozwojowe cele integracji europejskiej były wskazywane już w latach 50. XX w. (Moussis, 2015; Olsen, 2021). Odniesienia do rozwoju i nierówności są zawarte w wielu traktatach, w tym: traktatach rzymskich, Jednolitym akcie europejskim, traktacie z Maastricht, traktacie amsterdamskim i traktacie lizbońskim (The Treaty of Rome, 1957, Art. 2; Single European Act, 1987, Art. 130A, 130Q; Treaty on European Union, 1992, Art. 2; Treaty of Amsterdam, 1997; Treaty of Lisbon, 2007, Art. 2).

Potrzeby wspierania rozwoju i niwelowania nierówności w UE zostały wzmocnione poszerzeniami południowymi (1981 i 1986), jak i wschodnimi (2004, 2007 i 2013), które doprowadziły do pogłębienia luki między bogatymi i biednymi państwami UE (Pawlas, 2018a).

UE aktywnie odpowiadała na zidentyfikowaną potrzebę niwelowania nierówności poprzez wprowadzanie nowych polityk, instrumentów i działań poświęconych promowaniu rozwoju. Promocja regionalnie zrównoważonego rozwoju znalazła się w centrum wspólnej polityki regionalnej (prowadzonej od 1988 r.) (Dall'Erba, 2003), którą później przekształcono w politykę spójności ekonomicznej, społecznej i terytorialnej UE (Rodokanakis, 2006; McCann, & Ortega-Argiles, 2013).

Strategia lizbońska (2000) określiła warunki konieczne, by sprostać wyzwaniom wynikającym z globalizacji i rozwoju gospodarki opartej na wiedzy. Jej głównym celem było przekształcenie UE w najbardziej

konkurencyjną i dynamiczną gospodarkę opartą na wiedzy (European Council, 2000; European Commission, 2007; Krcek, 2013).

Problem rosnących nierówności zwielokrotnił globalny kryzys finansowy. Stąd w przyjętej na lata 2010–2020 Strategii Europa 2020 zdecydowano się wprowadzić trzy priorytety: 1. rozwój inteligentny; 2. rozwój zrównoważony; 3. rozwój sprzyjający włączeniu społecznemu. Ostatni z wymienionych był w pełni związany z potrzebą niwelowania nierówności poprzez zwiększenie stopy zatrudnienia do 70%, redukcję udziału osób w wieku do 18 lat przedwcześnie wypadających z systemu edukacji do 10%, redukcję skali ubóstwa i wykluczenia społecznego o 20 mln w perspektywie 2020 r. (European Commission, 2010). W 2019 r. UE przyjęła kolejne dokumenty podkreślające potrzebę zmniejszenia nierówności: nową agendę strategiczną na lata 2019–2024 (European Council, 2019) i Deklarację z Sybina (Council of the EU, 2019).

Kwestie nierówności uwzględniono także w Europejskim filarze praw socjalnych oraz poświęconym mu planie działania. Wśród celów przyjętych w perspektywie 2030 r. znalazły się: 1. stopa zatrudnienia na poziomie 78% w grupie osób w wieku 20–64 lata; 2. 60% osób dorosłych uczestniczących w programach edukacji ustawicznej; 3. Zmniejszenie liczby osób zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym o 15 mln (European Commission, 2024). Dodatkowo określono cele szczegółowe: A. zredukowanie luki w zatrudnieniu między kobietami i mężczyznami o połowę w porównaniu z 2019 r.; B. zwiększenie poziomu zapewnienia opieki nad dzieckiem i wczesnej edukacji; C. redukcję odsetka młodzieży niekształcącej się, niepracującej ani nieuczącej się (tzw. młodzież NEET) w wieku 15–29 lat z 12,6% do 9%; D. zwiększenie odsetka osób w wieku 16–74 lat posiadających podstawowe umiejętności cyfrowe do 80% (Komisja Europejska, 2021).

Pandemia COVID-19 stworzyła nowe obszary nierówności w UE (Schramm, 2022; Eurofound, 2023). Pierwszą reakcją UE był „Plan odbudowy. W kierunku bardziej odpornej, zrównoważonej i sprawiedliwej Europy”, w którym podkreślono potrzebę wdrożenia planu odbudowy opartego na solidarności, spójności i konwergencji. Zieloną transformację i transformację cyfrową uznano za główne narzędzia modernizacji gospodarki UE. Podkreślono konieczność budowy strategicznej autonomii UE poprzez nową politykę przemysłową (European Council, 2020).

Kolejnym krokiem było określenie ram finansowych na lata 2021–2027 (WRF 2021–2027) i Next Generation EU (NGEU) (Alcidi & Gros, 2020). WRF 2021–2027 (ponad 1 bln EUR) i NGEU (750 mld EUR) miały przyspieszyć odbudowę po pandemii i wzmocnić odporność na przyszłe kryzysy. Główny element NGEU to Recovery and Resilience Facility (Instrument na rzecz Odbudowy i Zwiększania Odporności), jednak występują w nim także inne elementy, jak REACT-EU, Just Transition Fund, Invest EU, RescEU, Horizon Europe (European Commission 2020; European Commission, 2021).

Agresja Rosji na Ukrainę w 2022 r. i narastająca niestabilność w globalnej gospodarce stworzyły kolejne wyzwania dla UE (Popkostova, 2022). W odpowiedzi na kryzys energetyczny (2022) Komisja Europejska zaproponowała wprowadzenie REPower EU – wspólnego działania na rzecz bardziej przystępnej cenowo, bezpiecznej i zrównoważonej energii (European Commission, 2022). Rosnąca turbulentność gospodarki światowej wymusza na UE podejmowanie kolejnych działań nakierowanych na szeroko ujmowaną rezyliencję (European Central Bank, 2022; European Parliament, 2024; European Commission, 2025).

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ

W tabeli 1 zawarto wyniki wstępnej analizy statystycznej.

Wyniki opisowej analizy statystycznej wykazały duże i zasadniczo utrzymujące się nierówności w UE we wszystkich cechach uwzględnianych w badaniu. Pod względem PKB *per capita* najwyższą wartość obserwowano dla Luksemburga, a najniższą dla Bułgarii we wszystkich badanych latach, przy czym w 2022 r. rozstęp był wyraźnie niższy niż w 2009 r. (odpowiednio 202,0 i 228,5). Dynamika PKB była bardzo zróżnicowana w czasie (w związku z zawirowaniami w gospodarce światowej w 2009 r. i 2022 r.). W 2009 r. jedynym państwem UE, w którym odnotowano wzrost PKB, była Polska (+1,8%), natomiast największą redukcję PKB zaobserwowano na Łotwie (−18%); rozstęp dla dynamiki PKB był zatem równy aż 19,8 p.p. W latach 2014, 2019 i 2022 najwyższy wzrost PKB notowano dla Irlandii, a minimum dla Cypru, Włoch i Estonii. Duże różnice występowały także w odniesieniu do stanu budżetu w relacji do

PKB. Tylko w 2009 r. wszystkie państwa UE odnotowały deficyt budżetowy, w pozostałych okresach część państw wypracowała nadwyżkę budżetową (najwyższy poziom nadwyżki wyrażonej w % PKB wystąpił w Luksemburgu oraz Danii), a część deficyt budżetowy (największy deficyt w % PKB w kolejnych latach odnotowały Grecja, Cypr, Rumunia oraz Włochy). Dług publiczny w relacji do PKB w całym badanym okresie był najmniejszy w Luksemburgu i największy w Grecji. Najwyższa stopa zatrudnienia występowała w Niderlandach (2009 i 2022) oraz Szwecji (2014, 2019), a najniższa w Chorwacji (2009), Grecji (2014 i 2019) oraz Włoszech (2022). Stopa bezrobocia była najniższa w Niderlandach (2009), Niemczech (2014) oraz Czechach (2019, 2022). Najwyższą stopę bezrobocia odnotowano w Hiszpanii (2009 i 2022) oraz Grecji (2014 i 2019). W Irlandii wystąpił najwyższy przyrost naturalny, a w Bułgarii najniższy w całym badanym okresie. Wskaźnik zgonów niemowląt był największy w Rumunii (2009, 2014, 2019) oraz Bułgarii (2022). Między 2009 a 2019 r. rosło przeciętne trwanie życia. W 2022 r. nastąpiła jego redukcja (pokłosie pandemii COVID-19). Od 2009 r. wyraźne nierówności utrzymywały się w zakresie nakładów na B+R (w relacji do PKB): w 2009 r. były najniższe na Cyprze (0,46% PKB), a w kolejnych latach w Rumunii (poniżej 0,5% PKB); najwyższy poziom tego wskaźnika charakteryzował Finlandię, Szwecję, Belgię (ponad 3% PKB). Problemem UE pozostaje zagrożenie ubóstwem – jego średni poziom zwiększył się między 2009 r. i 2022 r. Czechy to państwo o najniższym wskaźniku zagrożenia ubóstwem (choć jego poziom zwiększył się z 8,6% w 2009 r. do ponad 10% w 2019 r. i 2022 r.). Na drugim biegunie znalazły się państwa ze wskaźnikiem zagrożenia ubóstwem powyżej 20% (w 2009 r. maksimum odnotowano na Łotwie, w 2014 r. i 2019 r. w Rumunii, a w 2022 r. w Estonii).

2019											
Średnia	2,626	104,630	-0,041	63,411	74,578	6,044	-0,696	3,441	80,481	1,676	16,326
Odch. stand.	1,325	43,368	1,797	37,882	5,100	3,262	2,905	1,139	2,722	0,883	3,867
Rozstęp	5,2	198	8,4	172,1	20,9	15,3	12,8	4,4	8,9	2,91	13,7
Min.	0,3	53	-4,3	8,5	61,2	2,0	-6,6	1,6	75,1	0,48	10,1
Państwo min.	Włochy	Bułgaria	Rumunia	Estonia	Grecja	Czechy	Bułgaria	Estonia	Bułgaria	Rumunia	Czechy
Max.	5,5	251	4,1	180,6	82,1	17,3	6,2	6,0	84	3,39	23,8
Państwo max.	Irlandia	Luksemburg	Dania	Grecja	Szwecja	Grecja	Irlandia	Rumunia	Hiszpania	Szwecja	Rumunia
2022											
Średnia	3,937	105,185	-2,281	67,596	71,537	5,763	-2,685	3,133	79,896	1,733	16,337
Odch. stand.	2,164	45,034	2,757	37,147	5,297	2,503	4,245	0,961	2,758	0,892	3,585
Rozstęp	9,9	202	11,3	154,1	21,7	10,7	18,3	3,8	8,9	2,98	12,6
Min.	-0,5	59	-8,0	18,5	60,1	2,2	-13,1	1,8	74,3	0,46	10,2
Państwo min.	Estonia	Bułgaria	Włochy	Estonia	Włochy	Czechy	Bułgaria	Finlandia	Bułgaria	Rumunia	Czechy
Max.	9,4	261	3,3	172,6	81,8	12,9	5,2	5,6	83,2	3,44	22,8
Państwo max.	Irlandia	Luksemburg	Dania	Grecja	Niderlandy	Hiszpania	Irlandia	Bułgaria	Hiszpania	Belgia	Estonia

Legenda: X_1 – dynamika PKB (%), X_2 – PKB *per capita* (UE = 100), X_3 – nadwyżka (+)/deficyt (-) sektora instytucji rządowych i samorządowych (jako % PKB), X_4 – dług publiczny (jako % PKB), X_5 – stopa zatrudnienia (%), X_6 – stopa bezrobocia (%), X_7 – przyrost naturalny (na 1000 ludności), X_8 – współczynnik zgonów niemowląt (na 1000 urodzeń żywych), X_9 – przeciętne trwanie życia (lata), X_{10} – nakłady na B+R (jako % PKB), X_{11} – wskaźnik zagrożenia ubóstwem (%)

S – stymulanta; D – destymulanta.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych zaczerpniętych z: Croatian Employment Service, 2010; GUS, 2010; GUS 2011; GUS 2015; GUS 2016; EUROSTAT 2024; WORLD BANK 2024.

Tabela 2. Ranking państw UE ze względu na TMR w latach 2009, 2014, 2019, 2022

Poz.	Państwo	TMR 2009	Państwo	TMR 2014	Państwo	TMR 2019	Państwo	TMR 2022
1	Luksemburg	0,693	Luksemburg	0,656	Irlandia	0,668	Irlandia	0,724
2	Niderlandy	0,572	Irlandia	0,517	Luksemburg	0,564	Niderlandy	0,533
3	Cypr	0,537	Niderlandy	0,482	Niderlandy	0,500	Luksemburg	0,522
4	Dania	0,492	Szwecja	0,474	Cypr	0,497	Dania	0,508
5	Szwecja	0,482	Malta	0,472	Dania	0,482	Cypr	0,500
6	Czechy	0,463	Dania	0,445	Czechy	0,469	Malta	0,467
7	Austria	0,461	Czechy	0,432	Malta	0,453	Szwecja	0,433
8	Francja	0,459	Niemcy	0,407	Słowenia	0,447	Austria	0,424
9	Słowenia	0,454	Francja	0,397	Austria	0,419	Czechy	0,419
10	Belgia	0,426	Austria	0,396	Estonia	0,409	Słowenia	0,412
11	Finlandia	0,424	Belgia	0,383	Szwecja	0,404	Portugalia	0,404
12	Irlandia	0,406	Estonia	0,365	Polska	0,378	Finlandia	0,387
13	Niemcy	0,389	Finlandia	0,362	Niemcy	0,372	Niemcy	0,383
14	Słowacja	0,357	Słowenia	0,359	Finlandia	0,360	Polska	0,369
15	Portugalia	0,341	Polska	0,355	Francja	0,345	Belgia	0,327
16	Polska	0,339	Słowacja	0,339	Litwa	0,332	Węgry	0,321
17	Malta	0,330	Litwa	0,319	Portugalia	0,325	Chorwacja	0,305
18	Włochy	0,321	Węgry	0,309	Słowacja	0,323	Francja	0,299
19	Hiszpania	0,297	Łotwa	0,264	Węgry	0,315	Litwa	0,291
20	Estonia	0,249	Włochy	0,245	Belgia	0,290	Słowacja	0,283
21	Grecja	0,246	Cypr	0,243	Chorwacja	0,255	Estonia	0,273
22	Węgry	0,237	Portugalia	0,213	Łotwa	0,232	Łotwa	0,216
23	Chorwacja	0,226	Hiszpania	0,199	Hiszpania	0,186	Hiszpania	0,213
24	Bułgaria	0,206	Rumunia	0,170	Bułgaria	0,176	Włochy	0,160
25	Litwa	0,166	Chorwacja	0,155	Włochy	0,145	Rumunia	0,149
26	Rumunia	0,156	Bułgaria	0,100	Rumunia	0,118	Grecja	0,122
27	Łotwa	0,029	Grecja	0,063	Grecja	0,057	Bułgaria	0,122

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych zaczerpniętych z: Croatian Employment Service, 2010; GUS, 2010; GUS 2011; GUS 2015; GUS 2016; EUROSTAT 2024; WORLD BANK 2024.

W tabeli 2 przedstawiono wyniki obliczeń z zastosowaniem miary TMR. Na podstawie przeprowadzonych obliczeń opracowano ranking krajów UE ze względu na poziom syntetycznej miary TMR.

Uwagę zwraca trójka państw: Luksemburg, Niderlandy oraz Irlandia, które utworzyły trio o najwyższej TMR w latach 2014, 2019 i 2022 (w 2009 r. Luksemburg i Niderlandy zajęły czołowe lokaty, niżej sklasyfikowano Irlandię). Rumunia i Bułgaria znalazły się wśród czterech krajów o najniższej TMR we wszystkich latach. W gronie najniżej ocenionych państw pojawiły się także Łotwa oraz Litwa (2009), Chorwacja (2014), Grecja (2014, 2019 i 2022) oraz Włochy (2019 i 2022).

Trzeba wskazać, że:

- w 2009 r. TMR Łotwy, tj. najniżej sklasyfikowanego państwa, stanowiła 4,18% TMR Luksemburga – lidera zestawienia;
- w 2014 r. TMR Grecji, tj. najgorzej ocenionego państwa, stanowiła 9,6% TMR Luksemburga, który zajął pierwsze miejsce;
- w 2019 r. TMR Grecji, tj. najniżej sklasyfikowanego państwa, była równa 8,5% TMR Irlandii, która była wówczas liderem zestawienia;
- w 2022 r. TMR Bułgarii oraz Grecji, tj. dwóch najgorzej ocenionych państw, była równa 16,9% TMR Irlandii, która zajęła w tym roku pierwsze miejsce.

Można wnioskować, że nastąpiła redukcja nierówności ekonomiczno-społecznych mierzonych syntetyczną miarą TMR między państwami UE zajmującymi skrajne pozycje.

W tabeli 3 pokazano wynik grupowania państw UE otrzymany na podstawie analizy z zastosowaniem metody odchyień standardowych. Dokonano podziału 27 państw UE na cztery skupienia.

Grupa G1 obejmuje państwa o najniższym poziomie rozwoju, a grupa G4 skupia państwa o najwyższym poziomie rozwoju w danym roku. Metoda grupowania obiektów uporządkowanych liniowo pokazuje skalę nierówności ekonomiczno-społecznych w ramach UE. O ile w 2009 r. w grupie G4 znalazły się 3 państwa (Luksemburg, Niderlandy oraz Cypr), to w latach 2014 i 2019 grupa G4 była zbiorem 4 państw (Luksemburg, Irlandia, Niderlandy oraz Szwecja w 2014 r., w 2019 r. były to: Irlandia, Luksemburg, Niderlandy i Cypr), a w 2022 r. zaliczono do niej aż 5 państw (Irlandię, Niderlandy, Luksemburg, Danię i Cypr). Z kolei grupa G1 obejmująca państwa o najniższym poziomie rozwoju liczyła 4 elementy w 2009 r. (Bułgaria, Litwa, Rumunia oraz Łotwa), po 5 elementów w latach 2014 i 2019 (Bułgaria, Grecja, Rumunia, Chorwacja i Hiszpania w 2014 r. oraz

Bułgaria, Rumunia, Grecja, Włochy i Hiszpania w 2019 r.) i ponownie 4 elementy w 2022 r. (Bułgaria, Grecja, Rumunia, Włochy).

Tabela 3. Wynik grupowania państw UE na skupienia w latach 2009, 2014, 2019, 2022

Państwo	Grupa 2009	Państwo	Grupa 2014	Państwo	Grupa 2019	Państwo	Grupa 2022
Luksemburg	G4	Luksemburg	G4	Irlandia	G4	Irlandia	G4
Niderlandy	G4	Irlandia	G4	Luksemburg	G4	Niderlandy	G4
Cypr	G4	Niderlandy	G4	Niderlandy	G4	Luksemburg	G4
Dania	G3	Szwecja	G4	Cypr	G4	Dania	G4
Szwecja	G3	Malta	G3	Dania	G3	Cypr	G4
Czechy	G3	Dania	G3	Czechy	G3	Malta	G3
Austria	G3	Czechy	G3	Malta	G3	Szwecja	G3
Francja	G3	Niemcy	G3	Słowenia	G3	Austria	G3
Słowenia	G3	Francja	G3	Austria	G3	Czechy	G3
Belgia	G3	Austria	G3	Estonia	G3	Słowenia	G3
Finlandia	G3	Belgia	G3	Szwecja	G3	Portugalia	G3
Irlandia	G3	Estonia	G3	Polska	G3	Finlandia	G3
Niemcy	G3	Finlandia	G3	Niemcy	G3	Niemcy	G3
Słowacja	G2	Słowenia	G3	Finlandia	G3	Polska	G3
Portugalia	G2	Polska	G3	Francja	G2	Belgia	G2
Polska	G2	Słowacja	G3	Litwa	G2	Węgry	G2
Malta	G2	Litwa	G2	Portugalia	G2	Chorwacja	G2
Włochy	G2	Węgry	G2	Słowacja	G2	Francja	G2
Hiszpania	G2	Łotwa	G2	Węgry	G2	Litwa	G2
Estonia	G2	Włochy	G2	Belgia	G2	Słowacja	G2
Grecja	G2	Cypr	G2	Chorwacja	G2	Estonia	G2
Węgry	G2	Portugalia	G2	Łotwa	G2	Łotwa	G2
Chorwacja	G2	Hiszpania	G1	Hiszpania	G1	Hiszpania	G2
Bułgaria	G1	Rumunia	G1	Bułgaria	G1	Włochy	G1
Litwa	G1	Chorwacja	G1	Włochy	G1	Rumunia	G1
Rumunia	G1	Bułgaria	G1	Rumunia	G1	Grecja	G1
Łotwa	G1	Grecja	G1	Grecja	G1	Bułgaria	G1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych zaczerpniętych z: Croatian Employment Service, 2010; GUS, 2010; GUS 2011; GUS 2015; GUS 2016; EUROSTAT 2024; WORLD BANK 2024.

WNIOSKI

Problem nierówności należy rozpatrywać zarówno w aspekcie negatywnym, jak i pozytywnym. Nierówności powodują ostre konflikty społeczne i dezorganizują społeczeństwo, niszcząc demokrację, prowadząc do chaosu, zagrażając państwu prawa. W aspekcie pozytywnym nierówności przyspieszają tempo akumulacji kapitału, a tym samym poziom produkcji, zatrudnienia, zamożności społeczeństwa. Zatem nie można jednowymiarowo podchodzić do problemu nierówności.

Procesy integracyjne realizowane przez WE/UE miały prowadzić do dynamizacji rozwoju ekonomiczno-społecznego i redukcji nierówności między państwami członkowskimi. Odniesienia do problemu nierówności i potrzeby ich redukcji pojawiają się w najważniejszych traktatach stanowiących podstawę prawną integracji europejskiej. Kolejne poszerzenia WE/UE skutkowały jednak zwiększaniem skali nierówności. Uwarunkowania zewnętrzne, w tym globalne zawirowania we współczesnej gospodarce światowej, przyczyniały się do wzrostu nierówności i stwarzały konieczność wypracowania adekwatnej odpowiedzi na poziomie UE. Znalazło to odzwierciedlenie w kolejnych strategiach i planach.

W UE wyróżnia się trio Luksemburg, Irlandia, Niemcy charakteryzujące się najwyższym poziomem syntetycznej miary TMR w latach 2014, 2019, 2022. Bułgaria, Rumunia, Grecja i Włochy to państwa o najniższym poziomie TMR w 2019 r. i 2022 r. W badanym okresie nastąpiła redukcja nierówności mierzonych TMR między państwami UE zajmującymi skrajne pozycje.

Wyniki przeprowadzonych badań pozwoliły na sformułowanie rekomendacji dla polityki społecznej zarówno na poziomie UE, jak i w poszczególnych państwach członkowskich. Postulować należy: zwiększenie inwestycji w rozwój społeczny (w tym w edukację i ochronę zdrowia), aktywizację zawodową kobiet oraz osób starszych, tworzenie godnych miejsc pracy, wykorzystanie cyfryzacji oraz zmian technologicznych dla zwiększenia inkluzji społecznej.

Ograniczenia dotyczące objętości artykułu nie pozwoliły na bardziej szczegółowe analizy i uwzględnienie różnych wymiarów nierówności (np. nierówności szans). Ograniczenia badawcze wynikały także z braku pełnych informacji statystycznych dotyczących 2023 r.

(co uniemożliwiło rozszerzenie badań taksonomicznych na 2023 r.). Wyniki badań mogą stanowić bazę do dalszych bardziej szczegółowych analiz, które powinny koncentrować się na identyfikacji i ocenie nierówności w UE w wymiarze dochodowym i majątkowym, zdrowotnym, edukacyjnym, zatrudnieniowym i generacyjnym, jak również nierówności szans. Dalsze badania powinny także uwzględniać ocenę przebiegu realizacji założeń i planów UE w zakresie Europejskiego Filaru Praw Socjalnych oraz analizę nowych inicjatyw UE z lat 2024–2025.

BIBLIOGRAFIA

- Alcidi, C., & Gros, D. (2020). Next Generation EU: A Large Common Response to the COVID-19 Crisis. *Intereconomics. Review of European Economic Policy*, 55(4), 202–203.
- Bartkowiak, R. (2008). *Historia myśli ekonomicznej*. Warszawa: PWE.
- Bossak, J., & Kawecka-Wyrzykowska, E. (1984). *Współczesna gospodarka światowa. Struktura i tendencje rozwoju*. Warszawa: SGPiS.
- Council of the EU (2019). *The Sibiu Declaration*. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/05/09/the-sibiu-declaration/pdf>.
- Croatian Employment Service (2010). *Yearbook 2009*. <https://www.hzz.hr/app/uploads/2023/03/YEARBOOK-2009.pdf>.
- Dall'Erba S. (2003). *European Regional Development Policies: History and Current Issues*. Champaign: European Union Center University of Illinois at Urbana-Champaign.
- Danowska-Prokop, B., Peciak, R., & Zagóra-Jonszta, U. (2022). *Problem ubóstwa i nierówności we współczesnej myśli ekonomicznej*. Katowice: Wydawnictwo UE w Katowicach.
- Dziewięcka-Bokun, L. (1999). *Systemowe determinanty polityki społecznej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Dziesięk-Kozłowska, J. (2004). Alfred Marshall o roli państwa w gospodarce. W U. Zagóra-Jonszta (Red.), *Dokonania współczesnej myśli ekonomicznej – teorie nieliberalne wobec ekonomicznej roli państwa a polityka społeczno-ekonomiczna*. Katowice: Wydawnictwo AE w Katowicach.
- Dziesięk-Kozłowska, J. (2007). *System ekonomiczno-społeczny Alfreda Marshalla*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Eurofound (2023). *Economic and social inequalities in Europe in the aftermath of the COVID-19 pandemic*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

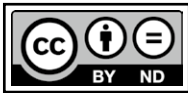
- European Central Bank (2022). *A new global map: European resilience in a changing world. Keynote speech by Christine Lagarde at the Peterson Institute for International Economics*. <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2022/html/ecb.sp220422~c43af3db20.en.html>.
- European Commission (2007). *Cohesion Policy 2007–2013. Commentaries and Official Texts*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission (2010). *Europe 2020. A European Strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COM-PLT%20EN%20BARROSO%20%202007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>.
- European Commission (2020). *Recovery Plan for Europe*. https://ec.europa.eu/info/strategy/recovery-plan-europe_en#the-largest-stimulus-package-ever.
- European Commission (2021). *The EU's 2021-2027 Long-term Budget and Next Generation EU. Facts and Figures*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission (2022). *REPowerEU: Joint European action for more affordable, secure and sustainable energy*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_1511.
- European Commission (2024). *The European Pillar of Social Rights Action Plan*. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1607&langId=en>.
- European Commission (2025). *Press statement by President von der Leyen on the defence package*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_25_673.
- European Council (2000). *Lisbon European Council 23 and 24 March Presidency Conclusions*. http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.
- European Council (2019). *A New Strategic Agenda 2019-2024*. <https://www.consilium.europa.eu/media/39914/a-new-strategic-agenda-2019-2024.pdf>.
- European Council (2020). *A Roadmap for Recovery. Towards a More Resilient, Sustainable and Fair Europe*. <https://www.consilium.europa.eu/media/43384/roadmap-for-recovery-final-21-04-2020.pdf>.
- European Parliament (2024). *Parliament reacts to recent extreme weather events in Europe*. <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240917IPR24035/parliament-reacts-to-recent-extreme-weather-events-in-europe>.
- EUROSTAT (2024). *Database*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/explore/all/all_themes.
- Galbraith, J.K. (1991). *Ekonomia w perspektywie. Krytyka historyczna*. Warszawa: PWE.

- GUS (2010). *Polska w Unii Europejskiej 2010*. Warszawa: GUS. https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/fol_polska_w_ue_2010.pdf
- GUS (2011). *Polska w Unii Europejskiej 2011*. Warszawa: GUS. https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/fol_polska_w_ue_2011.pdf
- GUS (2015). *Polska w Unii Europejskiej 2015*. Warszawa: GUS. https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5501/16/8/1/fol_polska_w_ue_2015.pdf
- GUS (2016). *Polska w Unii Europejskiej 2016*. Warszawa: GUS. https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5501/16/9/1/polska_w_unii_europejskiej_2016-folder.pdf
- GUS (2020). *Polska w Unii Europejskiej 2020*. Warszawa: GUS. https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5501/16/13/1/polska_w_unii_europejskiej_2019.pdf
- GUS (2021). *Polska w Unii Europejskiej 2021*. Warszawa: GUS. https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5501/16/15/1/polska_w_ue_2021.pdf
- GUS (2023). *Polska w Unii Europejskiej 2023*. Warszawa: GUS. https://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5501/16/17/1/folder_pl_w_ue_2023.pdf
- Kaliński, J., Przygodzka, R. & Zalesko, M. (2014). *Historia gospodarcza świata XIX i XX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kłusak, R. (2020). Między dobrobytem a biedą w porządku liberalnym. W B. Danowska-Prokop, A. & Grabowski (Red.). *Problem bogactwa i ubóstwa w teoriach społeczno-ekonomicznych*. Katowice: Wydawnictwo UE w Katowicach.
- Komisja Europejska (2021). *Plan działania na rzecz Europejskiego filaru praw socjalnych*. <https://op.europa.eu/webpub/empl/european-pillar-of-social-rights/pl/>.
- Krcek J. (2013). Assessing the EU's 'Lisbon Strategy': Failures & Successes. *Inquiries Journal*, 5(9), 1–2. <http://www.inquiriesjournal.com/articles/754/assessing-the-eus-lisbon-strategy-failures-successes>.
- Kwarciański, T. (2006). Komu pomóc w pierwszej kolejności? Decyzje dotyczące udzielenia pomocy ubogim w świetle Amartyi K. Sena badań nad ubóstwem. *Prakseologia*, 146, 31–51.
- Landes D.S. (2015). *Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci, a inni tak ubodzy*. H. Jankowska (Tłum.). Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza.
- McCann, Ph. & Ortega-Arguiles, R. (2013). Transforming European regional policy: a results-driven agenda and smart specialization. *Oxford Review of Economic Policy*, 29(2), 405–431.

- Morgenson, G. (2011). *Krótką historia kapitalizmu. Nieoceniony przewodnik po gospodarce wolnorynkowej i jej roli w życiu każdego z nas*. Poznań: Explanator.
- Moussis, N. (2015). *Access to European Union. Law Economics, Policies*. Portland: Intersentia.
- Nasiłowski, M. (2003). *Zarys historii myśli ekonomicznej (od XVIII do końca XX wieku)*. Warszawa: Wydawnictwo KeyText.
- Nowak, E. (1990). *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*. Warszawa: PWE.
- Olsen, J. (2021). *The European Union. Politics and Policies*. 7th edition. London–New York: Routledge.
- Pawlas I. (2018a). Disparities in development based on taxonomic research. A case of Poland in the European Union. W M. Stanickova, L. Melecky, E. Kovarova, & K. Dvorokova (Red.), *Proceedings of the 4th International Conference on European Integration 2018. ICEI 2018. May 17-18, 2018 Ostrava, Czech Republic*. Ostrava: VSB – Technical University of Ostrava.
- Pawlas, I. (2018b). Disparities in Development in the light of taxonomic research – evidence from selected Western hemisphere countries, W *Globalization and its socio-economic consequences. 18th International Scientific Conference Proceedings*. Part V. – *Digital Single Market. 10-11 October 2018*. Rajecké Teplice.
- Piketty, Th. (2015). *Kapitał w XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Piketty, Th. (2022). *A Brief History of Equality*. Cambridge–London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Pluta, W. (1986). *Wielowymiarowa analiza porównawcza w modelowaniu ekonometrycznym*. Warszawa: PWN.
- Popkostova, Y. (2022). *Europe's Energy Crisis Conundrum. Origins, Impact and Way forward*. The European Union Institute for Security Studies. <https://www.iss.europa.eu/content/europes-energy-crisis-conundrum>.
- Rawls J. (1994). *Teoria sprawiedliwości*. M. Panufnik, J. Pasek, & A. Romaniuk (Tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rodokanakis, S. (2006). How Effective are the Regional Policies of Convergence in the EU? *European Research Studies*, IX(3-4), 59–74.
- Schramm, L. (2022). The Covid-19 pandemic and European integration: challenges and prospects for citizens, institutions, and the EU policy. *Journal of European Integration*, 44(2), 299–306.
- Sen, A.K. (1981). *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press.
- Simonde de Sismondi, J.C.L. (1953). *Nowe zasady ekonomii politycznej*. W. Giełżyński (Tłum.). Warszawa: PWN.

- Single European Act (1987). Official Journal of the European Communities. L 169/1. 29.06.1987.
- Skodlarski, J. (2012). *Historia gospodarcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stiglitz, J.E. (2006). *Szalone lata dziewięćdziesiąte*. H. Simbierowicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- The Treaty of Lisbon (2007). http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_1.1.5.pdf.
- The Treaty of Rome (1957). https://ec.europa.eu/romania/sites/romania/files/tratatul_de_la_roma.pdf.
- Treaty of Amsterdam (1997). <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>.
- Treaty on European Union (1992). https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf.
- WORLD BANK (2024). <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?locations=HR>.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

IWONA MIKA

<http://orcid.org/0000-0002-0219-9637>
Jesuit University Ignatianum in Cracow
iwona.mika@ignatianum.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2783

Le droit des brevets a-t-il besoin d'une définition d'invention nanotechnologique ? (1ère partie). L'absence de standardisation du concept d'invention nanotechnologique

Abstract

L'OBJECTIF DE RECHERCHE : L'objectif scientifique de la première partie de l'article est d'analyser l'impact du manque de standardisation du concept d'invention nanotechnologique sur sa protection dans le domaine de la propriété intellectuelle.

LE PROBLÈME ET LES MÉTHODES DE RECHERCHE : Le problème essentiel de recherche consiste à déterminer quand une invention peut être considérée comme une invention nanotechnologique admissible à la protection en vertu du droit de la propriété intellectuelle, et si la standardisation du notion d'invention nanotechnologique pourrait faciliter son identification. Étant donné l'objectif de l'article, les méthodes analytique et dogmatique, ainsi qu'une revue de la jurisprudence, seront utilisées.

LE PROCESSUS D'ARGUMENTATION : Tout d'abord, des solutions nanotechnologiques ont été présentées comme un élément du domaine de la propriété industrielle, en tenant compte de la protection des secrets commerciaux et des droits de brevet. L'analyse s'est ensuite concentrée sur la nécessité d'incorporer une définition juridique d'invention nanotechnologique dans le droit des brevets.

Suggested citation: Mika, I. (2025). Le droit des brevets a-t-il besoin d'une définition d'invention nanotechnologique ? (1ère partie). L'absence de standardisation du concept d'invention nanotechnologique. *Horizons of Politics*, 16(54), 159–174. DOI: 10.35765/HP.2783.

LES RÉSULTATS DE RECHERCHE : Le manque de définition standardisée d'une invention nanotechnologique a des implications pour sa protection en vertu du droit des brevets, notamment dans les recherches de brevets, l'examen des demandes de brevet et la solidité des brevets délivrés.

LES CONCLUSIONS, INNOVATIONS ET RECOMMANDATIONS : Définir correctement la notion d'invention nanotechnologique est important et nécessaire pour sa protection en vertu du droit de la propriété intellectuelle.

LES MOTS-CLÉS :

les nanotechnologies, l'innovation, le secret commercial, le droit des brevets, l'invention nanotechnologique

Abstract

DOES PATENT LAW NEED A DEFINITION
OF NANOTECHNOLOGICAL INVENTION? (1ST PART)

LACK OF STANDARDIZATION OF THE CONCEPT
OF A NANOTECHNOLOGICAL INVENTION

RESEARCH OBJECTIVE: The scientific aim of the first part of the article is to analyze the impact of the lack of standardization of the concept of a nanotechnological invention on its protection in the field of intellectual property.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The main research problem is to determine when an invention can be considered a nanotechnological invention eligible for protection under intellectual property law, and whether standardization of the concept of a nanotechnological invention could aid in its identification. Given the article's purpose, the analytical and dogmatic methods, along with a review of jurisprudence, will be employed.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: First, nanotechnology solutions were introduced as part of the industrial property landscape, taking into account the protection of trade secrets and patent rights. The analysis then focused on the need for incorporating a legal definition of nanotechnological inventions into patent law.

RESEARCH RESULTS: The lack of a standardized definition of a nanotechnological invention has implications for its protection under patent law, particularly in patent searches, the examination of patent applications, and the strength of issued patents.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS:
Properly defining a nanotechnological invention is important and necessary for its protection under intellectual property law.

KEYWORDS:

nanotechnology, innovation, trade secret, patent law,
nanotechnology inventions

INTRODUCTION

Les nanotechnologies en tant que technologies en constante évolution sont présentes dans de nombreux domaines de la science. Ce caractère interdisciplinaire rend leur champ d'application très large et les innovations diverses. L'analyse de la base de données Patent Scope de l'Organisation Mondiale de la Propriété Intellectuelle [OMPI] montre que les inventions nanotechnologiques se retrouvent dans toutes les sections de la classification internationale des brevets (de A à H).

Il n'existe pratiquement pas de domaines dans lesquels on ne trouve pas de telles inventions. Ces innovations servent à répondre aux nécessités courantes de la vie (section A) ou concernent diverses techniques industrielles, les transports (section B), la chimie, la métallurgie (section C), les textiles, le papier (section D), les constructions fixes (section E), la construction de machines, l'éclairage, le chauffage, l'armement, le sautage (section F), la physique (section G) et l'électricité (section H). Au sein de certaines de ces sections, la diversité des inventions est significative (Voir par ex. la section A).

L'hétérogénéité des inventions résulte de l'expansion récente des nanotechnologies au milieu du siècle dernier (on suppose que la base de son développement a été donnée par la conférence intitulée « Il y a beaucoup de place en bas », prononcée par le physicien Richard Feynman lors d'une réunion de l'American Physical Society au California Institute of Technology (CalTech) le 29 décembre 1959. Le terme « nanotechnologie » lui-même est apparu plus tard. Il a été inventé plus d'une décennie plus tard par le professeur Norio Taniguchi. Voir *What Is Nanotechnology?*, s.d.; Hulla et al., 2015, qui indiquent Richard Zsigmondy comme l'auteur du concept « nanomètre » ; Reynolds, 2009) et pourrait conduire à deux conclusions générales.

Tout d'abord, qu'il existe de nombreuses inventions protégées par un brevet dans ce domaine. Et deuxièmement, que le droit des brevets s'adapte parfaitement à cette catégorie d'inventions, les problèmes qui se sont posés dans le passé ayant déjà été résolus. Ainsi, traiter cette question semblerait injustifié ? La réalité est toutefois bien différente.

L'omniprésence des technologies, caractéristique du XXIe siècle, influe sur cette évolution particulièrement perceptible dans les nanotechnologies qui subissent une évolution continue qui génère de nouveaux problèmes ou leur confère une dimension différente. La question du brevetage des inventions nanotechnologiques, bien que n'étant pas complètement nouvelle, ne perd pas de sa pertinence. Essentielle pour déterminer l'objet de la protection, la notion même d'invention nanotechnologique ne reçoit pas une grande attention de la doctrine. De nombreux problèmes, y compris sa définition, sa nature fondamentale, restent sans réponse claire.

La perception hétérogène des inventions nanotechnologiques dans divers domaines de la propriété industrielle ainsi que l'absence d'une définition juridique de l'invention *per se*, peut conduire à des évaluations différentes de l'invention nanotechnologique en tant qu'objet de protection (1). Sans une réglementation spécifique (2) contenant la définition d'invention nanotechnologique en droit des brevets (une autre question, non moins importante, est la légitimité de modifier la façon de comprendre les conditions de brevetabilité de l'invention par rapport à l'invention nanotechnologique), définition formulée sur la base du concept de nanotechnologie et en tenant compte du caractère spécifique de la découverte comme condition de la création d'une invention nanotechnologique (deuxième partie de l'article), nous pouvons nous demander si la standardisation dans le cadre de la détermination de l'objet de protection est possible.

Il convient de noter que l'absence de réglementation spécifique concernant le brevetage des solutions techniques telles que les innovations nanotechnologiques est un phénomène universel. Il est donc possible de mener des considérations générales, indépendamment d'une réglementation juridique spécifique. Les considérations qui suivent n'aspirent pas à être une discussion exhaustive sur la nécessité ou la méthode de définition d'une invention nanotechnologique en droit des brevets.

1. LA SOLUTION NANOTECHNOLOGIQUE DANS LE MONDE DE LA PROPRIÉTÉ INDUSTRIELLE

Les inventions nanotechnologiques ne suivent pas le chemin typique des solutions créées dans des domaines scientifiques et technologiques précédents tels que les biotechnologies (contrairement à certains aspects de la politique en matière de brevets de Tullis, 2012, p. 191) et l'informatique. Avant que le brevetage des inventions biotechnologiques qui a suscité une grande controverse, ne devienne admissible, il a fallu beaucoup de temps. L'événement décisif à cet égard a été la décision *Diamond c. Chakrabarty* de la Cour suprême américaine (447 U.S. 303 (1980)). La délivrance d'un brevet pour un programme d'ordinateur n'est pas encore possible partout. Néanmoins, il existe une tendance à élargir cette possibilité de les protéger par un brevet. A cet effet ils sont divisés en : programmes d'ordinateur non techniques et de nature technique (c'est-à-dire produisant certains effets techniques supplémentaires). Ces derniers sont reconnus, entre autres dans la jurisprudence de l'Office européen des brevets [OEB], comme étant brevetables (Voir par ex. déc. de la CRT 3.5.1 du 1.7.1998, T-1173/97, Produit « programme d'ordinateur »/IBM, JOOEB 1999, n° 10, p. 609 et s.; déc. de la CRT 3.5.1 du 4.2.1999, T-0935/97, Produit « programme d'ordinateur » II/IBM).

Lorsque des inventions de ces deux domaines sont apparus, et bien que la possibilité de les breveter existât déjà, beaucoup d'entre elles ne bénéficièrent pas de la protection résultant de l'octroi de droits exclusifs. Une des raisons était le statut des inventeurs, des universitaires, qui n'étaient pas toujours intéressés par un brevet. En outre, des universités avaient des règlements internes restrictifs qui excluaient la possibilité de breveter les inventions, en particulier médicales. Certains brevets délivrés ont en outre été révoqués ou des licences obligatoires accordées, limitant la liberté du titulaire du brevet de décider de l'utilisation de l'invention brevetée (Lemley, 2005).

La situation est légèrement différente avec les inventions nanotechnologiques. La possibilité de les breveter n'a pas suscité a priori et ne devrait pas susciter de doutes. La présence de brevets dans ce domaine n'est pas contestée. Le problème touche à une autre matière : l'invention nanotechnologique et le droit des brevets ne se

concentrent pas tant sur la possibilité de protéger les inventions nanotechnologiques que sur la notion d'invention nanotechnologique et sur les conditions qui doivent être remplies pour qu'elle soit brevetée.

À l'heure où « l'applicabilité » et le caractère non conventionnel d'un produit déterminent son succès sur le marché, enrichir le monde de l'innovation des inventions nanotechnologiques peut sembler un processus naturel, ordinaire et simple. Cette conclusion peut être soutenue par l'émergence récente des nanotechnologies. Le caractère inhabituel et la curiosité pour ces nouveaux substrats encore peu exploités, ainsi que les chances associées de créer quelque chose devraient se matérialiser sous forme de solutions nanotechnologiques. La curiosité et le désir connexe de combler les lacunes de la recherche, devraient élargir ce champ d'activité au potentiel inexploré voire non identifié et stimuler la création de produits pionniers et utilisables.

Cependant, ce caractère inhabituel peut également être un frein à la création. La recherche d'une explication aux problèmes non résolus, le faible appui sur des recherches déjà menées dans un domaine spécifique peuvent prolonger le temps nécessaire pour obtenir un résultat approprié. « Approprié » dans le sens d'adapté à la protection. Dans une réalité en évolution rapide, y compris dans le domaine des technologies, la dynamique des changements peut inhiber la créativité.

L'absence d'unanimité quant à la définition de ce que sont les nanotechnologies peut être évaluée. Une définition ne se limitant pas aux tailles nanométriques peut être vue comme un avantage ou un inconvénient pour la création de nouveaux produits. D'une part, ils élargissent le cadre de la liberté créative et permettent d'aller au-delà des limites rigides. Ne pas le placer dans un espace conceptuel restreint laisse un champ dans lequel les créations à la marge peuvent également être accueillies. D'autre part, les circonstances susmentionnées augmentent le degré d'incertitude quant à savoir si un produit spécifique peut être classé comme une invention nanotechnologique. Ces solutions peuvent être considérées comme sortant de cette catégorie d'inventions, précisément en raison du concept de nanotechnologie. Cette incertitude ne devrait pas affecter la taille du catalogue des créations nanotechnologiques mais peut affecter le choix de la façon de les protéger en tant que secret commercial (1.1.), c'est-à-dire en renonçant à la protection par brevet (1.2.).

1.1. Invention nanotechnologique et secret commercial

La crainte de se voir refuser un brevet en raison de l'absence de certitude quant à sa classification comme création susceptible d'être protégée par un droit exclusif (même lorsqu'elle est confrontée à une découverte non brevetable), peut conduire à demander une protection comme secret commercial. Cette protection est considérée comme un moyen efficace de protection des inventions nanotechnologiques en raison de la grande difficulté à utiliser l'ingénierie inverse pour « reproduire » l'invention (Lemley, 2005 ; Makker, 2011). Les facteurs économiques, comme la réduction des coûts liés à la protection, ne sont pas non plus négligeables (Ouellette, 2015a).

Cependant, ce type de protection peut être risqué et insatisfaisant en raison de la menace potentielle que d'autres obtiennent le même résultat. La spécificité des solutions nanotechnologiques, qui repose sur la taille et l'observation des propriétés des objets réduits, augmente la probabilité d'obtenir les mêmes résultats indépendamment. La diffusion des informations sur le résultat de la recherche par l'un des sujets « inventeurs » pourrait contrecarrer l'intention d'un autre sujet de garder ces résultats confidentiels. De cette façon, la possibilité de considérer la solution comme un secret d'affaires et de lui accorder la protection liée en dehors du droit des brevets est annihilée. Certains créateurs ne veulent pas « réserver » la solution dans le domaine de leurs propres connaissances mais diffuser les résultats de la recherche. Leur commercialisation n'est pas toujours le but des expérimentations entreprises. Dans un monde qui se compose également de réalité virtuelle, on peut observer des changements dans les attitudes des créateurs. La tendance à « partager » plutôt qu'à « garder pour soi » est une caractéristique de cette réalité. Il s'agit d'y être présent, de créer une base pour l'échange de pensées et d'expériences, ainsi que de faire de la publicité pour soi-même et son propre génie. Naturellement, cette attitude n'est pas typique de tous les créateurs. Le droit ne l'impose pas ; il n'oblige pas l'inventeur à divulguer l'invention à quiconque après sa création. Il lui laisse le choix à cet égard.

L'obtention de l'exclusivité conférée par brevet peut constituer un antidote à cette menace. Cependant, il existe une défiance croissante quant à l'utilisation des brevets en raison du postulat émergent qu'il

faudrait d'affaiblir la protection par brevet pour concilier commercialisation et innovation (Makker, 2011).

1.2. Invention nanotechnologique et droit des brevets

Les nombreux domaines dans lesquels on rencontre des nanotechnologies ne sont pas sans influence sur l'importance du brevet obtenu dans un domaine spécifique. Dans certains cas, le brevet peut également avoir un impact réel sur des domaines autres que celui dans lequel il a été accordé (Lemley, 2005), mais sa force peut en être augmentée. Le titulaire du brevet, qui représente une industrie spécifique, peut alors entrer sur le terrain d'industries étrangères avec son brevet d'invention nanotechnologique. Sa position en tant qu'acteur du marché peut en être renforcée. Pour d'autres, cela peut impliquer le risque de tomber dans le monopole de quelqu'un d'autre. Afin de parer à ce risque, il peut également être nécessaire d'obtenir le consentement pour l'utilisation de l'invention. Cette situation crée une incertitude quant à l'opportunité de prendre des mesures qui « nécessiteraient » une invention nanotechnologique tierce. L'incertitude peut également provenir d'une multitude de brevets dont les droits se chevauchent, limitant les activités du marché (Pour plus de détails, voir par ex. Makker, 2011).

Il convient de noter que des préoccupations similaires ou la volonté d'affaiblir la protection par brevet, sont également formulées en dehors de la sphère des nanotechnologies. Le droit des brevets a également ses opposants dans d'autres domaines, par exemple, en ce qui concerne le brevetage des médicaments (Voir par ex. Niklewicz-Pijaczyńska, 2020). Il est considéré comme une menace non seulement pour la concurrence existante, mais aussi potentielle (Granstrand, 2019). Pour simplifier, on peut affirmer qu'un brevet fort est accusé d'avoir un effet préjudiciable sur l'exigence d'« efficacité universelle ». Les innovations futures qui peuvent ou non être créées sont préférées au bien-être de l'inventeur. Le créateur réel et son potentiel créatif sont mis au second plan car il n'est pas en soi un point de référence pour évaluer l'innovation ou l'impact sur la concurrence. *De facto*, ce point de vue est l'expression d'une perspective d'« utilitarisme entrepreneurial ». Il ne s'agit pas d'utilitarisme social en tant que tel,

car la base pour évaluer l'impact de la force des brevets sur l'environnement innovant n'est pas principalement le bien-être de l'ensemble de la société, mais seulement d'une certaine partie de celle-ci.

La satisfaction des postulats susmentionnés ne garantit pas que le résultat qui y est associé sera atteint. Supposer une telle relation est une simplification abusive du mécanisme de l'innovation qui dépend de nombreux facteurs, pas seulement juridiques. L'échelle du phénomène analysé (macro ou micro) n'est pas non plus sans signification. Il ne peut être exclu à l'avance que le renforcement de la protection augmente le rythme de l'innovation, bien qu'elle réduise dans le même temps sa disponibilité. Cette limitation n'étant pas éternelle, un autre problème est sa durée optimale.

L'affaiblissement de la protection peut favoriser la confidentialité des inventions. Dans ce cas, la limitation de leur disponibilité peut finalement être plus grande que si elles étaient couvertes par une protection par brevet. On attribue traditionnellement au droit des brevets le rôle de stimulant pour l'innovation (Ouellette, 2015) et les brevets étaient considérés comme le produit de sociétés développées (Voir par ex. Adams, 2019). De plus, les analyses économétriques montrent que les entrepreneurs qui possèdent une propriété intellectuelle protégée par des droits exclusifs, y compris des brevets, sont plus efficaces sur le marché que les entrepreneurs qui n'en ont pas. Cela est démontré par leur revenu par salarié (OEB et Office de l'Union européenne pour la propriété intellectuelle [EUIPO], 2021), par les chances de développement ultérieur (OEB et EUIPO, 2019) et par la possibilité d'obtenir des financements (OEB et EUIPO, 2023). Il semble que le droit des brevets agisse comme une force motrice pour la création également en ce qui concerne les inventions nanotechnologiques. Il existe de nombreuses opinions dans la doctrine selon lesquelles les droits de propriété intellectuelle [DPI], en particulier les brevets, sont d'une grande importance pour le succès commercial des nanotechnologies (Bowman, 2007). Les avantages de ses applications innovantes sont importants bien que son utilisation soit parfois également associée à des risques (Pour plus de détails, voir par ex. Cole et al., 2012; Gazagne, 2009; Kervennic, 2008; Siroux, 2007).

Prenant comme point de départ que le titulaire du brevet, en partageant ses connaissances sur l'invention, permet aux autres de s'en nourrir et les incite à développer de nouvelles connaissances, des

solutions juridiques fonctionnelles dans le domaine du brevetage des inventions nanotechnologiques peuvent accélérer le progrès. Ceci influencera positivement le développement de la civilisation (par exemple par l'amélioration du niveau de vie, un impact bénéfique sur la santé ou l'environnement). Jusqu'à présent, la recherche empirique n'a pas démontré catégoriquement que l'utilitarisme des droits de propriété intellectuelle soit une théorie erronée.

2. L'ABSENCE DE NORMES SPÉCIFIQUES CONCERNANT LES INVENTIONS NANOTECHNOLOGIQUES

La présence des nanotechnologies dans le monde de la propriété industrielle, leurs spécificités ainsi que leur diversité soulèvent de nombreuses questions, notamment celle de savoir si un système des brevets dépourvu de réglementation spécifique concernant les inventions nanotechnologiques répondrait aux besoins de la pratique. En d'autres termes, l'absence de solutions juridiques spécifiques dans le droit des brevets équivaut-elle à l'absence d'instruments optimaux d'interaction entre le créateur d'une invention nanotechnologique et d'autres entités ? Plus généralement, la question est de savoir si la réglementation actuelle qui couvre également le brevetage des inventions nanotechnologiques, est optimale d'un point de vue axiologique ainsi que pour répondre aux besoins des créateurs/demandeurs et au niveau socio-économique. Les réglementations tiennent-elles suffisamment compte de la spécificité des inventions nanotechnologiques et ne créent-elles pas au contraire des obstacles injustifiés dans le processus de délivrance d'un brevet ? Ces problèmes généralement définis sont associés à un certain nombre de problèmes spécifiques qui n'ont pas encore été clairement résolus.

Il semblerait que le système actuel des brevets ne favorise pas les décisions concernant la demande de droits exclusifs. Le petit nombre d'inventions nanotechnologiques soumis aux autorités compétentes et de brevets délivrés pour cette catégorie par rapport aux inventions biotechnologiques (À titre d'exemple, les données de l'OMPI (Centre de données statistiques de l'OMPI sur la propriété intellectuelle, <https://www3.wipo.int/ipstats/ips-search/patent>) relatives au nombre

de brevets délivrés dans deux domaines technologiques, à savoir la biotechnologie (BT) et les technologies microstructurales et les nanotechnologies (NT) par pays d'origine du demandeur dans certains pays et à l'échelle mondiale peuvent être consultées. Portugal: BT – 21 (2020), 27 (2021), NT – 1 (2020), 3 (2021); Pologne: BT – 124 (2020), 169 (2021), NT – 22 (2020), 24 (2021); France: BT – 1 008 (2020), 864 (2021), NT – 123 (2020), 118 (2021); Allemagne: BT – 1 541 (2020), 1 469 (2021), NT – 204 (2020), 179 (2021); États-Unis: BT – 8 588 (2020), 8 833 (2021), NT – 499 (2020), 439 (2021) ; Monde: BT – 70 292 (2020), 77 347 (2021), NT – 5 500 (2020), 5 740 (2021)) par exemple, est à chercher dans la protection des DPI et plus précisément par brevet. On peut aussi attribuer cette inadéquation à d'autres facteurs, tels que le manque de créations ou le choix de les garder secrètes, perçu comme un moyen plus facile et efficace de les protéger.

Certains auteurs estiment que les doutes liés au brevetage des inventions nanotechnologiques résident dans le fait qu'elles sont apparues plus tard que les canons de protection de la propriété intellectuelle développés dans le cadre de l'Organisation Mondiale du Commerce (y compris ceux fixés par l'Accord sur les ADPIC ; Voir Bowman, 2007). Sans entrer dans une polémique, il convient de préciser que les difficultés d'évaluation des inventions nanotechnologiques au regard du droit des brevets sont liées à l'absence de réglementation spécifique en droit de la propriété industrielle plutôt qu'à la date d'apparition de ces inventions. Il ne peut être exclu *a priori* que la conséquence de ce manque soit l'absence d'un régulateur de progrès et de développement adéquat aux besoins économiques réels, auquel les inventions nanotechnologiques contribuent. La pleine utilisation du potentiel d'un actif incorporel dépend en grande partie de la réglementation à laquelle il est soumis et de la manière dont il est utilisé par l'office qui accorde la protection. L'expérience montre qu'il faut parfois beaucoup de temps pour réduire ou éliminer les obstacles à l'innovation dans un nouveau domaine technologique. Les nanotechnologies, du fait de l'utilisation de matériaux connus d'une manière nouvelle, après modification de leur taille, et par sa reconnaissance imprécise en droit des brevets, génèrent une certaine inquiétude et de nombreuses questions. Il s'agit d'un phénomène normal accompagnant des processus qui ne s'intègrent pas parfaitement dans les schémas existants. Les préoccupations exprimées dans

l'opinion publique ont souvent un impact sur la mesure dans laquelle les réglementations ralentissent le développement de nouvelles idées ou techniques (comme ce fut le cas pour les aliments génétiquement modifiés). Dans le cas des nanotechnologies, les menaces sont nombreuses, notamment celles qui pèsent sur la santé et la vie humaines (risque toxicologique).

Les doutes susmentionnés qui proviennent de la nature spécifique des nanotechnologies amènent à s'interroger si des règles particulières en matière de brevets sont nécessaires (Akhtar, 2012; Baran, 2018; Capasso et al., 2014; Uhrich et Zech, 2008). Les uns estiment que les défis auxquels sont confrontées les nanotechnologies peuvent être relevés en se référant aux réglementations existantes sans qu'il soit nécessaire de les modifier (Zech, 2009). D'autres affirment qu'il est nécessaire de créer un système *sui generis* de protection des inventions nanotechnologiques (Bowman, 2007).

En suivant l'exemple des biotechnologies, plus controversées que les nanotechnologies, il devrait être considéré comme suffisant d'introduire une réglementation spécifique dans le droit des brevets, à commencer par une définition d'invention nanotechnologique.

Si l'on ne peut pas parler d'un vide juridique à combler, la multitude des concepts et la pratique hétérogène indiquent qu'il est nécessaire de compléter ce système. Le statut juridique actuel ne permet pas une interprétation uniforme. Les dispositions relatives au brevetage des inventions nanotechnologiques peuvent faire l'objet d'une interprétation plus ou moins rigoureuse avec pour résultat d'accorder ou de refuser la protection à une invention.

Compléter le système des brevets peut avoir une dimension générale car des divergences de doctrine et de pratique se produisent dans de nombreux pays, quel que soit leur niveau de développement. Cela justifie de prendre des mesures appropriées tant au niveau national qu'international. La question de savoir comment cela devrait être fait nécessite une analyse distincte et approfondie en tenant compte, entre autres, de la perspective de l'UE sur l'innovation nanotechnologique considérée comme l'une des technologies clés pour le développement à l'avenir (Voir par ex. la décision (UE) 2021/764 du Conseil du 10 mai 2021 établissant le programme spécifique d'exécution du programme-cadre pour la recherche et l'innovation « Horizon Europe », et abrogeant la décision 2013/743/UE, L 167I, 12.5.2021,

note n° 8; Communication de la commission de la Commission au Parlement européen, au Conseil, au Comité économique et Social Européen. Deuxième examen réglementaire relatif aux nanomatériaux COM/2012/0572 final ; Aspects réglementaires des nanomatériaux Résolution du Parlement européen du 24 avril 2009 sur les aspects réglementaires des nanomatériaux (2008/2208(INI)) JO C 184E du 8.7.2010, p. 82–89. Pour en savoir plus à ce sujet, voir par ex. Hervé-Fournereau, 2010). Des efforts sont attendus pour créer un système efficace de protection des brevets afin d'assurer des conditions optimales pour la création et la commercialisation des inventions nanotechnologiques. Parallèlement, on ne doit pas perdre de vue les intérêts d'autres entités. Toute invention devrait servir ses inventeurs (quel que soit leur pays d'origine), les experts qui décident d'accorder ou non une protection par brevet et la société qui ne devrait pas être exposée aux potentiels effets négatifs de la monopolisation de ces inventions.

Dans le cas des inventions nanotechnologiques, ces postulats évidents peuvent s'avérer difficiles à mettre en œuvre face à la réalité technologique et sociale en évolution constante. Atteindre le juste rapport entre l'incitation à créer et l'absence d'obstacles à profiter des résultats de la créativité nécessite la prise en compte des spécificités de certaines solutions. Et pas seulement au niveau de l'application de la loi. En ce qui concerne les nanotechnologies, l'activité de la doctrine et de la jurisprudence est jusqu'à présent insuffisante. Il semble que les inventions nanotechnologiques sont nées sous la malheureuse étoile du doute. Et d'un doute croissant.

L'évaluation d'une solution technique dans le domaine des nanotechnologies sur la base des dispositions légales régissant le brevetage des inventions *per se* n'apporte pas de réponse claire et sans ambiguïté quant à savoir si cette solution peut être brevetée ou non. C'est un argument en faveur d'une réglementation spéciale. Passer d'un niveau général de régulation (invention) à un niveau plus détaillé (invention nanotechnologique) semble être la meilleure solution pour réduire le risque de confusion, y compris sur la notion même d'invention nanotechnologique. La question de créer une définition juridique d'invention nanotechnologique devient tout à fait pertinente.

CONCLUSION

Actuellement, du fait de sa nature pluridisciplinaire, le terme « nanotechnologies » n'a pas un sens bien établi. Son champ d'application couvre de nombreuses disciplines scientifiques. Cela impacte la compréhension d'invention nanotechnologique et complique la distinction entre une invention nanotechnologique brevetable et une découverte non brevetable. Cela affecte l'évaluation des solutions nanotechnologiques en droit des brevets.

Ce droit devrait d'une part, encourager les demandes de protection et favoriser l'acquisition d'un droit exclusif sur les inventions nanotechnologiques (sans être un « régulateur limitant ») et d'autre part, constituer une barrière contre l'extension de la protection aux solutions qui – bien qu'appartenant aux nanotechnologies – ne devraient pas en bénéficier. Le brevet n'étant bien sûr pas l'unique moyen de protéger les inventions nanotechnologiques.

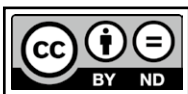
BIBLIOGRAPHIE

- Adams, J.N. (2019). History of the patent system. Dans D.T. Takenaka (éd.), *Research Handbook on Patent Law and Theory* (p. 2–26). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Akhtar, Z. (2012, automne). Nanotechnology: Meeting the Challenges of Innovation, Production, and Licensing. *Nanotechnology Law & Business*, 9(2), 133–148.
- Aspects réglementaires des nanomatériaux Résolution du Parlement européen du 24 avril 2009 sur les aspects réglementaires des nanomatériaux (2008/2208(INI)) JO C 184E du 8.7.2010, 82–89.
- Baran, A. (2018). Legal aspects of patenting nanotechnological inventions. *Ius Novum*, 12(3), 100–115. DOI : 10.26399/iusnovum.v12.3.2018.26/a.baran.
- Bowman, D.M. (2007, août). Patently obvious: Intellectual property rights and nanotechnology. *Technology in Society* 29(3), 307–315. DOI : 10.1016/j.techsoc.2007.04.009
- Capasso, O., Dragotti, G., et Rovati, A.M. (2014). Le invenzioni biotecnologiche. Dans M. Scuffi et M. Franzosi (éd.), *Diritto industriale italiano. Diritto sostanziale* (vol. 1, p. 767–795). Milano: Wolters Kluwer Italia Srl.
- Centre de données statistiques de l'OMPI sur la propriété intellectuelle (2020, 2021). *Les données de l'OMPI relatives au nombre de brevets délivrés*

- dans deux domaines technologiques, à savoir la biotechnologie (BT) et les technologies microstructurales et les nanotechnologies (NT) par pays d'origine du demandeur. <https://www3.wipo.int/ipstats/ips-search/patent>
- Cole M.F., Bergeson L.L., et Hutton C.H. (2012, printemps-été). Use of Nanoscale Materials in Commercial Sunscreen Products. *Nanotechnology Law & Business*, 9(1), 74–86. <https://www.lawbc.com/wp-content/uploads/00096712.pdf>
- Communication de la Commission au Parlement européen, au Conseil, au Comité économique et Social Européen. Deuxième examen réglementaire relatif aux nanomatériaux COM/2012/0572 final.
- Décision (UE) 2021/764 du Conseil du 10 mai 2021 établissant le programme spécifique d'exécution du programme-cadre pour la recherche et l'innovation « Horizon Europe », et abrogeant la décision 2013/743/UE, L 1671, 12.5.2021.
- Diamond c/ Chakrabarty*, la Cour suprême américaine, 16 juin 1980, 447 U.S. 303 (1980). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/447/303/>
- Gazagne, D. (2009, 23 juillet). Etat de l'art des nanotechnologies et cadre juridique européen et français (2ème partie). *Gazette du Palais*, 204. La Base Lextenso.
- Granstrand, O. (2019). Patents and policies for innovations and entrepreneurship. Dans T. Takenaka (éd.), *Research Handbook on Patent Law and Theory* (2e éd., p. 55–86). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Hervé-Fournereau, N. (2010). La régulation des nanotechnologies : des normes techniques aux normes tout court ou la nébuleuse normative. Dans S. Lacour (dir.), *La régulation des nanotechnologies. Clair-obscur normatif* (1e éd., p. 44–87). Bruxelles: Larcier.
- Hulla, J.E., Sahu, S.C., et Hayes, A.W. (2015). Nanotechnology History and future. *HET*, 34(12), 1318–1321. DOI : 10.1177/0960327115603588
- Kervennic, M. (2008, 2 juillet). Quelques problèmes juridiques posés par les nanosciences et les nanotechnologies. *Petites affiches*, 132. La Base Lextenso.
- Lemley, M.A. (2005, novembre). Patenting Nanotechnology. *Stanford Law Review*, 58(2), 601–630. <http://www.stanfordlawreview.org/wp-content/uploads/sites/3/2010/04/lemley-1.pdf>
- Makker, A. (2011, juin). The Nanotechnology Patent Thicket and the Path to Commercialisation. *Southern California Law Review*, 84(5), 1163–1203. https://southern.californialawreview.com/wp-content/uploads/2018/01/84_1163.pdf
- Ménière, Y., Rudyk, I., Wajzman, N., et Kazimierczak, M. (2019, mai). *High-growth firms and intellectual property rights. IPR profile of high-potential SMEs in Europe*. OEB et EUIPO. https://euiipo.europa.eu/tunnel-web/secure/webdav/guest/document_library/observatory/

- documents/reports/2019_High-growth_firms_and_intellectual_property_rights/2019_High-growth_firms_and_intellectual_property_rights.pdf
- Ménière, Y., Rudyk, I., Grilli, M., Wajzman, N., Kazimierczak, M., et Arias Burgos, C. (2021, février). *Intellectual property rights and firm performance in the European Union. Firm-level analysis report*. OEB et EUIPO. https://euipo.europa.eu/tunnel-web/secure/webdav/guest/document_library/observatory/documents/reports/IPContribution-Study/IPR_firm_performance_in_EU/2021_IP_Rights_and_firm_performance_in_the_EU_en.pdf
- Ménière, Y., Grilli, M., Rudyk, I., Terzić, K., Wajzman, N., et Kazimierczak, M. (2023, octobre). *Patents, trademarks and startup finance. Funding and exit performance of European startups*. OEB et EUIPO. <https://link.epo.org/web/publications/studies/en-patents-trade-marks-and-startup-finance-study.pdf>
- Niklewicz-Pijaczyńska, M. (2020). Monopol patentowy na produkty lecznicze. *Ekonomia – Wrocław Economic Review*, 26(3), 43–52. DOI : 10.19195/2658-1310.26.3.3
- Ouellette Larrimore, L. (2015a). Nanotechnology and Innovation Policy. *Harvard Journal of Law & Technology*, 29(1), 34–75. <https://jolt.law.harvard.edu/articles/pdf/v29/29HarvJLTech33.pdf>
- Produit « programme d'ordinateur » c/ IBM, la CRT 3.5.1, 1 juillet 1998, T-1173/97, JOOEB 1999, 10, p. 609.
- Produit « programme d'ordinateur » II c/ IBM, la CRT 3.5.1, 4 février 1999, T-0935/97. <https://www.epo.org/fr/boards-of-appeal/decisions/j820013fp1>
- Reynolds, G.J. (2009). Nanotechnology and the Tragedy of the Anticommons: Towards a Strict Utility Requirement. *University of Ottawa Law & Technology Journal*, 6(1-2), 79–114.
- Siroux, D. (2007, 7 juin). Chronique d'actualité 2: Bioéthique et droits des usages du système de santé. *Gazette du Palais*, 158. La Base Lextenso.
- Tullis, T.K. (2012). Current intellectual property issues in nanotechnology. *Nanotechnol Rev*, 1(2), 189–205. DOI : 10.1515/ntrev-2012-0501
- Uhrich, R., et Zech, H. (2008). Patentierung von Nanomaschinen – Stoffschutz versus Vorrichtungsschutz. *GRUR*, 110(9), 768–771.
- What Is Nanotechnology?* (s.d.). <https://www.nano.gov/nanotech-101/what/definition>
- Zech, H. (2009, avril). Nanotechnology – New Challenges for Patent Law? *SCRIPTED*, 6(1), 147–154. <https://script-ed.org/wp-content/uploads/2016/07/6-1-Zech.pdf>

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

MICHAŁ GRUDECKI

<http://orcid.org/0000-0002-5185-3770>
Uniwersytet Śląski w Katowicach
michal.grudecki@us.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2468

Wybrane neologizmy i związki frazeologiczne w języku prawniczym prawa karnego

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Artykuł ma na celu analizę zjawiska tworzenia nowych słów oraz idiomów, opisujących istniejące bądź tworzone instytucje związane z zasadami odpowiedzialności karnej, zasadami wymiaru kary oraz typami czynów zabronionych.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Autor, wykorzystując metodę krytycznego przeglądu literatury oraz metody analizy słowotwórczej, dąży do ustalenia źródeł powstających neologizmów oraz związków frazeologicznych opisujących instytucje prawa karnego. Bada, czy istnieją jednolite zasady – zgodne z regułami panującymi w polszczyźnie – tworzenia tego typu słów i wyrażeń. Problemem badawczym jest również kwestia, w jakim zakresie karnistyczne związki frazeologiczne spełniają cechy idiomów.

PROCES WYWODU: Po wprowadzeniu wyjaśnieniu podlegają zagadnienia ogólne, takie jak pojęcia neologizmu, związku frazeologicznego i idiomu. Następnie dokonane zostaje przedstawienie i omówienie neologizmów i związków frazeologicznych na gruncie okoliczności wyłączających odpowiedzialność karłą (kontratyp, eksces, ekskulpan, immunitet, obrona konieczna, stan wyższej konieczności, czynny żal). W dalszej części analogicznej analizie podlegają wyrażenia dotyczące okoliczności związanych z wymiarem kary (absorpcja, asperacja, amnestia, abolicja, czyn ciągły, ciąg przestępstw, realny zbieg przestępstw, realny i pomijalny zbieg przepisów). W ostatniej części artykułu powyższe zabiegi

Sugerowane cytowanie: Grudecki, M. (2025). Wybrane neologizmy i związki frazeologiczne w języku prawniczym prawa karnego. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 175–193. DOI: 10.35765/HP.2468.

zostają zastosowane odnośnie do zapożyczeń jako nazw poszczególnych rodzajów przestępstw i zachowań, które wypełniają znamiona niektórych czynów zabronionych (*stalking, grooming, ghostwriting, gaslighting, stealthing* i *racolage*). W podsumowaniu zostaje złożona propozycja nowego określenia na okoliczność wyłączającą karalność.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Analiza naukowa potwierdziła stawiane hipotezy. W karnistycznym języku prawniczym następuje ekspansja zwrotów obcojęzycznych. Neologizmy określające okoliczności wyłączające karalność są tworzone głównie z wykorzystaniem prefiksów negacyjnych, również o proveniencji łacińskiej. Źródłostów niektórych związków frazeologicznych może zostać ustalony, lecz pewne z nich mogą wykazywać cechy idiomów – np. czynny żal.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Artykuł jest poświęcony zagadnieniu jeszcze nieopracowanemu w polskiej nauce prawa karnego. Brakuje publikacji, której celem byłoby dokładne zbadanie procesu powstawania neologizmów oraz idiomów w zakresie prawa karnego oraz ich charakterystyki. Jednocześnie autor tekstu rekomenduje używanie stworzonego określenia na okoliczność wyłączającą karalność – *ekspenant*.

SŁOWA KLUCZOWE:

prawo karne, język prawniczy, neologizmy, słowotwórstwo, związki frazeologiczne

Abstract

SELECTED NEOLOGISMS AND IDIOMS IN THE LEGAL LANGUAGE OF CRIMINAL LAW IN THE LIGHT OF THE FUNCTION OF CRIMINAL POLICY

RESEARCH OBJECTIVE: The article aims to analyze the phenomenon of creating new words and idioms, describing the existing or created institutions related to the rules of criminal liability, the rules of punishment and types of prohibited acts.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The author, using the method of critical literature review and the methods of word-formation analysis, strives to determine the sources of emerging neologisms and idioms describing the institutions of criminal law. It examines whether there are uniform rules for creating this type of words and expressions. Another research problem is the question of the extent to which carnistic phraseologismes meet the characteristics of idioms.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: After the introduction, general issues such as the concepts of neologism, phraseology and idiom are explained. Next, the presentation and discussion of neologisms and idioms on the basis of circumstances excluding criminal liability is made. In the further part, expressions concerning the circumstances related to the imposition of a penalty are analyzed. In the last part of the article, the above procedures are applied to borrowings as the names of particular types of crimes and behaviors.

RESEARCH RESULTS: The scientific analysis confirmed the hypotheses. In the criminal law language, there is an expansion of foreign-language phrases. The root of some phraseologisms can be established, but some of them may have the characteristics of idioms.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMENDATIONS: The article is devoted to an issue that has not yet been developed in the Polish science of criminal law. There is a lack of a publication aimed at a thorough examination of the process of formation of neologisms and idioms in the field of criminal law and their characteristics. At the same time, its author recommends the use of a term created – *expenant*.

KEYWORDS:

criminal law, legal language, neologism, word formation, idioms

WPROWADZENIE

Język prawny jest językiem aktów prawnych – specyficznym i skomplikowanym kodem, służącym do dekodowania z przepisów norm prawnych (por. Kurek, 2015, s. 303). Z punktu widzenia językoznawstwa jest on wariantem oficjalnej odmiany pisanej polszczyzny (Kurek, 2015, s. 304). Język prawny to język specjalistyczny, idiolekt prawodawcy, będący częścią języka naturalnego, od którego odróżnia się w sferze semantyki (Petzel, 2006, s. 153, 157). Różnice te przejawiają się

(...) z jednej strony w istnieniu wyrażań, czy też zwrotów charakterystycznych tylko dla języka prawnego, które nie występują w języku naturalnym, np. przedłużka *weksła*, proces *adhezyjny*, sejmik *wojewódzki*, *komandytariusz*. Z drugiej zaś na tym, że określone wyrażenia występujące także w języku naturalnym mają na gruncie języka prawnego inne, zazwyczaj bardziej precyzyjne znaczenie, choć zdarza się również, że jest to znaczenie odmienne (Petzel, 2006, s. 157).

Częścią języka naturalnego jest również język prawniczy, będący „w gruncie rzeczy rodziną czy też konglomeratem języków, którymi o normach prawnych lub w związku z nimi wypowiadają się prawnicy” (Zieliński, 1999, s. 64). Język prawniczy można bowiem podzielić na język prawniczy praktyki i nauki (Kurek, 2015, s. 304). Każdy z nich zaś może występować w odmianie pisemnej – pisma prawnicze, artykuły naukowe, oraz mówionej – język postępowania (np. mowy sądowe), wypowiedzi na konferencjach czy negocjacjach (Kurek, 2015, s. 304). Język prawniczy jest językiem hermetycznym i częściowo sformalizowanym (Kurek, 2015, s. 305). Nie oznacza to, że nie znajdują w nim zastosowania reguły językowe obowiązujące w polszczyźnie, także te, które dotyczą tworzenia nowych słów. Neologizmy czy nowe związki frazeologiczne są charakterystyczne także dla języka prawniczego prawa karnego. W wielu przypadkach są one swoistymi terminami nauki, służącymi do opisu terminów języka prawnego czy też, jak chce tego Zieliński (1999, s. 68): „do rozwiązywania takich problemów, których powiązanie z terminologią języka prawnego jest pośrednie”. Trafnie wskazuje cytowany szczebiński teoretyk prawa (Zieliński, 1999, s. 68), że: „ustalenia pojęciowe tego języka nie tylko czerpią z języka prawnego, lecz (...) wpływają w istotny sposób na sens terminów prawnych (!)”. Opisują one zjawiska prawne (Zieliński, 1999, s. 68), stąd też odgrywają niezwykle ważną rolę. Język prawniczy nie jest spójny – w przeciwieństwie do języka prawnego, który taką cechą powinien się wyróżniać – i szybko ewoluuje. W związku z tym może być podatny na tworzenie nowych słów i związków frazeologicznych.

W związku powyższym należy udzielić odpowiedzi na pytanie, co stanowi inspirację dla powstania nowych słów lub związków frazeologicznych w języku prawniczym karnistycznym oraz czy powstają one zgodnie z zasadami języka polskiego, a w zasadzie jakie reguły wpływają na kreowanie owych karnistycznych konwencji językowych. W wielu przypadkach muszą bowiem występować zasady przewidziane do respektowania przy tworzeniu nowych terminów naukowych (Burkacka, 2011, s. 43). Być może większość takich wyrażen jest jednak idiomami, których pochodzenia nie da się ustalić, zwłaszcza przez proste rozbicie i interpretację składających się na nie pojedynczych wyrazów. Warto również postawić hipotezę, zgodnie z którą karnistyczny język prawniczy, podobnie

jak ogólna polszczyzna, cierpi z powodu nadmiernego korzystania z obcojęzycznych zapożyczeń.

Istnieje szansa, że wyniki przeprowadzonych badań pozwolą lepiej zrozumieć wyrażenia języka prawniczego osobom, które nie miały zawodowego kontaktu z tym językiem. Jak zauważa Kurek (2015, s. 305):

odbiorcą języka prawniczego jest dziś bowiem często tzw. człowiek sieci korzystający codziennie z Internetu, esemesów i smartfonów, nie znający obcych wyrazów lub tylko niewielką ich liczbę i mający trudności ze zrozumieniem zdania dłuższego niż dwukrotnie złożone.

Poniekąd w związku z tym można postawić drugą hipotezę, w myśl której latynizacja karnistycznego języka prawniczego nie ułatwia jego zrozumienia przez osoby nieposiadające wykształcenia kierunkowego w tym zakresie.

Problematyka niniejszego artykułu jest powiązana z szeroko pojętą polityką kryminalną. Pod pojęciem tym rozumiemy system środków m.in. państwowych, tworzonych w celu zapobiegania przestępczości oraz sprzyjających jej okoliczności (Jaroch, 2012, s. 49). Jednym z narzędzi polityki kryminalnej jest działalność legislacyjna, polegająca na tworzeniu przepisów zapobiegających kryminalizacji życia społecznego (Jaroch, 2012, s. 49). Można postawić hipotezę, że aby narzędzie to właściwie realizowało funkcję prewencyjną polityki kryminalnej, to zarówno język prawny, za pomocą którego przepisy są konstruowane, jak i język prawniczy, dzięki któremu można je opisywać, powinien być w jak największym stopniu zrozumiały dla przeciętnego odbiorcy. Oczywiście należy mieć na względzie fakt, że polityka kryminalna jest kształtowana wyłącznie na bazie języka prawnego. Niemniej, co zostało już wspomniane, ustalenia pojęciowe języka prawniczego wpływają na sposób rozumienia terminów prawnych.

Realizacja założonych celów badawczych byłaby niemożliwa bez wykorzystania metody krytycznego przeglądu literatury oraz posiłkowania się metodami obowiązującymi w językoznawstwie, tj. przede wszystkim metodą analizy słowotwórczej. Być może dzięki przeprowadzonym za ich pomocą badaniom uda się stworzyć propozycję nowych określeń dla jeszcze nienazwanych w sposób związły instytucji prawa karnego. Pomocniczo znajdzie zastosowanie

powszechna w prawoznawstwie metoda formalno-dogmatycznej analizy przepisów prawa.

ZAGADNIENIA OGÓLNE

We współczesnej polszczyźnie można zaobserwować tendencję do coraz częstszego zapożyczania wyrazów z języków obcych, powstawania neologizmów frazeologicznych czy przenikania określeń potocznych do języka oficjalnego (Sękowska, 2012, s. 98). Jak zauważa Zieliński (1999, s. 69), również język prawniczy nauki czerpie z terminów obcojęzycznych. Nie jest to zawsze pozytywnie postrzegane, gdyż – o czym była już mowa – odbiorcą języka prawniczego może być współczesny człowiek, mający problem ze zrozumieniem obcojęzycznych zwrotów (Kurek, 2015, s. 305).

Neologizmy słowotwórcze są wyrazami, które zostały utworzone od określonej podstawy słowotwórczej (Sękowska, 2012, s. 98). To określenia nowe w języku. Wraz z upływem lat może nastąpić ich stabilizacja bądź wręcz przeciwnie – usunięcie z obiegu (Sękowska, 2012, s. 98). Można spotkać glosy, w myśl których słowotwórstwo w zakresie nauki nie jest do końca zjawiskiem pozytywnym. Warto w tym miejscu przytoczyć gorzkie słowa Kwaśniewskiego (2014, s. 151), który zauważa, że:

wielu autorów wielokrotnie zwracało uwagę na psucie języka polskiego, także języka polskiej nauki przez pseudonaukowe słowotwórstwo, makaronizmy i pokraczne, błędne kalki z języków obcych, głównie z języka angielskiego.

Związki frazeologiczne to: „polileksykalne jednostki, charakteryzujące się tym, że pełnią jako całość funkcję jednego wyrazu, którego znaczenie nie wynika ze znaczeń jednostek, z których się składają” (Pociask, 2006, s. 192). Znaczenie takiego związku nie stanowi prostej sumy znaczeń pojedynczych słów, które wchodzą w jego skład (Pociask, 2006, s. 192). Warto zwrócić uwagę, że związki frazeologiczne są nośnikami kultury, symboli i stereotypów (Pociask, 2006, s. 192). Odgrywają zatem bardzo ważną rolę w każdym języku.

Idiomami są związki frazeologiczne o najwyższym stopniu utarcia frazeologicznego i leksykalnego, które cechują się

nieprzekładalnością na inne języki za pomocą tych samych struktur gramatycznych i środków leksykalnych (Pietrak-Meiser, 1982–1983, s. 153). Dlatego też o idiomach należy mówić w kontekście innego języka (Pietrak-Meiser, 1982–1983, s. 153). Frazeologizmy bywają jednak przez niektórych naukowców utożsamiane z idiomami (Szerszunowicz, 2010, s. 207). Wydaje się, że na potrzeby niniejszej pracy rozróżnienie to nie ma znaczenia.

NEOLOGIZMY I ZWIĄZKI FRAZEOLOGICZNE JAKO TERMINY SŁUŻĄCE DO OPISU OKOLICZNOŚCI WYŁĄCZAJĄCYCH ODPOWIEDZIALNOŚĆ KARNĄ

Kontraty p jest dość starym przykładem utworzenia nowego słowa z wykorzystaniem prefiksu *kontra-* o łacińskim rodowodzie (łac. *contra* ‘przeciwny’). Podstawa słowotwórcza tego złożenia – ty p – wywodzi się z języka polskiego. W języku prawniczym ty p oznacza formę prawną, która wyraża abstrakcyjną postać szkodliwych dla interesów społecznych ludzkich zachowań (Bojarski, 1982, s. 12). W języku polskim określeniem tym nazywa się m.in. wzór, któremu odpowiada pewna seria zjawisk (SJP PWN, *Typ*). Kontraty p jest natomiast czymś przeciwnym wobec typu. Tak właśnie twierdzi twórca tego pojęcia, pisząc: „Analogicznie jak typy uzasadniają bezprawność (...), tak kontraty p wykluczają bezprawność” (Wolter, 1947, s. 190). Przedrostek *kontra-* w polskim słowotwórstwie oznacza bowiem negację (Żurowski, 2006, s. 226). Typ określa znamiona zabronionego zachowania, zaś kontraty p opisuje sytuacje, w których zachowania tego nie będzie można uznać za bezprawne (zob. Grudecki, 2021, s. 113–116).

Ekscesem w prawie karnym określa się przekroczenie granic – czy to obrony koniecznej, czy granic porozumienia między współdziałającymi w popełnieniu czynu zabronionego. Słowo to w języku polskim oznacza wyskok bądź wybryk (SJP PWN, *Eksces*). Wywodzi się z łac. *excessus* ‘odejście/zboczenie’ (Wikisłownik, *Eksces*). Eksces jest swego rodzaju „wyskokiem” poza ustalone – czy to przez prawo (normy dotyczące obrony koniecznej), czy przez współdziałających (odejście od zawartego wcześniej między nimi porozumienia) – granice.

Ekskulpanant jest kolejnym przykładem czerpania z bogactwa języka łacińskiego. Składowe tego złożenia wywodzą się z tego antycznego języka – zarówno prefiks *eks-* (łac. *ex* ‘od’), jak i podstawa słowotwórcza *kulpa* – sama w sobie nic po polsku nieznacząca (łac. *culpa* ‘wina’) czy sufiks o łacińskiej proweniencji *-ant* (zob. Kietlińska, 2003, s. 109). Określenie to, oznaczające okoliczność wyłączającą winę (w zasadzie uniemożliwiająca przypisanie winy), wprowadza do języka prawniczego prawa karnego Małeckie (2019, s. 264). Słowo *ekskulpant*, identycznie jak *kontratyp*, opiera się na zastosowaniu przedrostka negacyjnego pochodzenia łacińskiego, oznaczającego coś byłego/dawnego (Polański, 2018, s. 377). Jako ciekawostkę warto dodać, że prefiks *eks-* do 1997 r. pisany był z użyciem łącznika (np. *eks-mąż*), a obecnie bez – z wyjątkiem nazw własnych, takich jak np. *eks-Francuz* (Polański, 2018, s. 377).

Obrońa konieczna jest jednym z *kontratypów*, stąd też umożliwia przypisanie cechy bezprawności czynowi realizującemu wprawdzie znamiona typu czynu zabronionego, lecz jednocześnie polegającemu na odpięaniu bezprawnego i bezpośredniego zamachu na jakiegokolwiek dobro chronione prawem w sposób wspólny do niebezpieczeństwa tego zamachu – art. 25 § 1 i 2 ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (tj. Dz.U. z 2023, poz. 289, 403, 818, 852). Przymiotnik „konieczna”, zdaniem wielu przedstawicieli doktryny, stanowi jedną z przesłanek tego *kontratypu* (Marek, 2008, s. 87–90). Ponownie sięgając do słownika, warto zauważyć, że „konieczny” może oznaczać taki, który jest bezwzględnie potrzebny (SJP PWN, *Konieczny*). Koresponduje to z karnistycznym rozumieniem obrony koniecznej jako czynu, który jest bezwzględnie potrzebny do odparcia zamachu. W obronie koniecznej nie powinno się bowiem podejmować żadnych zachowań ponad te, które są niezbędne do zniwelowania niebezpieczeństwa płynącego z czynu zamachowca, czyli uzyskania nad nim przewagi prowadzącej do przerwania ataku.

Związek frazeologiczny *wyższa konieczność* jest składową *kontratypu* bądź *ekskulpantu stanu wyższej konieczności*, polegającego na działaniu w celu uchylenia bezpośredniego niebezpieczeństwa grożącego jakimukolwiek dobru chronionemu prawem, jeżeli niebezpieczeństwa nie można inaczej uniknąć, a dobro poświęcone przedstawia wartość niższą od dobra ratowanego bądź nie przedstawia wartości oczywiście wyższej od dobra ratowanego.

Choć „wyższa konieczność” jest idiomem, to można spróbować wyjaśnić jej znaczenie, odwołując się do sposobu rozumienia konieczności jako tego, co jest konieczne (SJP PWN, *Konieczność*). Stan wyższej konieczności może znaleźć zastosowanie tylko wówczas, gdy poświęcenie dobra chronionego prawem jest nieuniknione, a więc konieczne – niezbędne i to w stopniu wyższym. Ta instytucja prawa karnego cechuje się bowiem subsydiarnością (Antolak, Tarapata & Zontek, 2022, s. 120-121).

Niezwykle ciekawym związkiem frazeologicznym, określającym szereg instytucji prawa karnego, które skutkują brakiem karalności czynu, jest *czynny żal*. Najogólniej rzecz ujmując, czynny żal jest zachowaniem sprawcy po popełnieniu przestępstwa (głównie w formie przygotowania bądź usiłowania) „i polega najczęściej na zapobiegnięciu przez sprawcę następstwom dokonanego czynu przestępnego, odwróceniu skutków wynikających z działania przestępnego” (Stefańska, 2017, s. 159). Jak wskazuje Sitarz (2015, s. 7), można upatrywać etyczno-moralnego zabarwienia tego terminu, jak również sugestii, by „żałujący” sprawca podjął jakąś aktywność. Autorka zauważa jednak, że: „czynny żal w prawie karnym nie jest «ani czynny, ani nie jest żalem»” (Sitarz, 2015, s. 8). Wydaje się, że konstatacja ta nie jest w pełni trafna. Wprawdzie można sobie wyobrazić sytuację, w której sprawca usiłowania zabójstwa dobrowolnie odstępuje od jego dokonania, nie ponawiając strzału w sytuacji, w której miał obiektywną możliwość realizacji swojego zamiaru zgodnie z planem. Lecz czy w takiej sytuacji aktywność – ów element „czynności” – nie objawia się poniechaniem zamiaru? Sprawca „czynnie” porzuca przestępny zamiar. Żal zaś może być ujmowany jako następstwo straty (Chyrowicz, 2012, s. 175). Sprawca wszak traci, choć dobrowolnie, możliwość dokonania zamierzonego czynu zabronionego. Jak zauważa Glombik (2015, s. 37), żal: „bywa też rozumiany z perspektywy teorii lęku, w ramach której jest on niczym innym, jak rodzajem związanego ze spodziewaną karą życzenia, że nie chciało się dokonać określonego czynu”. Ta definicja może korelować z jedną z możliwych motywacji, którą kieruje się beneficjent czynnego żalu na gruncie prawa karnego. Podobnie jak traktowanie żalu, parafrazując Glombika (2015, s. 37), jako bezsensownej próby wymazania czegoś, co zostało dokonane w przeszłości. Sprawca z różnych powodów stara się wymazać z przeszłości fakt, że

przygotowywał się do popełnienia czynu zabronionego czy usiłował popełnić ten czyn, czyli że zachował się w sposób mogący skutkować odpowiedzialnością karną. Nie jest też wykluczone, że czynny żal jest rzeczywiście idiomem i w związku z tym nie można doszukiwać się jego źródłowości w znaczeniu poszczególnych elementów tego związku frazeologicznego.

NEOLOGIZMY I ZWIĄZKI FRAZEOLOGICZNE JAKO NAZWY OKOLICZNOŚCI ZWIĄZANYCH Z WYMIAREM KARY

Określenie *absorpcja* w języku prawniczym występuje jako nazwa jednego ze sposobów wymierzania kary łącznej. Polega ona na pochłonięciu przez karę najsurowszą wszystkich pozostałych kar podlegających łączeniu (Kulik, 2015, s. 163). Również instytucję z art. 11 ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (tj. Dz. U. z 2023, poz. 289, 535, 818) nazywa się *umorzeniem absorpcyjnym*. Absorpcja oznacza w języku polskim wchłanianie; wywodzi się zaś od łacińskiego czasownika *absorbeo* ‘połykać/pochłaniać’ (Kołodziejczyk, 2013, s. 79-80). Kara łączna „pochłania” kary, które się na nią składają; analogicznie, lecz w stosunku do przestępstw funkcjonuje umorzenie absorpcyjne z art. 11 ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (tj. Dz.U. z 2023, poz. 289, 535, 818).

Asperacja, podobnie jak absorpcja, jest jedną z metod ustalania kary łącznej. Polega na orzeczeniu wymiaru tej kary w drodze obostrzenia najsurowszej z orzeczonych kar (Kulik, 2015, s. 163). Słowo to również wywodzi się z łaciny (*asperationem*) i oznacza stawanie się surowym (Wiktionary, *Asperation*), dobrze oddając istotę tej instytucji. Asperacja zastąpiła absorpcję jako metoda orzeczenia najłagodniejszej kary łącznej – zgodnie z art. 86 § 1 k.k. sąd wymierza karę łączną w granicach powyżej najwyższej z kar wymierzonych za poszczególne przestępstwa do ich sumy.

Kolejnym określeniem instytucji związanej z reakcją na przestępstwo o obcojęzycznym pochodzeniu jest *probacja*. Probacją nazywa się opartą na resocjalizacji formę sankcji kryminalnej, która: „zostaje

nałożona przez sąd na sprawcę czynu po ogłoszeniu wyroku uznającego sprawcę winnym, jednakże bez orzeczenia bezwzględnej kary” (Liżyńska, 2021, s. 162). Słowo to wywodzi się z łacińskiego *probare* ‘testować/próbować/sprawdzać’ (Liżyńska, 2021, s. 162). Termin ten idealnie oddaje istotę całej gamy środków prawnokarnej reakcji, które zakładają poddanie sprawcy czynu zabronionego próbie zamiast zastosowania bardziej dolegliwych sankcji.

Amnestia jest pojęciem nie tylko języka prawniczego, ale i prawnego (Daniluk, 2014, s. 43). Oznacza ona: „akt o charakterze generalnym, polegający na darowaniu lub złagodzeniu prawomocnie orzeczonej kary” (Daniluk, 2014, s. 44). Określenie to wywodzi się z języka greckiego – *amnestia* to ‘zapomnienie/nieświadomość’ (Zajączkowski, 2008, s. 130). W ramach amnestii „puszcza się w niepamięć” wymierzone kary za przestępstwa przynależne do określonej w akcie amnestyjnym grupy (Zajączkowski, 2008, s. 131).

Abolicja zaś jest aktem o charakterze generalnym, zakazującym wszczęcia bądź nakazującym umorzenie wszczętego postępowania karnego i tym samym stanowiącym przeszkodę procesową (Daniluk, 2018, s. 4). W przeciwieństwie do amnestii znajduje ona zastosowanie przed uprawomocnieniem się orzeczenia – dzięki niej nie dochodzi do prawomocnego skazania oraz ukarania pewnej kategorii osób (Daniluk, 2018, s. 4). Słowo to wywodzi się z łaciny – *abolitio* – i oznacza ‘zniesienie/umorzenie’ (Wikisłownik, *Abolicja*). Abolicja znosi odpowiedzialność określonej kategorii osób za dany rodzaj przestępstw.

Ciekawym przykładem zabiegów językowych w dziedzinie prawa karnego są związki frazeologiczne *czyn ciągły* (art. 12 § 1 k.k.) i *czyn przestępstwa ciągłego* (art. 91 § 1 k.k.). Stanowią one okoliczności zaostrażające wymiar kary, wpisując się tym samym w omawianą kategorię terminów. Są wynikiem rozbicia częściowo pozaustawowej instytucji tzw. przestępstwa ciągłego (Kardas, 1999, s. 21–22) i stąd czerpią swoje nazwy. Mianem ciągłości określa się wielość zachowań sprawcy (Giezek & Kardas, 2021, s. 7), które podlegają prawnokarnemu wartościowaniu.

Czyn ciągły w rozumieniu art. 12 § 1 k.k. oznacza co najmniej dwa zachowania, podjęte w krótkich odstępach czasu i w wykonaniu z góry powziętego zamiaru. Na mocy tego przepisu tworzą one jeden czyn, można by rzec – „rozciągnięty”, gdyż składający się z przynajmniej dwóch pojedynczych zachowań, przez co burzący

naturalistyczne kryterium jedności czynu (zwartości miejscowo-czasowej). Zburzenie tej zwartości miejscowo-czasowej oznacza właśnie tę ciągłość, a w zasadzie „ciągnięcie” się czynu, który nie jest punktowym zachowaniem sprawcy na osi czasu.

Ciągiem przestępstw na mocy art. 91 § 1 k.k. jest szczególna postać realnego zbiegu przestępstw, gdy sprawca popełnił dwa lub więcej przestępstw w krótkich odstępach czasu, z wykorzystaniem takiej samej sposobności, zanim zapadł chociażby nieprawomocny wyrok co do któregoś z nich – wówczas sąd orzeka jedną karę określoną w przepisie stanowiącym podstawę jej wymiaru dla każdego z tych przestępstw, w wysokości do górnej granicy ustawowego zagrożenia zwiększonego o połowę. Słownik Języka Polskiego definiuje „ciąg” jako nieprzerwaną ciągłość, tok czegoś (SJP, *Ciąg*). W przypadku omawianej instytucji prawa karnego jest to nieprzerwany – choćby nieprawomocnym wyrokiem – tok występowania podobnych do siebie przestępstw, popełnionych z wykorzystaniem takiej samej sposobności i kwalifikowanych z tego samego przepisu.

ZAPOŻYCZENIA JAKO NAZWY POSZCZEGÓLNYCH RODZAJÓW PRZESTĘPSTW

Zdaniem Zielińskiego (1999, s. 69), zalew terminów angielskich przenoszonych wprost do naszego prawoznawstwa jest niepokojący – autor jako przykłady wskazuje wyrażenia z zakresu prawa cywilnego, takie jak *leasing*, *holding*, *sponsoring*, *forfeiting*, *franchising*. Również i Kurek (2015, s. 306) zauważa, że zrozumienie języka prawniczego utrudnia nadmiar wyrażeń obcojęzycznych, a wiele zapożyczeń jest zbędnych. Zjawisko to ma także miejsce na gruncie języka prawniczego karnistyki.

Najpopularniejszym i najwcześniej stosowanym anglicyzmem, którym określano nowy typ czynu zabronionego uporczywego nękania (art. 190a § 1 k.k.), jest *stalking* (Marek, 2020, s. 327). Jest to prosta kalka z języka angielskiego, w którym czasownik *to stalk* oznacza ‘prześladować/śledzić’ (Cambridge Dictionary, *Stalk*). Jak zauważa Szelegiewicz (2013, s. 64):

występek stalkingu polega bowiem w swym pierwszym typie podstawowym na uporczywym nękanii innej osoby lub osoby jej najbliższej, wzbudzającym u niej uzasadnione poczucie zagrożenia lub istotnie naruszającym jej prywatność (art. 190a § 1 k.k.), w drugim – na wykorzystywaniu wizerunku osoby lub innych jej danych osobowych poprzez podszywanie się pod tą osobę w celu wyrządzenia jej szkody majątkowej lub osobistej (art. 190a § 2 k.k.).

Czyny z art. 200a k.k. powszechnie określa się jako *grooming*. Słowo to wywodzi się z angielskiego określenia przygotowania, które bywa także stosowane jako nazwa uwodzenia dzieci (Banasik, 2010, s. 49). Na tym polega w największym uogólnieniu omawiany występki – sprawca za pomocą Internetu tworzy szczególną relację z małoletnim poniżej lat 15, aby go uwieść i wykorzystać seksualnie (Banasik, 2010, s. 49). Koresponduje to z uznaniem typizacji z art. 200a k.k. za „penalizację formy stadialnej przygotowania do przestępstw z art. 200 § 1 i art. 202 § 3 i 4 k.k., a w przypadku art. 200a § 1 k.k. – dodatkowo art. 197 § 3 pkt 2 i art. 200 § 2 k.k.” (Małecki, 2011, s. 99).

Ghostwriting to jeden z przejawów nierzetelności w zakresie działalności twórczej. Czynność ta polega na stworzeniu utworu przez autora (którym jest *ghostwriter*) na zlecenie innej osoby w celu wydania go pod nazwiskiem lub pseudonimem osoby trzeciej (zob. Grudecki, 2023, s. 32). Co istotne, ten proceder, którego uczestnicy wypełniają w różnych formach zjawiskowych znamiona występkę z art. 115 ust. 1 ustawy z 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (tj. Dz.U. 2022, poz. 2509), nie posiada swojego polskiego odpowiednika. Nazwa, wywodząca się z angielskiego słowa *ghost* ‘duch’, doskonale oddaje charakter tego proceduru. Rzeczywisty twórca jest zdematerializowany (nie ujawnia się na zewnątrz jako autor), naśladuje styl twórczy domniemanego autora („okładkowego”), a cały proceder odbywa się w tajemnicy (Grudecki, 2023, s. 25).

Podobnie zbudowanym słowotwórczo określeniem, nieposiadającym w języku polskim swojego odpowiednika, jest *gaslighting*. Ten sposób psychomanipulacji w największym uproszczeniu polega na osłabieniu przez sprawcę „funkcji poznawczych i poczucia kontroli nad wydarzeniami poprzez wywołanie u innej osoby przekonania, że nie może ufać własnej pamięci czy percepcji” (Romańczuk-Grącka, 2021, s. 411). Zachowanie to może być składową

znęcania psychicznego, a jego sprawca realizować znamiona występku z art. 207 § 1 k.k. Nazwa tego rodzaju zachowania wywodzi się: „od tytułu przedwojennej sztuki *Gas Light* Patricka Hamiltona, która opowiada o apodyktycznym mężczyźnie znęcającym się nad żoną przez wmawianie jej choroby psychicznej” (Romańczuk-Grącka, 2021, s. 415). Na podstawie tej sztuki nakręcono nagrodzony dwoma Oscarami film, którego polski tytuł brzmi *Gasnący płomień*. Bohaterami tego dzieła byli skryty i bezwzględny muzyk (*gaslighter*) oraz jego młoda i naiwna żona, która w wyniku podstępnych zabiegów męża zauważyła „niepokojące zjawiska, jak znikanie przedmiotów, hałasy oraz zapalanie się i gaśnięcie gazowych lamp” (Romańczuk-Grącka, 2021, s. 415). Określenie tej formy znęcania psychicznego wzięło się właśnie od tych włączanych i wyłączanych przez przebiegłego męża lamp gazowych.

Stealth jest naganną praktyką, polegającą na potajnym zdjęciu prezerwatywy w trakcie stosunku i kontynuowania go bez niej z nieświadomym tego partnerem (Głuchowski, 2022, s. 100). Angielski rzeczownik *stealth* może być tłumaczony jako cichy i ostrożny ruch, podjęty z zamiarem bycia niezauważonym i niesłyszczanym (Cambridge Dictionary, *Stealth*). Takim potajnym zachowaniem jest opisane zdjęcie mechanicznego zabezpieczenia przed niechcianą ciążą czy chorobami przenoszonymi drogą płciową. Zachowanie określone jako *stealth* bez wątpienia realizuje znamiona przestępstwa zgwałcenia za pomocą podstępu (Głuchowski, 2022, s. 114). Jest to zatem jeden ze szczególnie społecznie szkodliwych sposobów popełnienia występku z art. 197 § 1 k.k. z wykorzystaniem tej okoliczności modalnej sposobu (Grudecki, 2022, s. 81).

W prawie karnym *sensu largo* są wykorzystywane nie tylko terminy pochodzące z języka angielskiego, aczkolwiek zapożyczeń z innych języków jest o wiele mniej. Określając wykroczenie przeciwko obyczajności publicznej z art. 142 ustawy z 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (tj. Dz. U. z 2023 r., poz. 289, 535, 803), przedstawiciele polskiej karnistyki posługują się francuskim słowem *racolage*, oznaczającym dosłownie ‘werbunek’ (Wala, 2019, s. 305). Pierwotnie – za czasów Burbonów – tym słowem określano rekrutów armii królewskiej (*racoleurs*), by później przyjąć je „jako charakteryzujące proceder publicznego pozyskiwania klientów przez prostytutki” (Wala, 2019, s. 305). Swego rodzaju werbunkiem potencjalnych klientów

prowadzonym przez osoby trudniące się nierządem jest właśnie omawiane wykroczenie z art. 142 k.w. Jego sprawca proponuje innej osobie dokonanie z nią czynu nierządnego, zaś propozycja ta musi być natarczywa, narzucająca się bądź w inny sposób naruszająca porządek publiczny (Kosonoga-Zygmunt, 2022, s. 39). Zakłócenie tego porządku, a w zasadzie obyczajności publicznej, jest *ratio legis* karalności tego typu zachowań.

PODSUMOWANIE

W języku prawniczym z zakresu prawa karnego można zaobserwować to samo zjawisko, co w całej polszczyźnie – ekspansywność form obcego pochodzenia (Sękowska, 2015, s. 103). Dominują anglicyzmy, którymi określa się typy przestępstw (np. *stalking* – art. 190a k.k. czy *grooming* – art. 200a k.k.) czy społecznie szkodliwe zachowania wyczerpujące znamiona niektórych przestępstw (np. *ghostwriting* – art. 115 ust. 1 pr. aut., *gaslighting* – art. 207 § 1 k.k. czy *stealththing* – art. 197 § 1 k.k.). Nazywanie wykroczenia z art. 142 k.w. wywodzącym się z języka francuskiego określeniem *racolage* jest wyłącznie wyjątkiem potwierdzającym regułę.

W przypadku tworzenia określeń interpretowanych z przepisów instytucji prawa karnego zauważa się tendencję do czerpania z łaciny (np. „kontratyp”, „ekskulpant”). Niewątpliwie prawdziwa jest zatem teza Zielińskiego (1999, s. 69), że dogmatyka wielokrotnie korzysta z terminów pochodzących pośrednio bądź wprost z języka łacińskiego. Co ciekawe, łacina nie jest jedynym ze starożytnych języków, wykorzystywanych do tworzenia neologizmów w dziedzinie prawa karnego. Drugim jest greka, skąd zaczerpnięto określenie „amnestia”.

Można też zaobserwować prawidłowość, zgodnie z którą nazwy okoliczności wyłączających odpowiedzialność karną tworzone są za pomocą przedrostków negacyjnych o łacińskiej proveniencji (*kontra-*, *eks-*, *im-*) w stosunku do podstaw słowotwórczych również pochodzenia łacińskiego. Oznacza to, że metoda ta może służyć do tworzenia nowych określeń pozostałych z tych okoliczności. Warto więc zaproponować, by okoliczność wyłączającą karalność (tzw. klauzulę niekaralności, którą ustawodawca wyraża przez zwrot „nie podlega karze”) nazywać *ekspenante*m. Wydaje się, że konstrukcja

tego słowa jest identyczna, jak w przypadku ekskulpanta, który – z pewnymi oporami – ale przyjmuje się w doktrynie (zob. Grudecki & Sitarz, 2022, s. 62; Gardocki, 2023, s. 118; Kowalewska-Łukuć, 2021, s. 133). *Pen* jest spolszczeniem łacińskiego *poena* oznaczającego karę, zaś *eks-* – o czym już była mowa – oznacza coś byłego/dawnego.

Z drugiej strony warto mieć na uwadze zastrzeżenia Kwaśniewskiego (2014, s. 152), zdaniem którego tworzenie obcojęzycznych kalk naukowych pojęć utrudnia zrozumienie ich istoty. Należy też pamiętać, że w doktrynie można znaleźć głosy przeciwne wprowadzaniu nazw instytucji prawnych konstruowanych za pomocą sufiksu *-ant*, który jest typowo używany do tworzenia nazw osób np. gwarant, komisant. Uznaje się to za sprzeczne z intuicją. Pytanie tylko, czy rzeczywiście za każdym razem stworzenie takiego określenia utrudnia zrozumienie istoty danej instytucji, czy w niektórych przypadkach ułatwia, chociażby przez skojarzenia.

BIBLIOGRAFIA

- Antolak, W., Tarapata, S., & Zontek, W. (2022). Przekroczenie granicy i pobyt na terytorium Polski imigrantów w warunkach stanu wyższej konieczności. *Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych*, 1-2, 113–136.
- Banasik, K. (2010). Głos w dyskusji o art. 200a k.k. (przestępstwo *groomingu*). *Palestra*, 3, 49–55.
- Bojarski, T. (1982). *Odmiany podstawowych typów przestępstw w polskim prawie karnym*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Burkacka, I. (2011). Terminy naukowe jako podstawy słowotwórcze. *LingVaria*, 1, 43–70.
- Cambridge Dictionary (b.d.). *Stalk*. <https://dictionary.cambridge.org/pl/dictionary/english-polish/stalk> (dostęp: 04.03.2025).
- Cambridge Dictionary (b.d.). *Stealth*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/stealth> (dostęp: 04.03.2025).
- Chyrowicz, B. (2012). Żal, wina, wstyd i sumienie. *Przegląd Tomistyczny*, XVIII, 175–182.
- Daniluk, P. (2014). Amnestia i jej konstytucyjne uwarunkowania. *Przegląd Sejmowy*, 3, 43–75.
- Daniluk, P. (2018). Amnestia. W P. Daniluk (Red.), *Leksykon prawa karnego – część ogólna. 100 podstawowych pojęć* (s. 1–5). Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Gardocki, L. (2023). *Prawo karne*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.

- Giezek, J., & Kardas, P. (2021). O modelach ciągłości przestępstwa oraz przejawach jej instrumentalizacji w procesie karnym. *Prokuratura i Prawo*, 7-8, 5–31.
- Głombik, K. (2015). Żal za grzechy we współczesnej refleksji teologicznej. *Teologia i Moralność*, 2, 35–52. DOI: 10.14746/tim.2015.18.2.3
- Głuchowski, M. (2022). *Stealthing* – karalność zdjęcia prezerwatywy bez wiedzy partnerki. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 3, 99–116. DOI: 10.14746/rpeis.2022.84.3.07
- Grudecki, M. (2021). *Kontratypy pozaustawowe w polskim prawie karnym*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Grudecki, M. (2022). Podstęp jako znamię przestępstwa zgwałcenia a uboczne motywy podjęcia decyzji o obcowaniu płciowym. *Studia Prawnoustrojowe*, 55, 73–83. DOI: 10.31648/sp.7424
- Grudecki, M. (2023). *Ghostwriting i guest authorship. Analiza prawno-karna*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Grudecki, M., & Sitarz, O. (2022). *Prawo karne i prawo wykroczeń. Skrypt*. Warszawa: Difin.
- Jaroch, W. (2012). Polityka karna – strategia punitywna czy liberalna. *Studia Prawnoustrojowe*, 15, 49–61.
- Kardas, P. (1999). *Przestępstwo ciągle w prawie karnym materialnym*. Zakamycze: Kantor Wydawniczy Zakamycze.
- Kietlińska, K. (2003). Sufiksalne formacje rzeczownikowe w „Słowniku wileńskim”. *Białostockie Archiwum Językowe*, 3, 89–117. DOI: 10.15290/baj.2003.03.05
- Kołodziejczyk, A. (2013). *Umorzenie absorpcyjne w polskim procesie karnym*. Warszawa: LEX a Wolters Kluwer business.
- Kosonoga-Zygmunt, J. (2022). Proponowanie dokonania czynu nieładnego w celu uzyskania korzyści materialnej. *Ius Novum*, 4, 35–56.
- Kowalewska-Łukuć, M. (2021). Imputacyjna koncepcja winy i ekskulpany 2° (polemika z M. Małeckim). *Państwo i Prawo*, 5.
- Kulik, M. (2015). Wyrok łączny w praktyce sądowej w latach 2012–2013. *Prawo w Działaniu*, 23, 161–204.
- Liżyńska, K. (2021). Probacja w wykroczeniach – o potrzebie warunkowego zawieszenia wykonania kary aresztu. *Przegląd Prawa i Administracji*, CXXIV, 161–174. DOI: 10.19195/0137-1134.124.12
- Majewski, J. (2015). Reguły wyłączenia wielości ocen a konstrukcja idealnego zbiegu czynów zabronionych (przestępstw lub wykroczeń). *Palestra*, 11-12, 65–79.
- Małecki, M. (2011). Grooming. Karalne przygotowanie do przestępstwa pedofilskiego. *Państwo i Prawo*, 7-8, 89–101.
- Małecki, M. (2019). *Przypisanie winy. Podstawy teorii ekskulpany*. Kraków: Krakowski Instytut Prawa Karnego Fundacja.

- Marek, A. (2008). *Obrona konieczna w prawie karnym. Teoria i orzecznictwo*. Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
- Marek, K. (2020). Przepięstwo uporczywego nękania (stalkingu) w świetle nowelizacji Kodeksu karnego z 31 marca 2020 r. *Studia Prawnoustrojowe*, 50, 327–343. DOI: 10.31648/sp.6047
- Petzel, J. (2006). Język prawny w świetle lingwistycznej teorii rejestru językowego. *Studia Iuridica*, 45, 153–164.
- Pietrak-Meiser, H. (1982–1983). Stały związek frazeologiczny a idiom. *Roczniki Humanistyczne*, 6, 151–158.
- Pociask, J. (2006). „Trudny orzech do zgryzienia” – kilka uwag o tłumaczeniu stałych związków frazeologicznych. *Rocznik Przekładoznawczy*, 2, 191–199. DOI: 10.12775/RP.2006.015
- Pohl, Ł. (2005). Zbieg przepisów ustawy i zbieg przestępstw – próba uporządkowania pojęć. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1, 96–108.
- Polański, E. (2018). O trudnościach w zapisywaniu przedrostków typu super, wice, ekstra, mini, maxi, mega z wyrazami pospolitymi i nazwami własnymi. W A. Guzy, D. Krzyżyk, M. Ochwat, & M. WójcikDudek (Red.), *W krajobraz literacko-kulturowy i językowy wpisane... Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Bernadecie Niesporek-Szamburskiej w czterdziestolecie pracy naukowej i dydaktycznej* (s. 367–381). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Romańczuk-Grącka, M. (2021). Gaslighting jako forma przemocy psychicznej. *Studia Prawnoustrojowe*, 52, 411–426. DOI: 10.31648/sp.6614
- Sitarz, O. (2015). *Czynny żal związany z usiłowaniem w polskim prawie karnym. Analiza dogmatyczna i kryminalnopolityczna*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- SJP (b.d.). *Ciąg*. <https://sjp.pl/ci%C4%85g> (dostęp: 04.03.2025).
- SJP PWN (b.d.). *Eksces*. <https://sjp.pwn.pl/sjp/eksces;2556188.html> (dostęp: 04.03.2025).
- SJP PWN (b.d.). *Konieczność*. <https://sjp.pwn.pl/sjp/koniecznosc;2473193.html> (dostęp: 04.03.2025).
- SJP PWN (b.d.). *Konieczny*. <https://sjp.pwn.pl/sjp/konieczny;2473195.html> (dostęp: 04.03.2025).
- SJP PWN (b.d.). *Typ*. <https://sjp.pwn.pl/sjp/typ;2531637.html> (dostęp: 04.03.2025).
- Stefańska, B. (2017). Czynny żal w prawie karnym. Zagadnienia podstawowe. *Prokuratura i Prawo*, 9, 154–178.
- Szelegiewicz, A. (2013). *Stalking i przywłaszczenie tożsamości w polskim prawie karnym – zagadnienia wybrane*. *Ius Novum*, 3, 64–85.

- Szerszunowicz, J. (2010). Kongruencja obrazowania związków frazeologicznych a ich międzyjęzykowa ekwiwalencja. *Prace Językoznawcze*, XII, 207–223.
- Wala, K. (2019). *Wykroczenie nieobyczajnego wybryku na tle pozostałych wykroczeń przeciwko obyczajności publicznej*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Wikisłownik (b.d.). *Abolicja*. <https://pl.wiktionary.org/wiki/abolicja> (dostęp: 04.03.2025).
- Wikisłownik (b.d.). *Eksces*. <https://pl.wiktionary.org/wiki/eksces> (dostęp: 04.03.2025).
- Wiktionary (b.d.). *Asperation*. <https://en.wiktionary.org/wiki/asperation> (dostęp: 04.03.2025).
- Wolter, W. (1947). *Prawo karne. Zarys wykładu systematycznego. Część ogólna. Ustawa karna i przestępstwo na tle Kodeksu karnego z 1932 r., Kodeksu Karnego Wojska Polskiego z 1944 r. oraz Dekretów od 1944 do 1946 r.* Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Zajączkowski, M. (2008). Sens czy bezsens stosowania aktu łaski generalnej jako środka resocjalizacji? O amnestiach w obliczu doświadczeń Polski Ludowej. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica II*, 53, 130–143.
- Zieliński, M. (1999). Języki prawne i prawnicze. W W. Pisarek (Red.), *Polszczyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci* (s. 50–75). Kraków: „Patria”.
- Zoll, A. (2013). Zbieg przepisów ustawy w polskim prawie karnym. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G – Ius*, 2, 281–295. DOI: 10.17951/g.2013.60.2.281
- Żurowski, S. (2006). Negatywne prefiksy polszczyzny. *Linguistica Bidgostiana*, 3, 224–234.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

GRZEGORZ WASZKIEWICZ

<http://orcid.org/0000-0002-8783-6972>
Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie
gwaszzk@gmail.com
DOI: 10.35765/HP.2636

Kwantyfikacja zewnętrznych zagrożeń bezpieczeństwa. Indeks ryzyka geopolitycznego dla Polski w XXI w.

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Zaproponowanie uniwersalnej miary służącej kwantyfikacji zewnętrznych zagrożeń bezpieczeństwa państwa, ich poziomu i dynamiki.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Reaktywacja zewnętrznych zagrożeń bezpieczeństwa zmusza państwa narodowe do przeciwdziałania ich materializacji, zaś powodzenie strategii odstraszenia jest uzależnione od znajomości charakteru i skali zagrożeń. Niestety pomiar zjawisk z obszaru bezpieczeństwa nastęrcza licznych trudności. Dlatego dążąc do zgłębienia problemu, wykorzystano przegląd literatury krajowej i zagranicznej, analizę danych statystycznych oraz metodę korelacji rang Spearmana.

PROCES WYWODU: W części teoretycznej tekstu, po krótkiej charakterystyce bezpieczeństwa jako stanu i procesu, przedstawiono rolę modelowania w wyjaśnianiu zależności pomiędzy zjawiskami bezpieczeństwa. Następnie, traktując bezpieczeństwo zewnętrzne jako zmienną objaśniającą, wykorzystano indeks ryzyka geopolitycznego dla wyrażenia ilościowego poziomu zagrożenia pochodzących ze środowiska międzynarodowego. W empirycznej części pracy poddano analizie miesięczne wartości indeksu dla Polski, aby sprawdzić, czy reagował on na rzeczywiste zagrożenia bezpieczeństwa w latach 2000–2023. Następnie, wykorzystując wskaźniki dla Polski i Węgier, porównano zbieżność dynamiki indeksów pomiędzy krajami.

Sugerowane cytowanie: Waszkiewicz, G. (2025). Kwantyfikacja zewnętrznych zagrożeń bezpieczeństwa. Indeks ryzyka geopolitycznego dla Polski w XXI w. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 195–209. DOI: 10.35765/HP.2636.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Indeks ryzyka geopolitycznego jest uniwersalną miarą bezpieczeństwa zewnętrznego, wyrażającą poziom oraz dynamikę zagrożeń (i wyzwań) militarnych i paramilitarnych.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Wskaźnik może służyć do badań porównawczych, a także do modelowania procesu bezpieczeństwa państwa. Indeks może być również użyteczny do monitoringu zagrożeń w procesie zarządzania bezpieczeństwem.

SŁOWA KLUCZOWE:

ryzyko, miara ilościowa, zarządzanie bezpieczeństwem

Abstract

QUANTIFICATION OF EXTERNAL THREATS
TO NATIONAL SECURITY. AN INDEX
OF GEOPOLITICAL RISK FOR POLAND
IN THE XXI CENTURY

RESEARCH OBJECTIVE: Our objective is to present a universal quantitative measure of the external security threat, both its level and its dynamic.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The return of external threats to national security leads governments to take preventive measures to avoid them materializing. The effectiveness of a deterrence strategy depends on its capacity to monitor the magnitude and nature of security threats and challenges. Unfortunately, many phenomena coming from the international security environment are difficult to quantify. To address the problem, we reviewed the national and international literature, performed statistical analysis, and calculated the Spearman rang correlation.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: In the initial, theoretical part of the study, we outlined the security as a continuing process, both in its current state and its dynamic nature. Moreover, we discussed the role of quantitative models in explaining the complex reality of national security. We then introduced an index of geopolitical risk, which has been well-known in the international literature since 2018, as a measure for quantifying security challenges and threats from the international milieu. In the second, empirical part, we analyzed the monthly values of the mentioned index for Poland to show how that measure responded to the real threats in the years 2000-2023. Then, we calculated a monotonic correlation of indexes for Poland and Hungary to check the convergence in the threats' dynamics between countries. Finally, we draw some conclusions.

RESEARCH RESULTS: The index of geopolitical risk is a universal quantitative indicator for security threats and challenges coming from the international environment. Our gauge reflects the current level of threats and the dynamic of the security process.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The geopolitical risk index may well be advantageous for researchers in comparative studies as well as in the modelling of national security. Moreover, that measure could be useful for the practice of security governance.

KEYWORDS:

risk, quantitative measure, security governance

WPROWADZENIE

„Bezpieczeństwo” jest terminem wywodzącym się z nauk o stosunkach międzynarodowych, gdzie początkowo było utożsamiane z brakiem zagrożeń z zewnątrz. Zwykle bezpieczeństwo analizuje się w wymiarze podmiotowym, przedmiotowym i funkcjonalnym. W ujęciu podmiotowym mówi się o bezpieczeństwie narodowym, czyli obywateli, społeczeństwa, narodu i państwa, co bezpośrednio wiąże je z kwestiami egzystencjalnymi. Z kolei bezpieczeństwo międzynarodowe, oprócz wartości egzystencjalnych, dotyczy wartości wspólnych dla całego systemu, a więc jego stabilności, pokoju, równowagi i współpracy na rzecz międzynarodowej architektury bezpieczeństwa (Zięba, 2018).

W okresie zimnej wojny bezpieczeństwo w głównej mierze łączono ze sferą militarną (Zięba, 1989). Jednakże rozpad Związku Radzieckiego na początku lat 90. XX w. zmienił sytuację geopolityczną na świecie, a zwłaszcza w Europie. Państwa postsowieckie i satelickie dokonały zmian w systemach politycznych, gospodarczych i prawnych, a także w strategiach obronnych. Zachodzące wówczas przeobrażenia inspirowały naukowców, czego dowodem jest praca Buzana (1991), w której autor zarysował nowy sposób pojmowania problemu, tworząc przestrzeń dla pozamilitarnych wymiarów bezpieczeństwa, tj. dla bezpieczeństwa politycznego, ekonomicznego, społecznego, ekologicznego i innych. Na tym gruncie wyrósł podział przedmiotowy, który wyzwania bezpieczeństwa dekomponował na

wewnętrzne i zewnętrzne. Warto zauważyć, że rosnące znaczenie bezpieczeństwa wewnętrznego (np. ekonomicznego lub społecznego) wynikało po części z realizacji tzw. strategii dywidendy pokojowej (Intriligator, 1996). Dopiero ataki terrorystyczne (w Nowym Jorku, Madrycie, Londynie, a później Paryżu) uświadomiły naukowcom, że terroryzm, jako groźba paramilitarna, wpływa na bezpieczeństwo państw rozwiniętych (Waszkiewicz, 2017). Z kolei agresywne działania Federacji Rosyjskiej wobec Gruzji w 2008 r., a następnie w Ukrainie od 2014 r., zakończone wybuchem konfliktu rosyjsko-ukraińskiego w 2022 r., dowiodły, że nie tylko materializacja ryzyka paramilitarnego, ale także militarne może mieć miejsce na terenie Unii Europejskiej lub NATO, zaś wojna – jako zjawisko społeczne i polityczne – jest niezmiennie trwałym elementem stosunków międzynarodowych (Musiał, 2016).

Ujęcie funkcjonalne (procesualne), kluczowe dla prowadzonego wywodu, traktuje bezpieczeństwo jako proces zachodzący w czasie z uwagi na nieprzerwaną działalność ludzi oraz sił natury, a jednocześnie jako bieżący stan. Proces posiada własną dynamikę, która wynika z sekwencji zmieniających się stanów w czasie. Wspomniane stany informują o bieżącej skali (poziomie) niebezpieczeństwa. Stąd dualne postrzeganie bezpieczeństwa w literaturze przedmiotu – jako aktualny stan rzeczy oraz jako trwający proces (Ficoń, 2020).

Podsumowując, zapewnienie bezpieczeństwa jednostkom i społeczeństwom wymaga rozpoznania zagrożeń i wyzwań militarnych z zewnątrz. Jednocześnie istnieje wyraźny niedostatek w kwantyfikacji tychże zjawisk, co utrudnia pełne zrozumienie procesu bezpieczeństwa. Biorąc powyższe pod uwagę, celem szkicu jest zaproponowanie uniwersalnej miary ilościowej, opisującej obecny stan i dynamikę zewnętrznych zagrożeń bezpieczeństwa.

MODELOWANIE ILOŚCIOWE BEZPIECZEŃSTWA JAKO PROCESU

Badanie procesu bezpieczeństwa nie było i nie jest zadaniem prostym (Świeboda, 2020), albowiem dotyczy szeroko rozumianej rzeczywistości społecznej (Sztumski, 1999), na którą składa się wiele

współistniejących i współzależnych zjawisk. Dynamika procesu bezpieczeństwa, zmienność jego treści i form, wynika z silnych powiązań z innymi sytuacjami społecznymi. Co równie istotne, nowe sytuacje często wymagają sformułowania odpowiedzi i podjęcia stosownych działań, ponieważ nierozwiązane wyzwania mogą się przekształcić w zagrożenia bezpieczeństwa (Zięba, 2016). W efekcie wyzwania bezpieczeństwa łatwo przeradzają się w zagrożenia, tworząc systemem naczyń połączonych, uzależnionych od siebie nawzajem (Panek & Sawicki, 2018). Jednocześnie nauki o bezpieczeństwie nie dysponują wypracowaną metodologią badawczą (Świeboda, 2020), która pozwalałaby weryfikować przyczynowość pomiędzy zjawiskami bezpieczeństwa. Dlatego wielu specjalistów jako remedium zaleca analizę środowiska bezpieczeństwa opartą na budowie modeli (Świeboda, 2020; Czaputowicz, 2022).

Model jest konstruktem, który w procesie poznawczym zastępuje (imituje) przedmiot rzeczywisty i dostarcza wniosków empirycznych (Kubalica, 2012). W literaturze wśród najczęściej przywoływanych funkcji modeli wymienia się wyjaśniającą i heurystyczną (Żytkow, 1972). Pierwsza z nich polega na wytłumaczeniu powstałej rzeczywistości oraz uzasadnieniu przyczyn powstałego zjawiska. Druga zaś związana jest z wykrywaniem nowych informacji (faktów) i związków między nimi (Wolska, 2023). Obydwie funkcje mają kluczowe znaczenie dla nauk o charakterze aplikacyjnym, w tym nauk o bezpieczeństwie, ekonomii czy zarządzaniu, gdzie sprawdzoną teorię stosuje się w praktyce. Modelując zjawiska bezpieczeństwa, warto korzystać z dorobku pokrewnych nauk społecznych (podejście interdyscyplinarne). Osińska (2008) stwierdza, że przyczyna, skutek i związek przyczynowy to fundamentalne pojęcia w teorii poznania, które ekonomiści, od wielu dekad, wykorzystują do weryfikacji zjawisk (i procesów) ekonomicznych. Podstawą są tu modele ekonometryczne tworzone na podstawie zmiennych ilościowych.

W procesie konstruowania modelu ilościowego ważną rolę odgrywa etap doboru zmiennych. Zarówno zmienne objaśniane, objaśniające, jak i kontrolne obrazują czynniki, które na gruncie teoretycznym mają charakter determinujący dla opisywanego zjawiska. Dlatego znajomość „dobrej” teorii pomaga ustalić czynniki wpływające na dane zjawisko (proces), zaś bez tej wiedzy badacz może być zagubiony w detalach (Czaputowicz, 2022). Co ważne, dopasowanie modelu

do rzeczywistości wymaga nie tylko selekcji zmiennych, ale także ustalenia ich cech charakterystycznych (Kwaśnicki, 2000), a w dalszej kolejności wykorzystania tylko tych cech, które badacz jest w stanie wyrazić ilościowo. W ten sposób następuje kwantyfikacja zjawisk (zmiennych), które mogą być trudne do uchwycenia w inny sposób.

Przyjęto, że uniwersalna miara ilościowa dla zjawisk bezpieczeństwa powinna być:

- uogólniona – wyrażająca kluczową cechę zjawiska (i pomijająca inne cechy),
- prosta w interpretacji, ale niekoniecznie w konstrukcji,
- porównywalna pomiędzy badanymi podmiotami,
- dostępna – możliwa do wykorzystania przez innego badacza,
- dualna, czyli obrazująca bieżący stan i ciągły proces (jednocześnie).

Wiedza uzyskana dzięki modelowaniu pozwala formułować ściśle twierdzenia teoretyczne, które następnie można sprawdzać, tzn. podważać lub potwierdzać ich prawdziwość w nowych warunkach i nowymi metodami. Niemniej jednak analiza modelowa wymaga posiadania uogólnionych miar dla wszystkich zmiennych, składających się na badaną rzeczywistość.

ZMIENNA, CECHA I POMIAR PROCESU BEZPIECZEŃSTWA ZEWNĘTRZNEGO

Rogozińska (2021) utożsamia bezpieczeństwo z brakiem zagrożeń. Goryń (2020) przyjmuje, że poziom zagrożeń jest antytezą bezpieczeństwa. Z kolei Kołodziejczyk (2007) zauważa, że choć większość znawców problematyki odnosi istotę bezpieczeństwa do braku zagrożeń, to jest to daleko idące uproszczenie. Powyższa uwaga wydaje się częściowo uzasadniona, zwłaszcza w kontekście bezpieczeństwa traktowanego jako całość (zewnętrzne i wewnętrzne). Jednak rozpatrując wyłącznie aspekt międzynarodowy, Zięba (2016) twierdzi, że zagrożenie jest przeciwieństwem bezpieczeństwa i przychodzi z zewnątrz. Jest ono zarazem realnym zjawiskiem, ocenianym jako niekorzystne lub niebezpieczne. Zatem za miarę niebezpieczeństwa zewnętrznego przyjęto poziom zagrożeń militarnych (i paramilitarnych).

Postuluje się używanie szeroko dostępnych i wiarygodnych wskaźników (miar) ilościowych dla wybranych cech opisujących zjawiska, o ile takowe miary istnieją. Warto tu wspomnieć, że konstruowanie własnych wskaźników ma zwykle charakter incydentalny i utrudnia replikację eksperymentu. Na szczęście w przypadku zewnętrznych zagrożeń bezpieczeństwa w literaturze światowej funkcjonuje miernik pod nazwą indeks ryzyka politycznego (IRGP). Został on skonstruowany w 2018 r., a w 2022 dopracowano jego metodologię (Caldara & Iacoviello, 2022). Omawiany wskaźnik jest szeroko wykorzystywany do badań nad zasobami naturalnymi (złoto, ropa, metale szlachetne), obronnością, terroryzmem, giełdami, a także rynkami kryptowalut i energii (Aysan i in. 2023).

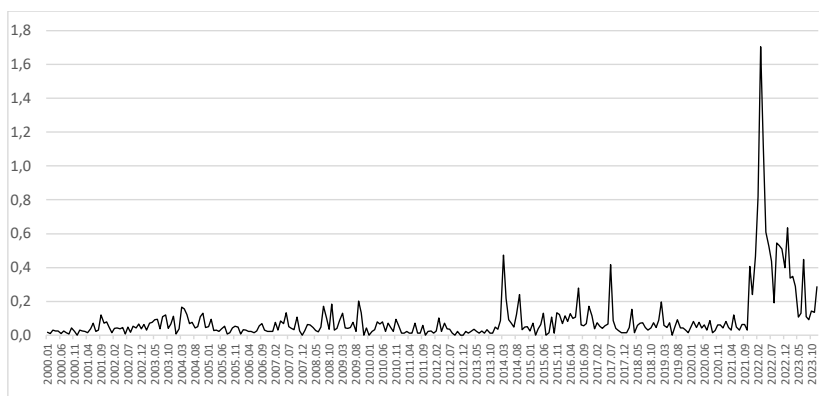
Konstrukcja IRGP opiera się na automatycznym poszukiwaniu wybranych słów i fraz w dziesięciu wiodących angielskojęzycznych dziennikach, tj. „The Daily Telegraph”, „Financial Times”, „The Globe and Mail”, „The Guardian”, „The Los Angeles Times”, „The New York Times”, „USA Today”, „The Wall Street Journal” i „The Washington Post” (Caldara & Iacoviello, 2022). Wyszukiwane są słowa takie jak „wojna”, „terroryzm”, „inwazja”, „blokowanie”, „wojska” oraz frazy takie jak „wojna z terroryzmem”, „broń nuklearna”, „zagrożenia wojenne”, „napięcie militarne”, „zagrożenie dla pokoju”, „zagrożenie terrorystyczne”. Wskaźnik miesięczny informuje, ile spośród wszystkich artykułów zawierało wspomniane słowa i frazy. Autorzy przyjmują, że wzrost użycia poszukiwanych słów i fraz jest równoznaczny z rosnącym ryzykiem. Indeks uwzględnia wydarzenia negatywne, prawdopodobieństwo eskalacji i materializacji istniejących zagrożeń, a także transformacji wyzwań w zagrożenia. Dotyczy to wojen, terroryzmu, a także tarć pomiędzy państwami, które mogą niekorzystnie wpływać na pokojowy przebieg relacji międzynarodowych (tj. próby nuklearne, proliferacja broni masowego rażenia). Należy podkreślić, że IRGP nie bierze pod uwagę poszukiwanych słów i fraz, jeśli pojawiają się one w kontekście filmu, rocznic, muzyki, historii, sztuki itd. Miara kwantyfikuje globalne ryzyko geopolityczne, jak i ryzyko geopolityczne dla pojedynczych 44 krajów (na chwilę obecną). Indeks wyraża bieżący (comiesięczny) stan zagrożeń, jak również dynamikę procesu bezpieczeństwa zewnętrznego poprzez liniowy przebieg zmian stanów dla lat 1900–2023. Wykorzystane w pracy statystyki IRGP pochodzą ze strony internetowej ryzyka geopolitycznego: <https://>

www.matteoiacoviello.com/gpr_country_files/gprc_neeu.htm (ścieżka dostępu: Charts of Country-Specific GPR Indexes/ Poland (Hungary) GPR Index). Na potrzeby pracy wykorzystano dane dla Polski i Węgier, czyli krajów Europy Północno-Wschodniej zgodnie z istniejącym na stronie podziałem.

INDEKS RYZYKA GEOPOLITYCZNEGO DLA POLSKI W XXI W.

Miesięczne wartości przyjmowane przez IRGP dla Polski (POL) w XXI w. przedstawia wykres 1. Na jego podstawie można dostrzec relatywnie niski poziom indeksu (poniżej 0.20) w latach 2000–2013. Od 2014 r. aż do połowy 2021 r. rejestrowano sześć tymczasowych wzrostów zagrożeń międzynarodowych, nawet powyżej wartości 0.40. W lutym 2022 r. zanotowano skokowy wzrost poziomu zagrożeń zewnętrznych, a badany indeks osiągnął rekordową wartość (1.705).

Wykres 1. IRGP dla Polski w XXI w. (dane miesięczne, oryginalne)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie statystyk IRGP.

Szczegółowej analizy zachowania IRGP dla POL dokonano, dzieląc badaną próbę (2000–2023) na trzy subokresy (tab. 1), które potraktowano rozdzielnie. Subokres I (2000–2013) to czas relatywnie najbezpieczniejszy dla regionu Europy Środkowo-Wschodniej, subokres II (2014–2021) charakteryzują częste i wyraźne wzrosty oraz spadki

indeksu. Subokres III obejmuje lata 2022–2023, czyli czas trwania konfliktu rosyjsko-ukraińskiego.

Tabela 1. Statystyki IRGP dla Polski

Statystyka \ Czas	Subokres I (2000–2013)	Subokres II (2014–2021)	Subokres III (2022–2023)	Próba (2000–2023)
Średnia	0.046	0.081	0.455	0.092
Odchylenie standardowe	0.039	0.082	0.356	0.160
Współczynnik zmienności	0.848	1.010	0.784	1.740

Źródło: Opracowanie własne na podstawie statystyk IRGP.

Zestawienie statystyk dla poszczególnych subokresów pozwala dostrzec, że w subokresie I indeks przyjmował relatywnie niskie wartości. Jednocześnie niestabilność zagrożeń kształtowała się nieco poniżej średniej, co potwierdza skala zmienności indeksu. W subokresie II poziom zagrożeń wzrósł blisko dwukrotnie, a jego zmienność także wzrosła. W ostatnim, najkrótszym subokresie III zanotowano ponad 5,5-krotny wzrost średniej zagrożeń względem subokresu II i blisko 10-krotny wobec subokresu I. Co ciekawe, zmienność zagrożeń pomiędzy II a III subokresem obniżyła się, choć to właśnie w subokresie III rozpoczął się konflikt rosyjsko-ukraiński. Niższy współczynnik zmienności w subokresie III informuje, że wyższe zagrożenia (wzrost średniej) utrzymywały się przy ograniczonych wahaniami wskaźnika. Innymi słowy, wzrost zagrożeń nie był chwilowy, lecz permanentnie utrzymywał się w czasie na wysokim poziomie. Konkludując, dynamika zagrożeń zewnętrznych dla POL rosła pomiędzy subokresami, a jej rekordowe wartości z subokresu III przełożyły się na podwyższoną średnią zagrożeń dla pełnej próby. W kontekście zmienności można dostrzec bardzo wysokie wahania, które wynikają z rozrzutu przyjmowanych wartości przez indeks na przełomie lat 2000–2023.

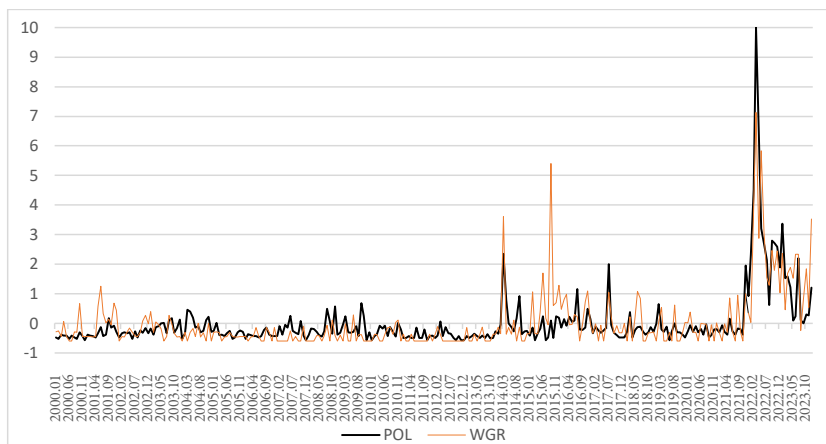
PORÓWNANIE REAKCJI INDEKSÓW DLA POLSKI I WĘGIER

Dla poszerzenia perspektywy poznawczej, a także potwierdzenia użyteczności indeksu, porównano zachowanie IRGP dla Polski i Węgier (WGR). Taki zabieg ma na celu przeanalizowanie, jak wobec

tożsamyh wyzwań i zagrożeń bezpieczeństwa międzynarodowego zachowywały się obydwaj wskaźniki. Wybór kraju odniesienia nie jest przypadkowy, albowiem sytuacja geopolityczna POL i WGR jest podobna. Obydwa państwa są położone w regionie Europy Środkowo-Wschodniej, do lat 90. XX w. znajdowały się w strefie wpływów Związku Radzieckiego. Dziś analizowane kraje są członkami UE i sojusznikami innych państw NATO. Dodatkowo zarówno POL, jak i WGR sąsiadują z Ukrainą, gdzie toczy się konflikt zbrojny, który zasięgiem może objąć te kraje.

W pierwszym etapie doprowadzono zmienne do porównywalności poprzez ich normalizację. Wartości indeksów poddano standaryzacji (Walesiak, 1990). W rezultacie średnia wartość indeksów dla próby wyniosła 0.00. Zatem wartości ujemne pokazują, że indeks kształtował się poniżej, zaś wartości dodatnie - że powyżej średniej dla lat 2000-2023.

Wykres 2. IRGP dla Polski i Węgier w XXI w. (dane miesięczne, standaryzowane)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie statystyk IRGP.

W subokresie I zauważalna jest wyższa reaktywność indeksu dla WGR, zwłaszcza wobec zamachu terrorystycznego w Nowym Jorku we wrześniu 2001 r. Indeks dla POL reagował znacznym wzrostem w okresie zamachu terrorystycznego w Madrycie (marzec 2004 r.) oraz konfliktu rosyjsko-gruzińskiego (sierpień 2008 r.). Obydwa indeksy przyjmowały wartości powyżej średniej w okresie kryzysu

finansowego i związanych z nim problemów gospodarki greckiej, albowiem przedłużająca się niepewność w sprawie przyznania pomocy dla Grecji stwarzała wyzwanie bezpieczeństwa (głównie ekonomicznego) dla innych krajów. Indeksy dla POL i WGR kształtowały się poniżej tej średniej w subokresie I, co potwierdza niski poziom zagrożeń zewnętrznych dla obu krajów (tab. 2).

Tabela 2. Statystyki opisowe oraz współczynnik korelacji rang Spearmana (IRGP dla Polski i Węgier)

Statystyka \ Czas	Subokres I (2000–2013)	Subokres II (2014–2021)	Subokres III (2022–2023)
POLSKA			
Średnia	-0.281	-0.070	2.255
Odchylenie standardowe	0.240	0.509	2.251
Współczynnik zmienności	0.853	7.231	1.000
WĘGRY			
Średnia	-0.355	0.073	2.191
Odchylenie standardowe	0.300	0.849	1.652
Współczynnik zmienności	0.855	11.630	0.754
POLSKA-WĘGRY			
Współczynnik korelacji	0.204	0.460	0.670
Poziom istotności	0.000	0.000	0.000

Źródło: Opracowanie własne na podstawie statystyk IRGP.

Subokres II był najbardziej turbulentny spośród badanych, o czym świadczy wysoki poziom współczynnika zmienności dla obydwu indeksów. Można nawet zauważyć, że skala tych wahań była zdecydowanie wyższa w przypadku WGR. Niestabilność wskaźników oznacza, że występowały częste wzrosty i ich spadki zagrożeń. Jednocześnie indeks dla POL kształtował się nieco poniżej średniej dla próby, a w przypadku WGR nieco powyżej. Dane na wykresie 2 pokazują ponadto, że w subokresie II zanotowano cztery wyraźne skoki zagrożeń zewnętrznych dla POL i pięć dla WGR. Obydwa indeksy zareagowały na Euromajdan, aneksję Krymu i użycie rosyjskich sił zbrojnych dla wsparcia separatystów w rejonie Ługańska i Donbasu (luty–sierpień 2014 r.), referendum w Wielkiej Brytanii (czerwiec 2016 r.), tarcia na linii USA–Korea Północna (czerwiec–sierpień 2017 r.), a także kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej od lipca 2021 r. Dodatkowo w 2015 r., zwłaszcza w okresie od

maja do października, wzrósł indeks dla WGR, zaś dla POL pozostał na stabilnym poziomie. Było to związane z napływem migrantów z Syrii na granicę serbsko-węgierską. Subokres III charakteryzował zdecydowany spadek wahań zagrożeń przy jednoczesnym wzroście ich skali. Konkludując, obydwa kraje doświadczyły stabilizacji wysokiego poziomu zagrożeń zewnętrznych od 2022 r.

Ciekawych wniosków dostarcza analiza podokresów pod względem korelacji indeksów wyrażonej współczynnikiem rang Spearmana. Zastosowana miara korelacji pokazuje kierunek i siłę monotonicznej zależności pomiędzy zmiennymi. Wartość współczynnika poniżej 0.4 wskazuje słabą korelację, w przedziale 0.4–0.7 sygnalizuje korelację umiarkowaną, pomiędzy 0.7 a 0.9 korelacja jest silna, zaś powyżej 0.9 – bardzo silna (Schober i in., 2018). Współczynnik przyjmuje wartości z przedziału (1,-1), co definiuje kierunek zależności pomiędzy zjawiskami, gdzie znak ujemny wskazuje zależność odwrotną. Poziom istotności pozwala weryfikować H_0 zakładającą brak korelacji pomiędzy zmiennymi. Na potrzeby badania korelacji najpierw ustalono, czy obydwie zmienne pochodziły z rozkładu normalnego. Test Shapiro-Wilka dowiódł, że indeksów dla obu państw, we wszystkich podokresach, nie charakteryzowała normalność rozkładu. W rezultacie analizę korelacji indeksów przeprowadzono, opierając się na współczynniku korelacji rang Spearmana. Uzyskane wyniki prezentuje tab. 2. W każdym podokresie współczynnik był różny od zera i statystycznie istotny. Korelacja dodatnia potwierdza, że wzrostowi zagrożeń w POL towarzyszył wzrost zagrożeń na WGR. Rozpatrując siłę korelacji, w subokresie I korelacja zagrożeń zewnętrznych pomiędzy krajami kształtowała się na poziomie niskim, w subokresie II na poziomie umiarkowanym, zaś w subokresie III korelacja między indeksami zbliżała się do silnej. Podsumowując, nie tylko poziom zagrożeń zewnętrznych dla POL i WGR rósł w kolejnych subokresach, ale także zbieżność pomiędzy indeksami dla obu państw.

WNIOSKI

Bezpieczeństwo to proces posiadający własną dynamikę, generowaną przez zmieniające się stany (poziomy) bieżących wyzwań i zagrożeń. Zmienność jest immanentną cechą procesu bezpieczeństwa, który

dotyczy szeroko rozumianej rzeczywistości społecznej. Współtworzy ją wiele powiązanych ze sobą zjawisk, często zachodzących w tym samym czasie, kreowanych nieprzerwaną działalnością ludzi i sił natury. W tym kontekście wyraźnie wyłania się potrzeba (poznawcza i praktyczna) poszukiwania związków przyczynowo-skutkowych pomiędzy zjawiskami bezpieczeństwa. W badaniu przyczynowości fundamentalną rolę może odegrać modelowanie oparte na uprzedniej kwantyfikacji zmiennych (zjawisk bezpieczeństwa).

W prezentowanym szkicu zaproponowano miarę ilościową, która wyraża poziom bezpieczeństwa zewnętrznego w postaci indeksu ryzyka geopolitycznego. Spełnia ona wszystkie cechy uniwersalnego wskaźnika, ponieważ jest zrozumiała – im wyższy poziom wskaźnika, tym wyższe niebezpieczeństwo zewnętrzne. Jest także uogólniona, bo bierze pod uwagę tylko wyzwania i zagrożenia z domeny bezpieczeństwa międzynarodowego. Kwantyfikuje bezpieczeństwo jako stan i proces. Co więcej, umożliwia komparatystykę zjawisk bezpieczeństwa, a wartości historyczne wskaźnika są łatwo dostępne dla badacza.

Podsumowując, analiza bezpieczeństwa zewnętrznego oparta na indeksie ryzyka geopolitycznego dostarcza nowych informacji, które trudno dostrzec bez uprzedniej kwantyfikacji zjawiska. To z kolei pozwala na szersze zrozumienie procesu bezpieczeństwa, co pokazano na przykładzie Polski. Analiza trajektorii wskaźnika potwierdza wysoką zmienność zagrożeń zewnętrznych, czyli dynamikę procesu bezpieczeństwa. Jednocześnie udowodniono, że indeksy dla Polski i Węgier (krajów z tego samego regionu geograficznego) reagują na tożsame zdarzenia bezpieczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

- Aysan A.F., Polat A.Y., Tekin H., & Tunalı A.S. (2023). The Ascent of Geopolitics: Scientometric Analysis and Ramifications of Geopolitical Risk. *Defence and Peace Economics*, 34(6), 791–809. DOI: 10.1080/10242694.2022.2062981
- Buzan, B. (1991). New patterns of global security in the twenty-first century. *International Affairs*, 67(3), 431–451. DOI: 10.2307/40203739
- Caldara, D., & Iacoviello, M. (2022). Measuring Geopolitical Risk. *American Economic Review*, 112(4), 1194–1225. DOI: 10.1257/aer.20191823

- Czaputowicz, J. (2022). *Teorie stosunków międzynarodowych*. Warszawa: PWN.
- Ficoń, K. (2020). *Bezpieczeństwo narodowe i jego typologie*. Warszawa: BEL Studio.
- Goryń, P. (2020). Bezpieczeństwo społeczne – jedno czy wiele. W D. Boćkowski, P. Goryń, & K. Goryń, *Bezpieczeństwo i jego percepcja w dyskursie społecznym i militarnym* (s. 47–62). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Intriligator, M.D. (1996). The Peace Dividend: Myth or Reality? W N.P. Gleditsch, O. Bjerkholt, A. Cappelen, R. Smith, & J.P. Dunne (Eds.), *The Peace Dividend*. Contributions to Economic Analysis. Vol. 235 (s. 1–13). Leeds: Emerald Group Publishing Limited, Leeds.
- Kołodziejczyk, A. (2007). Bezpieczeństwo jako fenomen społeczny. Pojęcie bezpieczeństwa, jego interpretacje i odmiany. *Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne*, 14(1), 223–252.
- Kubalica, T. (2012). Locke i Georg Berkeley wobec problemu istoty poznania. *IDEA. Studia nad Strukturą i Rozwojem Pojęć Filozoficznych*, 24, 37–58.
- Kwaśnicki, W. (2000). *Określenie zasadności modeli w naukach społecznych*. <http://kwasnicki.prawo.uni.wroc.pl/todownload/Antalowka2000.pdf> (dostęp: 03.01.2025).
- Moczuk, E. (2009). *Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa lokalnego*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Musiał, F. (2016). Edytorial: Konflikt na Ukrainie – reaktywacja geopolityki? *Horyzonty Polityki*, 7(20). <https://horyzontypolityki.ignatianum.edu.pl/HP/article/view/961>
- Osińska, M. (2008). *Ekonometryczna analiza zależności przyczynowych*. Toruń: UMK.
- Panek, B., & Sawicki, R. (2018). *Świat wobec wyzwań i zagrożeń w drugiej dekadzie XXI wieku*. Warszawa: Difin.
- Rogozińska, A. (2021). Theoretical aspects of modern security threats Definitions, typologies, evolution. *Scientific Journal of the Military University of Land Forces*, 199(1), 86–95. DOI: 10.5604/01.3001.0014.8112
- Schober, P., Boer, C., & Schwarte, L. A. (2018). Correlation Coefficients: Appropriate Use and Interpretation. *Anesthesia & Analgesia*, 126(5), 1763–1768. DOI: 10.1213/ANE.0000000000002864
- Statystyki IRGP. *Charts of Country-Specific GPR Indexes/ Poland (Hungary) GPR Index*. https://www.matteoiacoviello.com/gpr_country_files/gpr_neeu.htm.
- Sztumski, J. (1999). *Wstęp do metod i technik nadań społecznych*. Katowice: Śląsk.

- Świeboda, H. (2020). Badania systemowe w naukach o bezpieczeństwie. W P. Bajor, *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Aspekty metodyczne i systemowe* (s. 11–34). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Walesiak, M. (1990). Syntetyczne badania porównawcze w świetle teorii pomiaru. *Przegląd Statystyczny*, 37(1–2), 37–46.
- Waszkiewicz, G. (2017). Political risk on financial markets in developed and developing economies. *Journal of Economics and Management*, 14(39), 113–132. DOI: 10.22367/jem.2017.28.07
- Wolska, H. (2023). Model jako forma poznania naukowego. Próba zdefiniowania. *Prawo i Więź*, 2(45), 53–72. DOI: 10.36128/PRIW.VI45.492
- Zięba, R. (1989). *Pojęcie i istota państwa w stosunkach międzynarodowych*. Sprawy Międzynarodowe, 10, 49.
- Zięba, R. (2016). Współczesne wyzwania i zagrożenia dla bezpieczeństwa międzynarodowego, *Stosunki Międzynarodowe*, 3(52), 9–31. DOI: 10.7366/020909613201601
- Zięba, R. (2018). *Bezpieczeństwo międzynarodowe w XXI wieku*. Warszawa: Poltext.
- Żytkow, J.M. (1972). Pojęcie modelu w naukach formalnych i empirycznych. *Studia Filozoficzne*, 7(8), 87–96. <https://mfiles.pl/pl/index.php/Model>

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

MICHAŁ SŁUŻALEC

<http://orcid.org/0000-0002-2468-2734>

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie
m.sluzalec@ujd.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2643

Współdziałanie państwa i Kościoła katolickiego w zakresie realizacji Krajowego Planu Przeciwdziałania Przystępstwom Przeciwko Wolności Seksualnej i Obyczajności na Szkodę Małoletnich na lata 2023–2026

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Celem naukowym jest przeprowadzenie analizy znaczenia roli Kościoła katolickiego w obszarze realizacji Krajowego Planu Przeciwdziałania Przystępstwom Przeciwko Wolności Seksualnej i Obyczajności na Szkodę Małoletnich na lata 2023–2026. Proces ma doprowadzić do ustalenia, czy Kościół katolicki ma legitymację do współdziałania w realizacji zadań określonych w Krajowym Planie.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problemem badawczym jest brak wskazania Kościoła katolickiego jako podmiotu uprawnionego do współdziałania w obszarze nakreślonym przez Krajowy Plan Przeciwdziałania Przystępstwom Przeciwko Wolności Seksualnej i Obyczajności na Szkodę Małoletnich na lata 2023–2026. Wobec tego zachodzi potrzeba ustalenia, czy mimo braku jego ujęcia jest on uprawniony do aktywności. Wykorzystywane metody badawcze to dogmatyczno-prawna, studium przypadków oraz analiza dokumentów.

PROCES WYWODU: Aby możliwe było udzielenie odpowiedzi na postawiony problem badawczy, zaszła potrzeba ustalenia źródła powinności współdziałania Kościoła katolickiego z państwem dla dobra małoletnich. Odwołano się do podstawowych zadań państwa oraz misji Kościoła. Kolejno zweryfikowano obowiązujące zobowiązania wynikające z Krajowego Planu Przeciwdziałania Przystępstwom Przeciwko Wolności Seksualnej i Obyczajności na Szkodę Małoletnich na lata 2023–2026. Odniesiono się do miejsca i roli Kościoła katolickiego w tym obszarze. Wskazano samodzielne formy aktywności Kościoła katolickiego

Sugerowane cytowanie: Służalec, M. (2025). Współdziałanie państwa i Kościoła katolickiego w zakresie realizacji Krajowego Planu Przeciwdziałania Przystępstwom Przeciwko Wolności Seksualnej i Obyczajności na Szkodę Małoletnich na lata 2023–2026. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 211–227. DOI: 10.35765/HP.2643.

w obszarze prewencyjnym. Zakończenie prezentuje poczynione ustalenia w kontekście powinności Kościoła katolickiego do realizacji Krajowego Planu.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Mimo braku wskazania Kościoła katolickiego jako podmiotu współpracującego z organami władzy publicznej w realizacji zadań wynikających z Krajowego Planu Przeciwdziałania Przestępstwom Przeciwko Wolności Seksualnej i Obyczajności na Szkodę Małoletnich na lata 2023–2026, jest on uprawniony do działania dla dobra dzieci również w tym obszarze.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Przyszłe regulacje powinny uwzględniać bezpośrednie wyartykułowanie możliwości współdziałania organów władzy publicznej z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi, a nie tylko z organizacjami pozarządowymi. Brak ich wskazania w treści Krajowego Planu Przeciwdziałania Przestępstwom Przeciwko Wolności Seksualnej i Obyczajności na Szkodę Małoletnich na lata 2023–2026 może powodować wątpliwości interpretacyjne i bezpodstawne ograniczanie ich aktywności w tym obszarze.

SŁOWA KLUCZOWE:

współdziałanie państwa i Kościoła katolickiego,
przeciwdziałanie zagrożeniom przestępczością na tle
seksualnym, standardy ochrony małoletnich

Abstract

COLLABORATION BETWEEN THE STATE
AND THE CATHOLIC CHURCH IN IMPLEMENTING
THE NATIONAL PLAN TO COMBAT CRIMES
AGAINST SEXUAL FREEDOM AND MORALITY
TO THE DETRIMENT OF MINORS
FOR THE YEARS 2023–2026

RESEARCH OBJECTIVE: The scientific aim is to analyze the role of the Catholic Church in the context of implementing the National Plan to Combat Crimes against Sexual Freedom and Morality Harmful to Minors for the years 2023–2026. It should be determine whether the Catholic Church can cooperate in this field.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problem is the lack of explicit identification of the Catholic Church as beeing authorized to cooperate in the National Plan 2023–2026. There is a need to establish whether, despite its absence, it is entitled to activity in this area. The research methods used: dogmatic-legal, case study and document analysis.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: To answer the research problem, it was necessary to determine the source of the Catholic Church's duty to cooperate with the state for the welfare of minors. Reference was made to the basic tasks of the state and the mission of the Church. The applicable obligations arising from the National Plan 2023–2026 were subsequently verified. The place and role of the Catholic Church in this area was analysed. Catholic Church independent activity in the preventive area were indicated. The conclusion presents the findings made in the context of the obligation of the Catholic Church to implement the National Plan.

RESEARCH RESULTS: The Catholic Church as a cooperating entity with public authorities in implementing the tasks arising from the National Plan 2023–2026, it is entitled to act for the welfare of children also in this area.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Future regulations should include the direct articulation of the possibility of cooperation between public authorities and religious entities. The lack of direct indication in the National Plan 2023–2026 may lead to interpretive doubts and unjustified limitations on the activities of the Catholic Church in this area.

KEYWORDS:

cooperation between the state and the Catholic Church,
combating threats of sexual crime, standards for the protection
of minors

WPROWADZENIE

Dobro wspólne stanowi podstawę do podejmowania aktywności przez państwo w wielu obszarach. Obowiązek ten wynika przede wszystkim z konstytucyjnego ujęcia, zgodnie z którym Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli (art. 1 Konstytucji RP). Tym samym organy władzy publicznej powinny podejmować wszelkie działania w celu osiągnięcia wskazanego założenia. Niemniej mimo zasadniczej pozycji państwa w kontekście wdrażania instrumentów mających zagwarantować dobro nie tylko samych obywateli, ale także całej wspólnoty, zasadna jest pomoc świadczona przez inne podmioty (Chochowski, 2020, s. 217–219). Szczególna rola kościołów i innych związków wyznaniowych przejawia się za pośrednictwem ich partycypacji w procesie dążenia do osiągnięcia dobra wspólnego. Działalność podmiotów wyznaniowych dla dobra jednostki wynika z faktu, że pozostaje ona związana

z oddziaływaniem na rzecz człowieka. Taki kierunek działania wynika z godności jednostki (Mazurek, 1984, s. 5). Aktywność podmiotów wyznaniowych stanowi zatem dodatkowy instrument wpływu na poszczególne sfery życia społecznego, który może wspomagać działania podejmowane przez państwo.

Jednym z obszarów aktywności państwa, istotnie widocznym w ostatnich latach, pozostaje obowiązek przeciwdziałania zagrożeniom przestępczością na tle seksualnym oraz ochrona małoletnich. W obszarze tej sfery wdrażane są nowe instrumenty oddziałujące nie tylko na stosowanie represji wobec sprawców przestępstw na tle seksualnym, ale również na aspekty bezpieczeństwa, w szczególności względem najmłodszych. W 2023 r. wdrożono nową formę standardów postępowania w zakresie przeciwdziałania przestępczości przeciwko wolności seksualnej i obyczajności małoletniego poniżej lat 15. Znacząca rola w tym względzie przypada Kościołowi katolickiemu, który nie został pominięty w gronie adresatów krajowych zobowiązań.

Obszar analizy podejmowany w niniejszym artykule skupia się na ustaleniu relacji zachodzących między Kościołem katolickim a państwem w zakresie współdziałania tych podmiotów przy realizacji Krajowego Planu Przeciwdziałania Przestępstwom Przeciwko Wolności Seksualnej i Obyczajności na Szkodę Małoletnich na lata 2023–2026 (dalej: Krajowy Plan 2023–2026). Przeprowadzona zostanie ocena powinności współdziałania obu podmiotów w celu przeciwdziałania przestępczości seksualnej na szkodę małoletnich, jak również samodzielnych uprawnień Kościoła katolickiego względem aktywności w tym obszarze. Badania będą dotyczyły wąskiego obszaru zwalczania tej kategorii przestępczości w odniesieniu do oceny podstaw współdziałania państwa i Kościoła katolickiego w zakresie Krajowego Planu 2023–2026. Do realizacji przedstawionych założeń konieczne będą analiza podstaw konstytucyjnoprawnych, jak również częściowe odniesienie się do sfery wewnętrznych norm Kościoła, co pozwoli ustalić źródła jego misji w tym obszarze. Taka potrzeba uzasadnia wykorzystanie w pracy następujących metod badawczych: dogmatyczno-prawnej, analizy dokumentów oraz studium przypadków.

Przedmiotowa analiza pozostaje istotna również z uwagi na przeważającą liczbę osób wyznania rzymskokatolickiego – 88,8% (CBOS, 2024, s. 5).

POWINNOŚĆ WSPÓLDZIAŁANIA PAŃSTWA I KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO DLA DOBRA MAŁOLETNICH

Ustawodawca konstytucyjny, przyjmując układ relacji państwa z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi, skupił się na ujęciu otwartej separacji między podmiotami wyznaniowymi a państwem (Krukowski, 2016, s. 96). Dzięki formule wyrażonej w treści art. 25 ust. 3 Konstytucji RP wprowadzono zasadę powinności współdziałania państwa i Kościoła katolickiego (Stępień, 2021, s. 204). Ujęcie to mimo oddzielenia państwa oraz kościołów i innych związków wyznaniowych stanowi podstawy do podejmowania aktywności w obszarze współdziałania tychże podmiotów, nie stanowiąc przy tym o wyznaniowym charakterze państwa (Borecki, 2016, s. 187). Kluczem w kontekście współdziałania pozostają obszary oddziaływania tych podmiotów dla dobra jednostki i dobra społeczeństwa. Zasadniczym elementem determinującym obieralność działań przez państwo i podmioty wyznaniowe ma fakt, iż oba podmioty pozostają w generalnym ujęciu jako służące na rzecz człowieka (Sitarz, 2018, s. 143). Tym samym przy podejmowaniu wykładni powinności współdziałania państwa i Kościoła katolickiego znaczenie ma źródło tych aktywności. W odniesieniu do powinności oddziaływania na rzecz dobra wspólnego przez państwo kluczowym aspektem pozostaje zawarta umowa społeczna, zgodnie z którą państwo jest dobrem wspólnym obywateli (art. 1 ustawy zasadniczej). Dla aktywności Kościoła katolickiego na rzecz dobra człowieka znaczenie ma m.in. doktryna Kościoła, w tym katolicka nauka społeczna. Poprzez ujęcie, że człowiek (z samego faktu bycia człowiekiem) wyposażony jest w najważniejszą wartość, którą jest godność, wpływa ona także na podejmowanie działania w obszarze dobra wspólnego (Skorowski, 1998, s. 53). Warto wskazać, że „zgodnie z charakterystycznym dla nauczania społecznego Kościoła personalizmem chrześcijańskim to człowiek jako osoba ludzka jest źródłem, podmiotem i celem społeczeństwa” (Bortkiewicz, 2012, s. 20). W tym wymiarze istotny pozostaje także wkład podmiotów oraz grup na rzecz społeczeństwa. Słusznie zauważa Stanisław Fel, że

stroną uprawnioną jest zazwyczaj państwo lub społeczności szersze, a stroną zobowiązaną osoba i społeczności mniejsze. Z zasady dobra wspólnego wywodzi się zobowiązanie do wkładu w życie społeczne wnoszonego przez wszystkie podmioty tego życia. Wkład ten warunkuje rozwój oraz jakościowe i ilościowe bogactwo życia społecznego, a w konsekwencji pełny rozwój całego i każdego człowieka (Fel, 2021, s. 128–131).

Tym samym bez wątpliwości należy wskazać, że oba podmioty, tj. państwo i Kościół katolicki, stanowią i powinny stanowić istotnych partnerów w procesie oddziaływania dla osiągnięcia dobra społecznego. Nie sposób także wykluczyć kompetencji Kościoła katolickiego jako świadczącego wkład w życie społeczne.

Za dobro wspólne poczytuje się dobro zarówno jednostek, jak i społeczności – w formule zbiorowości większej i mniejszej (Zygmunt, 2012, s. 366–367). Warto wskazać za A. Młynarską-Sobaczewską, że

Pojęcie dobra wspólnego jako racji państwa z pewnością dobrze służy legitymizacji działania władzy publicznej, wskazuje jej integracyjną rolę. Kategoria ta oznaczać powinna granice działania władzy i usprawiedliwienie działań władczych, dokonywanych właśnie dla dobra wspólnego, zdefiniowanego jako zespół warunków i okoliczności służących rozwojowi i życiu jednostek (Młynarska-Sobaczewska, 2009, s. 72).

Formą działalności władczych w obszarze przeciwdziałania zagrożeniom przestępczością na tle seksualnym pozostają krajowe rozwiązania prewencyjne.

Znaczenie w zakresie współdziałania państwa i Kościoła katolickiego dla dobra dziecka pozostaje także w granicy nakreślonej normatywnie, albowiem w art. 25 ust. 3 ustawy zasadniczej przyjęto działanie dla dobra człowieka. Kolejno w treści art. 72 ust. 1 Konstytucji RP wskazano że: „Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją”. Nie sposób także oddzielić powinności Kościoła katolickiego od oddziaływania na rzecz dzieci. Jak wskazuje się w literaturze, kościelne podstawy do ochrony dziecka przed przestępczością seksualną wynikają nie tylko z wieku małoletniego jako podmiotu, który należy szczególnie chronić, ale także „dlatego, że czyn ten jest sam w sobie niegodziwy” (Kornas-Biela, 2013, s. 24).

Zarówno w doktrynie Kościoła katolickiego, jak również w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej można zidentyfikować szereg regulacji odnoszących się do konieczności zabezpieczenia dobra małoletniego (Służalec, 2024, s. 253–263). Współdziałanie państwa i Kościoła katolickiego na rzecz najmłodszych stanowi istotny element relacji między tymi podmiotami. Wskazania wymaga, że aktywność Kościoła katolickiego nie jest ograniczona wyłącznie do uczestnictwa duchowego, albowiem kościelne osoby prawne działają zarówno w zakresie świadczenia edukacji w formie szkół katolickich, nauczania religii, prowadzenia domów dziecka bądź innych ośrodków opiekuńczo-wychowawczych, jak również działalności charytatywnej (por. Mariański, 2017, s. 141–166). Bez wątpliwości są to sfery, które zalicza się do obszaru współdziałania z państwem, albowiem następuje tu forma realizacji równocześnie zadań własnych państwa. W tym zakresie zauważalne jest szerokie spektrum działań podejmowanych przez podmioty religijne. Kościół katolicki i państwo mogą podejmować czynności w postaci zarówno niesienia pomocy, jak i podejmowania prób zagwarantowania dzieciom najwyższego bezpieczeństwa oraz rozwoju – jednak z poszanowaniem pierwszorzędnej roli rodziców w procesie wychowania (art. 48 ust. 1 ustawy zasadniczej). Nie sposób jednak ograniczyć aktywności państwa i Kościoła katolickiego jedynie wobec sfery wychowawczej. Współdziałanie może – i powinno – obejmować również pracę na rzecz bezpieczeństwa dziecka. Sferę tę można rozumieć jako ochronę przed wpływem wszelkich form patologii społecznych, których mogą doświadczać dzieci – w tym także przestępczości seksualnej. Słusznie wskazuje się w literaturze, że:

Spółeczność państwowa i kościelna są zobowiązane do służby na rzecz rozwoju fizycznego, duchowego i emocjonalnego dzieci i młodzieży oraz wykluczania sytuacji, by w jakikolwiek sposób naruszano fizyczną lub psychiczną integralność małoletnich. Wszelkie nadużycia w tym względzie są przez obie społeczności powszechnie potępiane i wzbudzają słuszne oburzenie. W obu społecznościach czyny związane z przemocą wśród dzieci i młodzieży są uważane za ciężkie przestępstwa (Stawniak, Jarzabek-Bielecka, & Bielecka-Gąszcz, 2017, s. 140).

Zarówno doktryna Kościoła, jak również normy konstytucyjne nakładają na te podmioty niezależne i posiadające inne źródła

obowiązki niesienia pomocy na rzecz małoletnich oraz tworzenie prawidłowych wzorców dla bezpieczeństwa najmłodszych. Obszar aktywności w tym wymiarze może dotyczyć również szeroko rozumianego zabezpieczenia małoletnich przed przestępczością, w tym na tle seksualnym i obyczajowym. W tej mierze współdziałanie prewencyjne, jak również pomocowe stanowi równocześnie oddziaływanie na rzecz jednostki i na rzecz społeczności. Na uwagę zasługuje, że społeczne poczucie sprawiedliwości wyznacza aktywności w wymiarze pomocy dzieciom, które doznały przemocy seksualnej (por. np. preambuła do Ustawy z dnia 30 sierpnia 2019 r. o Państwowej Komisji do spraw przeciwdziałania wykorzystaniu seksualnemu małoletnich poniżej lat 15, Dz.U. z 2024 r. poz. 94). Z uwagi na otwarty charakter konstytucyjnego współdziałania państwa i Kościoła katolickiego formuła oddziaływania prewencyjnego, w tym realizacji Krajowego Planu 2023–2026, wydaje się stanowić sferę, w której podmioty te powinny podejmować wspierające się nawzajem działania. Niemniej zachodzi potrzeba ustalenia, czy aktualnie obowiązujące normy umożliwiają ich współdziałanie w obszarze Krajowego Planu.

ISTOTA KRAJOWEGO PLANU PRZECIWDZIAŁANIA PRZESTĘPSTWOM PRZECIWKO WOLNOŚCI SEKSUALNEJ I OBYCZAJNOŚCI NA SZKODĘ MAŁOLETNIICH NA LATA 2023–2026

Znowelizowana Ustawa z dnia 13 maja 2016 r. o przeciwdziałaniu zagrożeniom przestępczością na tle seksualnym i ochronie małoletnich (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 560 – dalej: u.p.z.p.s.) wprowadziła szczególne standardy dotyczące podejmowania aktywności w obszarze przeciwdziałania przestępczości na tle seksualnym względem małoletnich. W tym celu wdrożono instrumenty, m.in. w postaci Krajowego Planu 2023–2026. Jak wynika z treści art. 22r ust. 1 pkt 2 u.p.z.p.s., Rada Ministrów przyjmuje Krajowy Plan Przeciwdziałania Przepępstwom Przeciwko Wolności Seksualnej i Obyczajności na szkodę małoletnich. W ramach Krajowego Planu 2023–2026 przyjmuje się szczególnego rodzaju instrumenty dotyczące profilaktyki oraz przeciwdziałania przestępstwom poprzez określenie

formuł wsparcia, elementów oddziaływania resocjalizacyjnego itd. (art. 22r ust. 2 pkt 1-6 Uchwały Rady Ministrów z dnia 17 października 2023 r.). Aktualnie wdrożony Krajowy Plan 2023–2026 zawiera szereg elementów dotyczących celu, jak również obszarów i założeń względem przeciwdziałania przestępczości. Na uwagę zasługuje, że przyjęto zobowiązanie do opracowania zaleceń standardów ochrony małoletnich dla wszelkich typów placówek oddziaływania na rzecz małoletniego. Konieczność ta stanowi także odpowiedź wobec obowiązku z art. 22b u.p.z.p.s. W tym ujęciu przyjęto, że obowiązek ten spoczywa zarówno na placówkach oświatowych, opiekuńczych, wychowawczych, jak i religijnych (Krajowy Plan, 2023, s. 67). Kościelne osoby prawne mogą posiadać uprawnienia do aktywności na tych polach, albowiem, jak wynika z ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kościół ten ma prawo w szczególności do: prowadzenia szkół katolickich, zakładów charytatywno-opiekuńczych, placówek oświatowo-wychowawczych (*vide* np. art. 12 Ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. z 2023 r. poz. 1966 z późn. zm.). Nie bez znaczenia pozostaje także przyjęcie przez ustawodawcę bezpośredniego ujęcia, że obowiązek wdrożenia standardów i dostosowania się do wymogów Krajowego Planu 2023–2026 spoczywa także na „placówkach religijnych”. Wprawdzie nie sposób przyjąć prawidłowości w kontekście zaprezentowanej terminologii, niemniej wydaje się, że wykładnia systemowa na gruncie u.p.z.p.s. prowadzi do przyjęcia, że obowiązki te spoczywają także na osobach prawnych Kościoła katolickiego w sytuacji, gdy z uwagi na ich kompetencje mają styczność z małoletnimi. W tym zakresie przyjęto zatem konieczność wdrożenia przez poszczególne jednostki organizacyjne oraz osoby prawne Kościoła katolickiego w Polsce szczególnych standardów względem przeciwdziałania przestępczości seksualnej wobec małoletnich (Krajowy Plan, 2023, s. 68). Jak wynika z informacji znajdujących się na oficjalnej stronie Konferencji Episkopatu Polski, w zakresie ochrony małoletnich przygotowano i opracowano standardy ochrony małoletnich. Zwrócono także uwagę na konieczność przeprowadzenia stosownych szkoleń wobec wszystkich jednostek kościelnych. Przewodniczący Konferencji Episkopatu Polski odniósł się do znaczenia standardów w funkcjonowaniu Kościoła poprzez wskazanie:

Wprowadzanie standardów ochrony małoletnich w naszych parafiach i instytucjach oraz dziełach prowadzonych przez Kościół stanowi nie tylko realizację obowiązku prawnego, ale jest również pozytywnym i jasnym komunikatem, że w codziennej posłudze duszpasterskiej Kościoła realizowane są ewangeliczne wartości (Konferencja Episkopatu Polski, 2024).

Tym samym potwierdzono szczególnie obowiązek Kościoła katolickiego odnośnie do takich aktywności również z uwagi na jego aksjologię. Nie bez znaczenia jednak pozostaje fakt, że już w 2022 r. Centrum Ochrony Praw Dziecka przedstawiło opracowanie w zakresie Profilaktyki Przemocy Seksualnej wobec uczniów w szkole katolickiej. W przedmiotowym dokumencie wskazano istotne standardy w zakresie działania dla stworzenia bezpiecznych środowisk dla dzieci i młodzieży w taki sposób, aby minimalizować ryzyko zagrożenia przestępczością seksualną (Bojanowski, Bremer, Gromada i in., 2022, s. 3–5). Bez wątpliwości takie działania stanowią przejaw aktywności indywidualnej Kościoła dla działania na rzecz dobra i bezpieczeństwa dzieci. Takich działań nie sposób przypisać wyłącznie do sfery własnej Kościoła, albowiem stanowią one istotne oddziaływanie społeczne, w szczególności wobec gwarancji bezpieczeństwa małoletnich.

Niemniej konieczne pozostaje ustalenie, czy wdrożenie obowiązku w zakresie systemu ochrony dzieci stanowi wyłącznie o prawnym zobowiązaniu Kościoła, czy też znajduje się w sferze współdziałania z państwem. W tym zakresie pomocne pozostają zaprezentowane powyżej rozważania dotyczące powinności Kościoła do podejmowania działań na rzecz bezpieczeństwa i opieki nad dziećmi jako szczególnych jednostek podlegających ochronie instytucjonalnej.

Obowiązki Kościoła w zakresie realizacji Krajowego Planu 2023–2026 to nie tylko konieczność wdrożenia standardów ochrony przeciw przestępczości seksualnej na szkodę małoletnich. Na uwagę zasługują także pozostałe działania, które wynikają z misji Kościoła objawiającej się za pośrednictwem różnych form aktywności. Działalność Kościoła katolickiego to nie tylko realizacja prac przez osoby prawne Kościoła. Obejmuje ona również innego typu organizacje, w tym organizacje kościelne, organizacje katolickie czy fundacje, które podejmują aktywność w zakresie związanym z przeciwdziałaniem przestępczości seksualnej. Warto wskazać, iż realizacja Krajowego

Planu 2023–2026 poza wymiarem utworzenia stosownych standardów ochrony dotyczy umocowania do aktywności organizacji pozarządowych. W treści uchwały nie wymieniono wprost kościołów i innych związków wyznaniowych, jako podmiotów mających współpracować na rzecz zabezpieczenia małoletnich. Należy zatem ustalić, jakie podmioty uchwałodawca przyjął za uprawnione do podejmowania wspólnej aktywności jako organizacje pozarządowe oraz czy istnieje możliwość zakwalifikowania aktywności Kościoła katolickiego w formach organizacyjnych niebędących osobami prawnymi właśnie jako organizacji pozarządowych uprawnionych do współdziałania w obszarze przeciwdziałania przestępczości seksualnej oraz czy mimo braku wskazania Kościoła katolickiego jest on uprawniony do współdziałania z państwem w tym zakresie.

Za organizację pozarządową rozumie się organizację w myśl art. 3 ust. 2 Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 571 – dalej: u.p.p.). Nie sposób przyjąć, że Kościół katolicki stanowi organizację pozarządową. Niemniej Kościół katolicki posiada uprawnienie do tworzenia organizacji, które mogą być zakwalifikowane jako formacje działające na rzecz pożytku publicznego, albowiem działalność pożytku może być prowadzona także przez osoby prawne i jednostki organizacyjne działające na podstawie przepisów o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, jeżeli ich cele statutowe obejmują prowadzenie działalności pożytku publicznego (art. 3 ust. 3 pkt 1 u.p.p.). W szczególności można wskazać uprawnienie do działalności charytatywnej, która została bezpośrednio wskazana w treści art. 38 ust. 1, 6 u.s.p.k.k. Wskazania wymaga, że aktywność charytatywna może przybierać formułę zawartą w art. 39 pkt 7 u.s.p.k.k. jako „krzewienie idei pomocy bliźnim i postaw społecznych temu sprzyjających”. Część z tych organizacji może być zakwalifikowana jako organizacje działające na rzecz pożytku publicznego, które – jak się wydaje – w myśl Krajowego Planu 2023–2026 są również uprawnione, jak organizacje pozarządowe, do działania w celu realizacji założeń w nim występujących. Nie sposób bowiem wykluczyć uprawnień Kościoła katolickiego do współdziałania dla dobra małoletnich również w tym obszarze. Niemniej należałoby opowiedzieć się za niezależną od takiego powiązania normatywnego podstawą podmiotów wyznaniowych do działania w obszarze realizacji Krajowego Planu

2023–2026 – potwierdzeniem takiej tezy pozostaje przede wszystkim treść art. 25 ust. 3 ustawy zasadniczej.

STANDARDY OCHRONY MAŁOLETNIICH W KOŚCIELE KATOLICKIM – WYBRANE ZAGADNIENIA

Na uwagę zasługuje, że Kościół katolicki już na kilka lat przed wdrożeniem Krajowego Planu 2023–2026 przygotował standardy prewencyjne względem przestępczości na szkodę małoletnich. W dniu 11 czerwca 2016 r. Konferencja Episkopatu Polski ogłosiła Prewencję nadużyć seksualnych wobec dzieci i młodzieży i osób niepełnosprawnych w pracy duszpasterskiej i wychowawczej Kościoła w Polsce (Konferencja Episkopatu Polski, 2016). Są to szczególne instrumenty przedstawiające drogę do aktywności na rzecz bezpieczeństwa dziecka oraz wytyczne względem zastosowania odpowiednich reakcji w razie wykrycia naruszenia. Jest to przejaw aktywności indywidualnej Kościoła – który jednak odpowiada także pewnym formom współdziałania na rzecz dobra wspólnego, np. poprzez sformułowanie: „stanowi integralną część zaangażowania Kościoła w pracę z dziećmi i z młodzieżą” czy „ma się przyczynić do promocji ochrony dzieci i młodzieży przed różnymi formami przemocy i wykorzystania również poza środowiskami kościelnymi”. Taka aktywność nie może zostać oddzielona od formy oddziaływania na rzecz dobra wspólnego nie tylko w wymiarze duchowym, albowiem przenika ona także do sfery krajowej.

Standardy ochrony małoletnich zgodnie z normami krajowymi musiały zostać wdrożone najpóźniej w dniu 15 sierpnia 2024 r. Stanowią one ważny instrument prewencyjny (Michałowska & Ambrożuk-Wesołowska, 2024, s. 365). W Kościele katolickim za pośrednictwem Centrum Ochrony Dziecka (dalej: COD) opracowano wzór takich standardów mających odpowiadać normom krajowym. Już w preambule do opracowanego przez COD „Wzoru standardów ochrony dzieci w duszpasterstwie parafialnym” zwrócono uwagę na dualizm norm wiążących osoby prawne i inne osoby Kościoła katolickiego – tj. zarówno przepisy krajowe, jak i wewnętrzne Kościoła (Centrum Ochrony Dziecka, 2024). Podobnie jak w przypadku zasad krajowych w tym opracowaniu odwołano się do dobra dziecka jako

najważniejszego kierunku podejmowanych działań. Potwierdzeniem powinności Kościoła katolickiego do działania jest także obrane we wstępie do dokumentu twierdzenie, że „Ludzie Kościoła przyjmują nie tylko ustawową, lecz przede wszystkim moralną odpowiedzialność za ochronę i promowanie dobra wszystkich dzieci...” (Centrum Ochrony Dziecka, 2024, s. 5). Opracowany wzorzec stanowi zarówno zastosowanie się do norm krajowych, jak również dostosowanie do standardów krajowych. Na uwagę zasługuje, że już „w roku akademickim 2018/2019 COD przygotowało standardy ochrony dzieci i młodzieży oraz przeszkoliło zespoły ds. prewencji powołane przez biskupów diecezjalnych” (Kusz, 2020, s. 253). Takie działania świadczą w pewnym stopniu o wyprzedzającej normy krajowe działalności ze strony Kościoła katolickiego w zakresie standardów postępowania z małoletnimi. Niemniej rozwiązania krajowe odnoszą się do większego obszaru oddziaływania i styczności z dziećmi i młodzieżą. Bez wątpliwości jednak aktualnie opracowane przez COD standardy dostosowujące normy krajowe oraz zasady wewnętrzne Kościoła katolickiego stanowią ważny krok w kierunku pomocy niesionej dzieciom, jak i możliwości zapewnienia im bezpieczeństwa.

Wskazać należy także na zasadnicze działania podejmowane przez powołaną przez Konferencję Episkopatu Polski Fundację Świętego Józefa Konferencji Episkopatu Polski, której celami są także działania na rzecz promowania prewencji, jak i wspieranie kształtowania systemu prewencyjnego wykorzystania seksualnego dzieci (Statut Fundacji Świętego Józefa Konferencji Episkopatu Polski, 2022, § 2). Warto zwrócić uwagę, że Fundacja podejmowała działania w zakresie wypracowania współpracy z Państwową Komisją do spraw przeciwdziałania wykorzystaniu seksualnemu małoletnich poniżej lat 15 (<https://pkdp.gov.pl/wymiana-doswiadczen-z-fundacja-swietego-jozefa/>, dostęp: 03.03.2025).

Wobec tego standardy prewencyjne stanowią odpowiedź na potrzeby związane z koniecznością zapewnienia małoletnim odpowiednich warunków w kontekście ich bezpieczeństwa, których nie sposób ograniczyć wyłącznie do obszaru kościelnego. Nie sposób jednak zakwalifikować jej jako jakiegokolwiek formy recepcji przepisów krajowych do regulacji kościelnych, albowiem unormowania kościelne stanowią pierwsze tego typu rozwiązania.

WNIOSKI KOŃCOWE

Powinność Kościoła katolickiego w zakresie współdziałania z państwem w realizacji Krajowego Planu 2023–2026 wynika nie tylko z faktu wdrożenia przez Radę Ministrów przedmiotowej uchwały, ale przede wszystkim z misji Kościoła katolickiego, która realizowana jest na rzecz pomocy bliźnim, w tym także dzieciom. Zarówno Kościół, jak i państwo powinny współdziałać w celu zagwarantowania bezpieczeństwa na rzecz małoletnich, albowiem przepisy krajowe, jak i doktryna Kościoła katolickiego jednoznacznie wskazują na konieczność opieki nad dziećmi jako podmiotami wymagającymi szczególnej troski.

Mimo braku bezpośredniego wyartykułowania w ramach Krajowego Planu 2023–2026 współpracy z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi kooperacja w tym wymiarze odnosi się także do Kościoła katolickiego (jak i wobec pozostałych kościołów i innych związków wyznaniowych). W tym zakresie należy wskazać *de lege lata*, iż nie sposób przyjąć braku uprawnień Kościoła katolickiego jako umocowanego do współpracy w zakresie przeciwdziałania przestępczości seksualnej na szkodę małoletniego – nie tylko w kontekście wdrażania standardów ochrony małoletnich. Brak bezpośredniego wskazania przez legislatora opcji współpracy z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi wydaje się istotnym przeoczeniem. Uprawnienie do działania dla dobra dziecka stanowi wyraz konstytucyjnej zasady współdziałania państwa i kościołów i innych związków wyznaniowych dla dobra człowieka i dobra wspólnego. Wymiar działania obranego w Krajowym Planie 2023–2026 bez wątpliwości wpisuje się w formę oddziaływania dla dobra jednostki. Nie bez znaczenia pozostaje także rozpostarcie skutków odnośnie do społeczeństwa. Założenia Krajowego Planu 2023–2026 stanowią ważny aspekt w działalności ukierunkowanej na zabezpieczenie interesu dziecka. Tym bardziej zasadne wydaje się częściowe przeniesienie zobowiązań oraz uprawnień do działania w obszarze prewencyjnym i edukacyjnym również na podmioty niestanowiące organów władzy publicznej – tak aby dotrzeć do odbiorców działań w płaszczyźnie najbliższej jednostce. Takie rozłożenie zadań pozwoli na przybliżenie do realizacji idei Krajowego Planu 2023–2026. Skoro dzieci mają styczność z podmiotami wyznaniowymi oraz uczestniczą

w ich działalności (co wynika z wolności sumienia i religii), to owe podmioty pozostają jednymi z zasadniczych jednostek, które powinny pozostawać umocowane do współdziałania w ramach realizacji Krajowego Planu 2023–2026. Przeciwna wykładnia pozostawałaby *contra legem* – mając na uwadze art. 25 ust. 3 ustawy zasadniczej.

Zatem należy jednoznacznie opowiedzieć się, że Kościół katolicki ma umocowanie do podejmowania działań prewencyjnych w tym obszarze. Takie uprawnienie można wyprowadzić nie tylko z treści konstytucyjnej zasady współdziałania państwa i kościołów i innych związków wyznaniowych, ale także pośrednio z Krajowego Planu 2023–2026, albowiem wpisano w nim również – jako uprawnione podmioty do współpracy – organizacje pozarządowe. Ta grupa podmiotów stanowi szeroki katalog jednostek, w ramach którego możliwe jest generalne zaliczenie różnych form aktywności Kościoła katolickiego, np. w wymiarze organizacji katolickich. Jednak pomijane pozostają osoby prawne Kościoła katolickiego. Niezależnie od tych pośrednich form aktywności nie sposób przyjąć, że Kościół katolicki, tak jak i inne kościoły i inne związki wyznaniowe, nie jest uprawniony do partycypacji w procesie realizacji Krajowego Planu 2023–2026. Umocowanie do działania prewencyjnego wynika ze zobowiązania podmiotów wyznaniowych do działania dla dobra dziecka, wobec tego nie będzie wystarczające tylko wdrożenie standardów ochrony małoletnich. Postulować można przyszłościowo, aby kolejny Krajowy Plan uwzględnił generalną współpracę w formułach prewencyjnych również wobec kościołów i innych związków wyznaniowych – tak aby nie powodować wątpliwości interpretacyjnych. Takie uszczegółowienie byłoby także istotne w zakresie praktycznego realizowania Krajowego Planu przez podmioty wyznaniowe.

BIBLIOGRAFIA

- Bojanowski, W., Bremer, M., Gromada, M., Kusz, E., Moskal, D., Musiał, M., Pałacki, Ł., Seredyńska, A., Wolff, H., & Wyzina, A. (2022). *Profilaktyka przemocy seksualnej wobec uczniów w szkole katolickiej*. Kraków: Fundacja Świętego Józefa KEP. https://rsk.edu.pl/books/Profilaktyka_przemocy_seksualnej.pdf (dostęp: 03.03.2025).
- Borecki, P. (2016). Państwo laickie w świetle dorobku współczesnego konstytucjonalizmu europejskiego. *Przegląd Prawniczy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza*, 6, 173–191. DOI: 10.14746/ppuam.2016.6.12
- Bortkiewicz, P. (2012). Dobro rodziny kryterium zasady pomocniczości. *Teologia i Moralność*, 1(11), 19–34.
- Centrum Badania Opinii Społecznej (2024). Religijność Polaków w ostatnich dziesięcioleciach. *Komunikat z Badań*, 50. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 1–6.
- Centrum Ochrony Dziecka (2024). *Wzór standardów ochrony dzieci w duszpasterstwie parafialnym*. Kraków: Centrum Ochrony Dziecka. Pobrano z: <https://www.dobrynin.tarnow.opoka.org.pl/wp-content/uploads/2024/08/Standardy-dla-Parafii-wg-Ustawy-Kamilka.-PDF.pdf> (dostęp: 03.03.2025).
- Chochowski, K. (2020). Zasada pomocniczości jako zasada ustrojowa. *International Journal of Legal Studies*, 2(8), 205–222. DOI: 10.5604/01.3001.0014.6367
- Fel, S. (2021). Dobro wspólne jako wartość i zasada etyczno-społeczna. Perspektywa Katolickiej Nauki Społecznej. *Zeszyty Naukowe KUL*, 1(64), 121–136. DOI: 10.31743/znkul.12848
- Konferencja Episkopatu Polski (2016). *Prewencja nadużyć seksualnych wobec dzieci i młodzieży*. Pobrano z: <https://ochrona.episkopat.pl/dokumenty/prewencja-naduzyc-seksualnych-wobec-dzieci-i-mlodziezy/> (dostęp: 03.03.2025).
- Konferencja Episkopatu Polski (2024). *Komunikat Przewodniczącego KEP dot. standardów ochrony małoletnich*. Pobrano z: <https://ochrona.episkopat.pl/dokumenty/komunikat-przewodniczacego-kep-dot-standardow-ochrony-maloletnich/> (dostęp: 03.03.2025).
- Kornas-Biela, D. (2013). Prawa dziecka a przemoc seksualna: stanowisko Kościoła katolickiego. Część II: Przyczyny, profilaktyka, działania naprawcze. *Roczniki Pedagogiczne*, 3, 5–38.
- Krukowski, J. (2016). Państwo polskie a Kościół katolicki w ujęciu historycznym. *Roczniki Nauk Prawnych*, XXVI/2, 83–100. DOI: 10.18290/rnp.2016.26.2-4

- Kusz, E. (2020). Profilaktyka wykorzystywania seksualnego w Kościele katolickim. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 19(2), 235–261.
- Mariański, J. (2017). Kościół katolicki w Polsce w przestrzeni życia publicznego – analiza socjologiczna. *Politeja – Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 46, 141–166. DOI: 10.12797/Politeja.14.2017.46.07
- Mazurek, F.J. (1984). Popieranie i obrona praw człowieka przez Kościół. *Roczniki Nauk Społecznych*, XII/1, 5–65.
- Michałowska, K., & Ambrożuk-Wesołowska, D. (2024). Standardy ochrony małoletnich (SOM) w podmiotach świadczących usługi hotelarskie. Aspekt teoretyczny i praktyczny. *Prawo i Więź*, 3(50), 347–365. DOI: 10.36128/PRIW.VI51.986
- Młynarska-Sobaczewska, A. (2009). Dobro wspólne jako kategoria normatywna. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica*, 69, 61–72.
- Sitarz, M. (2018). Zadania Kościoła i państwa w służbie człowiekowi. Wybrane zagadnienia. *Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, 13/15(1), 143–156. DOI: 10.32084/bsawp.5119
- Skorowski, H. (1998). Rola i miejsce Kościoła w życiu społeczno-politycznym. *Studia Gdańskie*, XI, 39–57.
- Służalec, M. (2024). Rejestr Sprawców Przepęstw na Tle Seksualnym jako wymiar realizacji konstytucyjnej zasady ochrony praw dziecka. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, 5, 253–263. 10.15804/ppk.2024.05.18
- Stawniak, H., Jarzabek-Bielecka, G., & Bielecka-Gąszcz, A. (2017). Przemoc seksualna wobec małoletnich i ich ochrona prawno-etyczna i kanoniczna. *Prawo Kanoniczne*, 60(2), 139–172. 10.21697/pk.2017.60.2.07
- Stępień, J. (2021). Postulaty Soboru Watykańskiego II dotyczące stosunków pomiędzy Kościołem katolickim i państwem w nauczaniu papieża Franciszka. *Roczniki Nauk Prawnych*, XXX1/2, 199–214. DOI: 10.18290/rmp21312-10
- Zygmunt, A. (2012). Państwo pomocnicze w ujęciu katolickiej nauki społecznej. *DOCTRINA. Studia Społeczno-Polityczne*, 9(9), 353–368.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License http://creativecommons.org/licenses/by_nd/4.0/

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

NATALIA BRZOWSKA

<http://orcid.org/0009-0002-6304-8995>
n.brzozowska25@gmail.com

JACEK PRUSAK

<http://orcid.org/0000-0002-3204-2251>
Uniwersytet Ignatianum w Krakowie
jacek.prusak@ignatianum.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2765

Intuicje moralne osób o różnych poglądach ekonomicznych i ich znaczenie w polskim podziale ideologicznym

Streszczenie

CEL NAUKOWY: Zaprezentowano wyniki badań nad związkiem intuicji moralnych z poglądami ekonomicznymi Polaków. Dodatkowo sprawdzono istnienie związku między autodeklaracją orientacji politycznej a jej wystandaryzowanym pomiarem. Ograniczono się wyłącznie do ekonomicznej orientacji politycznej jako luki badawczej w literaturze przedmiotu, gdyż temat przekonań obyczajowych i fundamentów moralnych był już eksplorowany.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Problem badawczy dotyczył kwestii różnic pomiędzy osobami o lewicowych i prawicowych poglądach ekonomicznych pod względem intuicji moralnych związanych z różnymi fundamentami moralnymi i tym, jak rozumieją oni lewicową i prawicową orientację polityczną. Badanie miało charakter ilościowy o charakterze korelacyjnym. Uczestnikami badania było 328 osób zrekrutowanych w doborze opartym na ochotnikach. Do pomiaru zmiennych użyto Kwestionariusza kodów moralnych (MFQ-PL) oraz Kwestionariusza przekonań politycznych (KPP).

PROCES WYWODU: Sformułowano dwie hipotezy: Osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych podczas formułowania sądów moralnych doświadczają słabszych intuicji związanych z fundamentami troski i sprawiedliwości niż osoby o lewicowych poglądach (H1). Określenia „prawicowy” i „lewicowy” w większym stopniu odnoszą się do obyczajowości niż ekonomii w autodeklaracjach orientacji politycznej Polaków (H2). Do zweryfikowania hipotez użyto odpowiednich testów statystycznych.

Sugerowane cytowanie: Brzozowska, N., & Prusak, J. (2025). Intuicje moralne osób o różnych poglądach ekonomicznych i ich znaczenie w polskim podziale ideologicznym. *Horyzonty Polityki*, 16(54), 229–251. DOI: 10.35765/HP.2765.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Uzyskane wyniki potwierdziły obie hipotezy. Możliwym wyjaśnieniem pierwszej jest odwołanie się do zależności pomiędzy ekonomiczną prawicowością a orientacją na dominację społeczną. W przypadku fundamentu troski różnice mogą wynikać z dominacji społecznej, a w przypadku fundamentu sprawiedliwości ze sposobu zoperacjonalizowania tej zmiennej w kwestionariuszu. W przypadku drugiej hipotezy należy wziąć pod uwagę specyfikę polskiej transformacji społecznej.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Pytając o poglądy polityczne Polaków w kategoriach lewicowości i prawicowości, uzyskamy odpowiedź informującą w większym stopniu o poglądach obyczajowych niż o orientacji ekonomicznej. Prawdopodobnie wyjątek mogą stanowić mężczyźni. Dalsze badania powinny uwzględnić eksperyment lub badanie w planie podłużnym, przeanalizować zmienne socjodemograficzne jako moderatory, być reprezentatywne oraz lepiej uchwycić semantykę pojęć „lewica” i „prawica”.

SŁOWA KLUCZOWE:

teoria fundamentów moralnych, model podwójnego procesu, orientacja polityczna, Polacy

Abstract

MORAL INTUITIONS OF PEOPLE WITH DIFFERENT ECONOMIC VIEWS AND THEIR IMPORTANCE IN THE POLISH IDEOLOGICAL DIVIDE

RESEARCH OBJECTIVE: Analysis of the relationship between moral intuitions and economic views of Poles, and verification of a relationship between self-declaration of political orientation and its standardized measurement. Research was limited only to economic political orientation identified as a research gap in the literature.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problem addressed the issue of differences between leftist and rightist economic views in terms of moral intuitions related to different moral foundations, and how respondents understand left- and right-wing political orientation. The study was correlational. The survey involved 328 people recruited in a volunteer-based selection. To measure the variables used The Moral Codes Questionnaire (MFQ-PL) and the Political Beliefs Questionnaire (KPP).

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Formulated hypothesis: Individuals with right-wing economic views experience weaker intuitions related to the foundations of concern and justice when making moral judgments than those with left-wing views (H1). The terms “right-wing” and “left-wing” relate more to

morality than economics in self-declarations of Poles' political orientation (H2). Appropriate statistical tests were used to verify the hypotheses.

RESEARCH RESULTS: The results obtained confirmed both hypotheses. A possible explanation for the first is to refer to the relationship between economic rightness and social dominance orientation. In the case of the foundation of concern, the differences may be due to social dominance. Regarding the foundation of justice, to the way this variable was operationalized. In the case of the second hypothesis, the specifics of Poland's social transformation should be considered.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Asking about the political views of Poles we will get an answer that informs more about moral views than economic orientation. Probably male respondents may be an exception. Further research should include experiment or longitudinal design study, analyse sociodemographic variables as moderators, be representative, and better capture the semantics of the terms "left" and "right".

KEYWORDS:

moral foundations theory, dual process model, political orientation, Poles

1. CEL NAUKOWY

Psychologia polityczna to – na najbardziej ogólnym poziomie – aplikacja tego, co wiemy o psychologicznym funkcjonowaniu ludzi, do badania polityki (Osborne & Sibley, 2022; Huddy, Sears, Levy, & Jerit, 2023). W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, co motywuje ludzi do wyboru takich, a nie innych poglądów politycznych, a szerzej światopoglądów, psychologowie coraz częściej sięgają do koncepcji moralności (Ben-Nun Bloom, 2023), która stała się przedmiotem intensywnych badań w ramach tak zwanej nowej psychologii moralności, wpisującej się w projekt naturalizacji etyki (Prusak & Nęcka, 2015).

Psychologowie nie osiągnęli konsensusu w kwestii tego, czym jest moralność, a niektórzy uważają wręcz, że osiągnięcie go jest zadaniem niewykonalnym (Stich, 2018). Nie oznacza to jednak, że psychologiczne badania moralności nie wnoszą nic wartościowego do badań polityki. Teorie domen moralności, badające, w jakim zakresie problemy społeczne są oceniane jako kwestie moralne, oraz teorie podwójnego procesu związane z przetwarzaniem informacji zostały

zastosowane do badania sądów moralnych (Ben-Nun Bloom, 2023; Brader & Gadarian, 2023). Mówiąc w skrócie, teorie podwójnego procesu ukazują, że w sformułowaniu osądu moralnego uczestniczą zarówno procesy automatyczne, jak i kontrolowane. Jedną z takich koncepcji jest model społeczno-intuicjonistyczny (*Social Intuitionist Model*, SIM) oraz oparta na nim teoria fundamentów moralnych (*Moral Foundations Theory*, MFT) sformułowane przez Jonathana Haidta. Pomimo krytyki, z jaką się spotyka, MFT stała się dominującym podejściem do badania moralności wśród psychologów (por. Ellemers i in., 2019), i ważnym punktem odniesienia dla psychologów polityki (por. Huddy, Sears, Levy & Jerit, 2023).

Głównym celem naukowym artykułu jest prezentacja wyników badań korelacyjnych nad związkiem intuicji moralnych z poglądami ekonomicznymi Polaków. Dodatkowo sprawdzono istnienie związku między autodeklaracją orientacji politycznej a jej wystandaryzowanym pomiarem. Ograniczono się wyłącznie do ekonomicznej orientacji politycznej jako luki badawczej, ponieważ w polskich badaniach temat przekonań obyczajowych i fundamentów moralnych był już szeroko eksplorowany (por. Jarmakowski, 2015; Jarmakowski-Kostrzanowski & Jarmakowska-Kostrzanowska, 2016; Macko, 2012).

1.1. Orientacja polityczna i jej wymiary

Rozróżnienie na lewicę i prawicę jest współcześnie obecne w różnym stopniu we wszystkich europejskich demokracjach jako jedna z kluczowych zasad organizujących myślenie o orientacjach ideologicznych (Kwiatkowska i in., 2016). Wielu badaczy wskazuje jednak, że traktowanie terminów „lewica” i „prawica” jako przeciwległych biegunów jednego wymiaru ideologicznego nie jest trafne (Ashton i in., 2005; Choma i in., 2010). Słabość tego podejścia leży w błędnym założeniu, że pewne przekonania i wartości społeczne są tak mocno powiązane z kwestiami ekonomicznymi, że można je ująć na jednym kontinuum. Zdaniem Radkiewicza (2017) lepiej rozumieć orientację polityczną jako posiadającą dwa wymiary – jeden dotyczący kultury i tożsamości społecznej oraz drugi dotyczący kwestii społeczno-ekonomicznych. W krajach Europy Wschodniej związki między poglądami ekonomicznymi i obyczajowymi są bowiem

bardziej zróżnicowane niż na Zachodzie (Wójcik & Cisiak, 2012). Także w Polsce zależności te są bardzo niejednoznaczne.

Z badań niektórych autorów wynika, że w Polsce poglądy obyczajowe korelują ujemnie z poglądami ekonomicznymi (Duriez i in., 2005; Kossowska & Van Hiel, 2003). Inni badacze stwierdzają, że poglądy ekonomiczne w ogóle nie są związane z samookreśleniem na skali lewica-prawica (Baryła & Wojciszke, 2018). Autorzy sugerują, że fakt ten wynika z jednorodności poglądów ekonomicznych Polaków, wśród których poglądy prawicowe prawie wcale nie występują. Taki stan rzeczy ma istotne implikacje dla badań z zakresu nauk społecznych, w tym psychologii politycznej – pojawia się kwestia, czy dowiadujemy się czegoś o poglądach ekonomicznych Polaka, zadając mu proste pytanie: „Czy twoje poglądy polityczne są prawicowe czy lewicowe” – a jeśli tak, to w jakim stopniu.

1.2. Teoria fundamentów moralnych

Haidt (2001) ocenia, że sądy moralne częściej są wynikiem szybkich, automatycznych ocen (intuicji) niż świadomego rozumowania. Zgodnie z założeniami teorii fundamentów moralnych (Graham in., 2013; Haidt & Joseph, 2004) istnieje co najmniej pięć kategorii intuicji wspólnych dla wszystkich ludzi, które są odzwierciedleniem pięciu fundamentów moralnych. Należą do nich następujące opozycje:

- **Troska vs. krzywda**: fundamentem troski nazywamy wszelkie systemy funkcjonalne, które sprawiły, że dostrzeżenie cierpienia dawało szybki i automatyczny skutek w postaci motywacji do opieki, pielęgnowania i ochrony. Pierwotnie troskliwość była wywoływana przez oznaki cierpienia i niepokoju zauważone u własnego dziecka. Moduły percepcyjne związane z troską mogą być jednak aktywowane też przez inne dzieci, przez małe zwierzęta (które mają proporcje podobne do dzieci), a nawet przez opowieści o cierpieniu ludzi opisywane w gazetach.
- **Sprawiedliwość vs. oszustwo**: wyzwaniem adaptacyjnym, które dotyczy wszystkich ssaków żyjących w społecznościach, jest angażowanie się w wymiany i współpracę. Pierwotnie fundament sprawiedliwości był aktywowany przez

akty współpracy lub oszukiwania ze strony bezpośrednich partnerów interakcji. Obecnie dotyczy to także interakcji z obiektami nieożywionymi albo interakcji między osobami trzecimi, o których dowiadujemy się z plotek.

- **Lojalność vs. zdrada**: kolejne przystosowanie nabyte w toku ewolucji wiązało się z rywalizacją międzygrupową. Stała się ona decydująca dla przeżycia, zwłaszcza odkąd ludzie rozwinięli język, udoskonalili broń i stworzyli symbole plemienne. Jednostki, które posiadały cechy ułatwiające tworzenie trwałych koalicji z innymi, miały większe szanse na przetrwanie międzygrupowych starć. Dobrymi przykładami wykorzystania fundamentu lojalności przez współczesną kulturę konsumpcyjną są np. kibice klubów sportowych czy lojalność wobec marki.
- **Autorytet vs. kwestionowanie władzy**: wiele naczelnych, w tym szympansy i szympansy karłowate, żyje w społecznościach hierarchicznych. Te osobniki, które mają wrodzoną łatwość poruszania się w hierarchii i tworzenia korzystnych relacji z „przełożonymi” i „poddanymi”, mają przewagę nad tymi, które nie dostrzegają lub nie reagują odpowiednio w tych złożonych interakcjach społecznych (De Waal, 1982; Fiske, 1991). Sytuacje, które współcześnie aktywują fundament autorytetu, często są związane z nowoczesnymi instytucjami takimi jak sądy, policja oraz z hierarchią w miejscu pracy, np. podczas kontaktu z przełożonymi.
- **Świętość vs. degradacja**: historia hominidów obejmuje kilka punktów zwrotnych, w których zaczęliśmy być bardziej narażeni na niebezpieczeństwa ze strony patogenów i pasożytów, np. porzucenie drzew, życie w większych grupach oraz przejście na dietę obejmującą więcej mięsa (w tym padliny). Uważa się, że odpowiedzią na to istotne wyzwanie adaptacyjne było pojawienie się emocji wstrętu, która jest częścią tzw. behawioralnego systemu odpornościowego (*Behavioral Immune System, BIS*; Schaller & Park, 2011; Terrizzi i in., 2013). BIS jest mechanizmem, który wyewoluował w celu unikania kontaktu z potencjalnymi źródłami chorób. Ludzie, którzy odczuwali wstręt na poziomie społecznym, unikali członków obcych grup, mogących zaszkodzić grupie własnej poprzez ekspozycję na nowe patogeny. Obrzydzenie i BIS leżą u podstaw wielu reakcji

moralnych np. wobec imigrantów czy dewiantów seksualnych (Faulkner i in., 2004; Navarrete & Fessler, 2006; Rozin i in., 2008).

Różne społeczeństwa i grupy społeczne polegają na każdym z tych pięciu fundamentów w różnym stopniu. Różnice takie istnieją m.in. pomiędzy grupami ludzi o odmiennej orientacji politycznej. Graham i współpracownicy (2009) wykazali, że formułując sądy moralne, liberałowie czerpią głównie z fundamentów troski i sprawiedliwości, podczas gdy konserwatyści bardziej polegają na fundamentach lojalności, autorytetu oraz świętości.

1.3. Model podwójnego procesu Duckitta

Inspiracją do postawienia hipotez testowanych w tej pracy była koncepcja, która jest związana zarówno z teorią fundamentów moralnych, jak i z orientacją polityczną – mowa o modelu podwójnego procesu autorstwa Duckitta (2001) (nie należy mylić z teorią o podwójnym procesie odnoszącymi się do sądów moralnych – „podwójność” tych teorii leży w rozróżnieniu procesów świadomych i automatycznych; „podwójność” u Duckitta dotyczy dwóch grup motywów). Zgodnie z tym modelem istnieją dwie grupy motywów, które są związane z dwoma rodzajami politycznych poglądów pravicowych. Obyczajowe poglądy pravicowe ściśle wiążą się z pravicowym autorytaryzmem (*Right-Wing Authoritarianism*, RWA). RWA predysponuje do postrzegania świata jako miejsca niebezpiecznego, co aktywuje u osoby dążenia do zapewnienia sobie bezpieczeństwa (Piątkowski, 2018). Natomiast pravicowe poglądy ekonomiczne są związane z orientacją na dominację społeczną (*Social dominance orientation*, SDO), która odpowiada za interpretowanie świata jako miejsca nieustannej rywalizacji, co uruchamia dążenia do dominacji nad jednostkami postrzeganymi jako słabsze. Osoby z wysoką SDO cenią znaczenie władzy, dominacji oraz wyższości w przeciwieństwie do egalitaryzmu, humanitaryzmu i uniwersalizmu (Sibley & Duckitt, 2010). Osoby takie wyrażają poparcie dla wolnorynkowego kapitalizmu oraz sprzeciwiają się polityce społecznej związanej z próbami zatarcia różnic statusu poszczególnych grup.

Korelacja między pravicowymi poglądami ekonomicznymi a orientacją na dominację społeczną została potwierdzona w badaniach

na polskiej próbie ($r = 0,51$, $p < 0,01$) (Czarnek i in., 2017). Znane są również zależności między prawicowym autorytaryzmem i orientacją na dominację społeczną a fundamentami moralnymi postulowanymi przez teorię fundamentów moralnych. Badania Federico i współpracowników (2013) pokazały, że SDO jest związana z fundamentami troski i sprawiedliwości, a RWA – z fundamentami lojalności, autorytetu i świętości. Oznacza to, że im silniejsze przekonania antyegalitarne posiada osoba (wysoka orientacja na dominację społeczną), tym mniej polega na fundamentach troski i sprawiedliwości. Natomiast osoba odbierająca świat jako miejsce niebezpieczne i dążąca do utrzymania ładu społecznego (wysoki prawicowy autorytaryzm) w większym stopniu polega na fundamentach lojalności, autorytetu i świętości.

2. PROBLEM I METODY BADAWCZE

Badanie miało na celu ocenę związku pomiędzy intuicjami moralnymi a poglądami ekonomicznymi Polaków.

Problem badawczy sformułowano w postaci pytania: *Jaka jest różnica pomiędzy osobami o lewicowych i prawicowych poglądach ekonomicznych pod względem intuicji moralnych związanych z różnymi fundamentami moralnymi?*

Opierając się na wzajemnych powiązaniach między orientacją polityczną, fundamentami moralnymi oraz RWA i SDO, można wyciągnąć przypuszczenie, że osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych (nasilona orientacja na dominację społeczną) będą mniej polegać na fundamentach troski i sprawiedliwości w porównaniu do osób o lewicowych poglądach ekonomicznych. Natomiast pozostałe fundamenty prawdopodobnie nie będą różnicować osób o lewicowej i prawicowej orientacji ekonomicznej, ponieważ fundament lojalności, autorytetu i świętości wydają się związane z politycznymi poglądami obyczajowymi (prawicowy autorytaryzm).

Na podstawie przytoczonego wyżej rozumowania popartego przeglądem literatury postawiono następującą hipotezę:

- H1. Osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych podczas formułowania sądów moralnych doświadczają słabszych intuicji związanych z fundamentami troski i sprawiedliwości niż osoby o lewicowych poglądach ekonomicznych.

Pytając Polaka, czy ma poglądy prawicowe czy lewicowe, nie wiemy do końca, co uwzględni w treści swojej odpowiedzi – może oprzeć się wyłącznie na swoich przekonaniach obyczajowych lub wziąć pod uwagę zarówno kwestie obyczajowe, jak i ekonomiczne. Co prawda badania wskazują na to, że w Polsce linia podziału na prawicę i lewicę przebiega bardziej ze względu na poglądy obyczajowe (Kitschelt i in., 1999), czego przyczyną była mała różnorodność pogląd ekonomicznych reprezentowanych przez partie polityczne w okresie potransformacyjnym gospodarczej (Kwiatkowska i in., 2016). Jednak scena polityczna oraz świadomość polityczna ludzi ciągle się zmieniają i w tych sferach Polska staje się coraz bardziej podobna do państw zachodnich.

Dlatego drugim celem niniejszego badania będzie sprawdzenie: jak Polacy rozumieją terminy „lewica” i „prawica”.

Wyniki tego badania umożliwią potem trafną interpretację odpowiedzi samoopisowych na pytanie: „Jak określisz swoje poglądy na kontinuum lewica-prawica?”. Można przypuszczać, że:

H2: Określenia „prawicowy” i „lewicowy” w większym stopniu odnoszą się do obyczajowości niż ekonomii w autodeklaracjach orientacji politycznej Polaków.

Badanie zostało przeprowadzone według korelacyjnego schematu badań ilościowych. Wybór narzędzi badawczych został podyktowany specyfiką zmiennych związanych z celem pracy.

2.1. Zastosowane narzędzia badawcze

Do pomiaru intuicji moralnych związanych z pięcioma fundamentami został użyty Kwestionariusz kodów moralnych (MFQ-PL), który jest polską wersją *Moral Foundation Questionnaire* – narzędzia opracowanego przez Grahama i współpracowników (2011). Autorami polskiej adaptacji są Tomasz Jarmakowski-Kostrzanowski i Lilianna Jarmakowska-Kostrzanowska (2016). MFQ-PL składa się z dwóch części, każda z nich zawiera 15 pozycji. W skład pierwszej podskali „Deklarowanej ważności kodów (fundamentów)” wchodzi bezpośrednio pytania o to, jak ważne jest dla badanego dane kryterium (fundament) w kontekście moralnej oceny zachowania. W skład drugiej podskali „Ocen moralnych” wchodzi twierdzenia,

co do których osoby badane muszą ocenić, w jakim stopniu się z nimi zgadzają lub nie. Stopień, w jakim osoba badana zgadza się z danym stwierdzeniem, jest odzwierciedleniem subiektywnej ważności fundamentu moralnego. MFQ-PL jest narzędziem rzetelnym i trafnym.

Do pomiaru orientacji politycznej posłużył Kwestionariusz przekonań politycznych skonstruowany wiele lat temu przez Bogdana Wojciszkego, poprawiony i opracowany psychometrycznie w roku 2017 (Czarnek i in., 2017). Autorzy ostatecznej wersji zdecydowali, że kwestionariusz będzie mierzył przekonania polityczne osobno w kwestiach kulturowych i ekonomicznych. Na podstawie analizy Boskiego (1993) dotyczących rozumienia lewicowości i prawicowości w Polsce uznano, że podskala przekonań kulturowych powinna składać się z dwóch podwymiarów: fundamentalizmu religijnego (6 pozycji) i ksenofobii (3 pozycji). W skład wymiaru przekonań ekonomicznych wchodzi podwymiary: akceptacja kapitalizmu (3 pozycje) i antyinterwencjonizm (7 pozycji). Badani udzielają odpowiedzi na skali od 1 („zdecydowanie się nie zgadzam”) do 5 („zdecydowanie się zgadzam”). Wyniki w podwymiarach fundamentalizmu religijnego, ksenofobii, akceptacji kapitalizmu oraz antyinterwencjonizm otrzymuje się przez obliczenie średniej arytmetycznej z pozycji tworzących daną podskalę. Aby otrzymać wynik dla wymiarów przekonań kulturowych oraz przekonań ekonomicznych, należy uśrednić wyniki ze składających się na nie podwymiarów. Im większy wynik na każdym z wymiarów, tym bardziej prawicowe poglądy ma osoba badana, jednak autorzy kwestionariusza nie określają, jakie wartości należy osiągnąć, aby zostać zakwalifikowanym jednoznacznie jako osoba o poglądach lewicowych lub prawicowych. Dla potrzeb niniejszego badania przyjęto, że osoby, które uzyskały wynik na wymiarze ekonomicznym mniejszy niż 2,5 zostaną zakwalifikowane jako lewicowe ekonomicznie, a osoby, których wynik był większy niż 3,5 – jako prawicowe ekonomicznie. KPP jest narzędziem rzetelnym i trafnym. Wartości współczynników α Cronbacha wynosi 0,90 dla wymiaru przekonania kulturowe oraz 0,83 dla wymiaru przekonania ekonomiczne.

2.2. Osoby badane i procedura

Dane do badania zbierano w okresie od stycznia do marca 2023 roku. Wszyscy badani wypełniali ankietę w wersji elektronicznej, która została przygotowana przy pomocy serwisu profitest.pl. Na pierwszej stronie znajdowała się instrukcja, w której podano przybliżony czas badania oraz informacje o anonimowości i dobrowolności udziału. W następnej kolejności badani uzupełniali dane demograficzne: płeć, wiek i wykształcenie. Dalej było prezentowane pytanie dotyczące samookreślenia na skali lewica-prawica. Na koniec badani wypełniali KPP oraz MFQ-PL. W badaniu wzięło udział 328 osób. Średnia wieku wyniosła 32 lata ($SD = 13$, min. = 18, maks. = 75). Liczebność osób poszczególnej płci i poziomów wykształcenia przedstawiają tabele 1 i 2.

Tabela 1. Struktura grupy ze względu na płeć

Płeć	<i>n</i>	%
Kobieta	181	55
Mężczyzna	143	44
Inna	4	1

Tabela 2. Struktura grupy ze względu na wykształcenie

Wykształcenie	<i>n</i>	%
Podstawowe	6	2
Zawodowe	6	2
Średnie	35	11
Student	98	30
Wyższe	183	56

Badani byli rekrutowani za pośrednictwem ogłoszeń w serwisie społecznościowym. 48 osób wypełniło ankietę w odpowiedzi na prośbę zamieszczoną na grupach dla osób o poglądach libertariańskich. Nie były to jednak grupy zamknięte, a ich członkowie nie byli weryfikowani w niezawodny sposób jako posiadający określone poglądy lub jako należący do konkretnej partii. Dlatego można o tych osobach stwierdzić jedynie, że były prawdopodobnie w większym stopniu zainteresowane polityką niż populacja ogólna. Z tego względu zostali wyłączeni z analiz mających na celu udzielenie odpowiedzi na pytanie o rozumienie słów „lewicowy” i „prawicowy”.

Celem tego badania nie jest sprawdzenie, jak osoba zainteresowana polityką rozumie powyższe terminy, tylko jak rozumie je przeciętna osoba.

3. PROCES WYWODU

W celu udzielenia odpowiedzi na pytanie o różnice w zakresie intuicji moralnych osób o lewicowych i prawicowych poglądach ekonomicznych (H1) został użyty test U Manna-Whitneya. Wybór tekstu nieparametrycznego był podyktowany ostrożnością wobec uznawania wyników z MFQ-PL za wartości skali mocniejszej niż porządkowa oraz ze względu na nierównoliczność grup. Grupa osób o prawicowych poglądach ekonomicznych liczyła 68 osób, a o lewicowych poglądach – 124 osoby. Aby dowiedzieć się, w jaki sposób Polacy rozumieją określenia „prawicowy” i „lewicowy” (H2), skorelowano odpowiedzi na pytanie „Jak, ogólnie rzecz biorąc, określiłabyś/określiłbyś swoje poglądy na skali od «zdecydowanie lewicowe» do «zdecydowanie prawicowe?»” oraz wyniki dwóch skal kwestionariusza KPP – skali przekonań kulturowych i skali przekonań ekonomicznych. Ponieważ pytanie „Jak, ogólnie rzecz biorąc, określiłabyś/określiłbyś swoje poglądy na skali od «zdecydowanie lewicowe» do «zdecydowanie prawicowe?»” służyło badanym do przypisania etykiety lewica-prawica własnym poglądom, wyniki ilościowe tego pytania będą określane skrótem PE (pytanie- etykieta). Wyniki skali przekonań kulturowych będą określane jako „poglądy obyczajowe”, a wyniki skali przekonań ekonomicznych jako „poglądy ekonomiczne”. Wybrano współczynnik nieparametryczny, ponieważ rozkłady zmiennych nie spełniały kryterium normalności.

4. WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ

Analizie poddano dwie hipotezy:

- H1: Osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych podczas formułowania sądów moralnych doświadczają słabszych intuicji związanych z fundamentami troski i sprawiedliwości niż osoby o lewicowych poglądach ekonomicznych.

- H2: Określenia „prawicowy” i „lewicowy” w większym stopniu odnoszą się do obyczajowości niż ekonomii w autodeklaracjach orientacji politycznej Polaków.

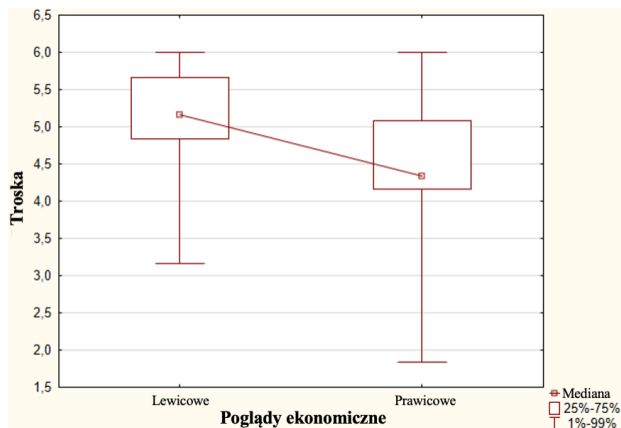
4.1. Weryfikacja hipotezy H1

Wyniki testu U przedstawia tabela 3. Jak można zauważyć, mediany są niższe w grupie osób o prawicowych poglądach ekonomicznych, a wynik ten jest istotny statystycznie. Wielkość efektu wyrażona współczynnikiem korelacji Wendta jest umiarkowana zarówno dla fundamentu sprawiedliwości, jak i dla troski. Oznacza to, że osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych doświadczają nieco słabszych intuicji moralnych związanych z fundamentem troski i sprawiedliwości niż osoby o poglądach lewicowych. Różnice między medianami w grupach zostały przedstawione na wykresach 1 i 2.

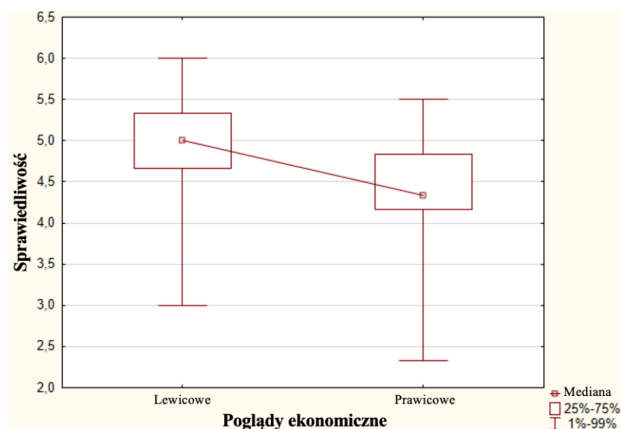
Tabela 3. Wyniki testu U

	<i>Me</i>	<i>Z</i>	<i>U</i>	<i>r</i>
Troska				
Osoby o poglądach prawicowych	4,33	-5,54*	2175,50	0,48
Osoby o poglądach lewicowych	5,17			
Sprawiedliwość				
Osoby o poglądach prawicowych	4,33	-5,15*	2318,50	0,45
Osoby o poglądach lewicowych	5,00			
* $p < 0,05$				

Wykres 1. Mediany dla fundamentu **troski** w grupie osób lewicowych i prawicowych

Wykres 2. Mediany dla fundamentu **sprawiedliwość** w grupie osób lewicowych i prawicowych

4.2. Weryfikacja H2

Współczynniki korelacji rang Spearmana między PE, poglądami obyczajowymi i poglądami ekonomicznymi przedstawia tabela 4. Zgodnie z postawioną hipotezą PE silniej koreluje z poglądami obyczajowymi niż z poglądami ekonomicznymi. PE słabo koreluje

z poglądami ekonomicznymi, natomiast między PE a poglądami obyczajowymi zachodzi bardzo silny związek. Oznacza to, że im bardziej prawicowe poglądy badany deklaruje w „pytaniu o etykiety”, tym bardziej prawicowe są jego poglądy obyczajowe mierzone kwestionariuszem, a w przypadku poglądów ekonomicznych współzmiennosc ta jest dużo słabsza.

Tabela 4. Korelacje między PE a poglądami ekonomicznymi oraz obyczajowymi ($n = 280$)

	PE	Poglądy ekonomiczne – KPP	Poglądy obyczajowe – KPP
PE			
Poglądy ekonomiczne – KPP	0,35*		
Poglądy obyczajowe – KPP	0,70*	0,12*	
* $p < 0,05$			

Jak obrazuje tabela 5, w grupie kobiet ($n = 178$) poglądy ekonomiczne korelują z PE dużo słabiej (prawie zerowo) niż poglądy obyczajowe (bardzo silny związek). Inaczej sytuacja przedstawia się w grupie mężczyzn ($n = 98$), gdzie rozbieżność ta jest dużo mniejsza – poglądy ekonomiczne wyraźnie korelują z PE, natomiast poglądy obyczajowe z PE – bardzo silnie.

Tabela 5. Porównanie korelacji w grupach kobiet i mężczyzn

	PE	Poglądy ekonomiczne – KPP	Poglądy obyczajowe – KPP
PE			
Poglądy ekonomiczne – KPP	K: 0,16* M: 0,51*		
Poglądy obyczajowe – KPP	K: 0,72* M: 0,73*	K: 0,04 M: 0,24*	
* $p < 0,05$			

W tabeli 6 porównano korelacje dla grup z wykształceniem średnim, wyższym oraz studentów. Poziom skorelowania PE z poglądami ekonomicznymi jest podobny w grupie studentów oraz osób z wyższym wykształceniem (związek słaby). Dla osób z wykształceniem średnim współczynnik korelacji PE z poglądami ekonomicznymi jest praktycznie zerowy i nieistotny statystycznie (należy wziąć pod uwagę, że ta grupa była najmniej liczna). Związek PE z poglądami

obyczajowymi jest wyraźny w grupie osób ze średnim wykształceniem oraz bardzo silny w grupie studentów i osób z wykształceniem wyższym. Dla każdego poziomu wykształcenia utrzymał się wzór zależności, że PE w zdecydowanie większym stopniu koreluje z poglądami obyczajowymi niż z ekonomicznymi.

Tabela 6. Porównanie korelacji dla różnych poziomów wykształcenia (wykształcenie średnie: $n = 29$, studenci: $n = 89$, wykształcenie wyższe: $n = 150$)

	PE	Poglądy ekonomiczne – KPP	Poglądy obyczajowe – KPP
PE			
Poglądy ekonomiczne – KPP	Ś: 0,09		
	S: 0,36*		
	W: 0,35*		
Poglądy obyczajowe – KPP	Ś: 0,63*	Ś: -0,25	
	S: 0,73*	S: 0,17	
	W: 0,70*	W: 0,13	
* $p < 0,05$			

5. Dyskusja, ograniczenia badawcze i zastosowanie wyników

Uzyskane wyniki potwierdziły hipotezę H1, że formułując sądy moralne, osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych doświadczają słabszych intuicji moralnych związanych z fundamentami troski i sprawiedliwości niż osoby o lewicowych poglądach ekonomicznych. Jednym z możliwych sposobów wyjaśnienia tego wyniku jest odwołanie się do związku pomiędzy ekonomiczną prawicowością a orientacją na dominację społeczną (Duckitt, 2001). Orientacja na dominację społeczną jest predyktorem poparcia dla wolnorynkowego kapitalizmu czy polityki antyopiekuńczej (Duckitt & Sibley, 2010). Osoby zorientowane na dominację społeczną popierają wyższość jednych grup społecznych nad innymi, a ich cele motywacyjne dotyczą siły, władzy i panowania nad innymi. Wynika to z faktu, że ludzie z wysoką SDO postrzegają świat społeczny jako miejsce walki o przetrwanie, gdzie szanse mają tylko najsilniejsi. Taka postawa wyjaśnia, dlaczego dla osób prawicowych ekonomicznie kwestie cierpienia, krzywdy oraz opieki mają mniejsze znaczenie przy dokonywaniu

ocen moralnych. W świecie, gdzie słabość oznacza przegraną, bardziej słuszone wydaje się dbanie o własną pozycję w hierarchii niż zatroskanie o zaspokojenie cudzych potrzeb i uchronienie innych ludzi od krzywdy. Prawdopodobnie dlatego osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych słabiej polegają na fundamencie troski w porównaniu do osób o poglądach lewicowych.

Trudniejsza do wyjaśnienia wydaje się różnica w zakresie intuicji sprawiedliwości między osobami o odmiennych poglądach ekonomicznych. Ludzie popierający gospodarkę rynkową i kapitalizm zdają się przywiązywać szczególną wagę do takiego podziału dóbr, gdzie każdy dostaje tyle, na ile sobie zasłużył własnym wysiłkiem i pracą, co brzmi jak bardzo sprawiedliwa zasada. I rzeczywiście taka jest, o ile rozumiemy sprawiedliwość jako proporcjonalność. Haidt wraz z zespołem (2014) zebrali dane, które świadczą, że amerykańscy konserwatyści (osoby o ekonomicznych i obyczajowych poglądach prawicowych) w porównaniu do liberałów przywiązują większą wagę do sprawiedliwości, o ile jest zdefiniowana właśnie w kategoriach proporcjonalności. Czym zatem wytłumaczyć inny wynik przeprowadzonego badania?

Jak już zostało wyżej wspomniane, osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych charakteryzują się wyższym poziomem orientacji na dominację społeczną, czyli większym pragnieniem hierarchii w grupie społecznej, a także niechęcią do egalitaryzmu (Pratto i in., 1994). Jak podaje internetowa Encyklopedia PWN, egalitaryzm to „pogląd społeczno-polityczny, zakładający przyrodzoną równość wszystkich ludzi i uznający zasadę równości za podstawę sprawiedliwego ustroju społecznego” (*Egalitaryzm*, b.d.). W teorii fundamentów moralnych fundament sprawiedliwości wydaje się zoperacjonalizowany właśnie w kategoriach nawiązujących do egalitaryzmu. Wskazuje na to między innymi treść itemów wchodzących w skład skali Sprawiedliwości w kwestionariuszu MFQ-PL, np.: „Przy ocenie czyjeś zachowania jako dobre lub złe jak ważny jest dla Pani/Pana fakt, czy ktoś był traktowany inaczej niż inni” czy też: „Uważam, że jest to moralnie złe, że dzieci bogatych ludzi mają znacząco lepszy start w życiu niż dzieci biednych ludzi”. Do podobnego wniosku doszedł również Ravi Iyer (2009) – badacz zwrócił uwagę, że miary sprawiedliwości używane w badaniach nad MFT koncentrują się raczej na „równości” niż na sprawiedliwości oraz że troska o równość

jest często motywowana troską o innych, podczas gdy troska o sprawiedliwość może mieć odrębną motywację (Iyer i in., 2010). Niższy wynik w zakresie fundamentu sprawiedliwości w grupie osób prawicowych ekonomicznie (w porównaniu do osób lewicowych) jest prawdopodobnie efektem tego, że teoria fundamentów moralnych rozumie sprawiedliwość w myśl zasady „wszystkim po równo” (egalitaryzm), a nie „wszystkim według zasług” (proporcjonalność).

Potwierdzono również drugą z postawionych hipotez H2, że w polskim języku potocznym słowa „prawicowy” i „lewicowy” w większym stopniu odnoszą się do obyczajowości niż ekonomii. Mówiąc o lewicowości i prawicowości, Polacy bardziej biorą pod uwagę kwestie takie jak relacje Kościół–państwo czy postawę wobec mniejszości narodowych i obcych. W znacznie mniejszym stopniu uwzględnia się wtedy sprawy ekonomiczne dotyczące na przykład gospodarki wolnorynkowej czy programów socjalnych. Taki stan rzeczy wynika prawdopodobnie z faktu, że przez większość polskiego okresu potransformacyjnego partie polityczne były zbliżone do siebie na płaszczyźnie gospodarczej (Kwiatkowska i in., 2016). W efekcie największe ugrupowania rywalizowały ze sobą na polu kulturowo-ideologicznym, a najistotniejsze różnice między partiami zaczęły dotyczyć kwestii obyczajowych. Kategorie prawicy i lewicy wiązały się w większym stopniu z kwestiami obyczajowymi niż ekonomicznymi jeszcze wiele lat po transformacji, bo nawet w 2016 roku (Baryła & Wojciszke, 2018).

Ciekawe zależności można zauważyć, porównując wyniki w grupach kobiet i mężczyzn oraz między różnymi poziomami wykształcenia. Badanie wykazało, że mężczyźni używają określeń „prawica” i „lewica” zarówno w kontekście obyczajowym, jak i ekonomicznym, choć w tym drugim rzadziej, natomiast kobiety odnoszą te wyrażenia wyłącznie do spraw obyczajowych. Co interesujące, zarówno wśród studentów, jak i wśród osób z wykształceniem wyższym oraz średnim słowa „prawicowy” i „lewicowy” w większym stopniu odnoszą się do obyczajowości niż ekonomii. Wyniki tej części badania mogą mieć implikacje praktyczne dla psychologów badających orientację polityczną za pomocą samookreślenia na kontinuum od poglądów lewicowych do prawicowych, co jest bardzo często spotykaną metodą. Najważniejsza informacja dotyczy faktu, że pytając o poglądy polityczne w kategoriach lewicowości i prawicowości, uzyskamy

odpowiedź informującą w większym stopniu o poglądach obyczajowych niż o orientacji ekonomicznej jednostki. Prawdopodobnie wyjątek mogą stanowić mężczyźni respondenci, którzy wezmą pod uwagę także swoje poglądy ekonomiczne. W badaniach, gdzie przekonania gospodarcze są ważną zmienną, należy rozważyć zastosowanie innych metod pomiaru (np. kwestionariusz).

Na koniec należy wskazać na ograniczenia zaprezentowanego badania. Po pierwsze, na podstawie zastosowanej procedury nie można wyciągnąć wniosków, że orientacja polityczna jest przyczyną różnic w zakresie fundamentów moralnych lub na odwrót. Aby uzyskać informacje o przyczynowości, należałoby przeprowadzić eksperyment lub badania w planie podłużnym. W przyszłych badaniach warto by uwzględnić możliwe alternatywne wyjaśnienia dla uzyskanych różnic, np. wpływ socjalizacji politycznej czy specyfiki polskiego systemu partyjnego oraz uwzględnić dodatkowe miary sprawiedliwości, które różnicowałyby proporcjonalność i egalitaryzm.

Po drugie, struktura próby badawczej nie odzwierciedla wiernie struktury polskiego społeczeństwa, nie obejmuje w reprezentatywny sposób osób o różnym poziomie wykształcenia, zamożności czy różnym miejscu zamieszkania, a więc czynników, które mogą wpływać zarówno na poglądy ekonomiczne, jak i intuicje moralne. Bez tych informacji i kontroli innych zmiennych zakłócających trudniej ocenić rzeczywisty charakter zaobserwowanych różnic. W przyszłych badaniach należałoby wziąć pod uwagę zmienne społeczno-demograficzne jako czynniki moderujące.

Wyniki dotyczące różnego rozumienia terminów „prawica” i „lewica” ze względu na płeć wymagają pogłębienia teoretycznego, gdyż w artykule nie wskazano teorii psychologicznej, która by je wyjaśniała. Dalsze badania należałoby poszerzyć o analizę szerszego kontekstu historycznego i medialnego oraz uzupełnić badania ilościowe o komponent jakościowy, by lepiej uchwycić semantykę pojęć „lewica” i „prawica”.

Pomimo wskazanych ograniczeń metodologicznych przeprowadzonego badania artykuł stanowi interesujący punkt wyjścia do dalszych badań, które powinny uwzględniać bardziej kompleksowe podejście do relacji między moralnością a poglądami ekonomicznymi.

BIBLIOGRAFIA

- Ashton, M.C., Danso, H.A., Maio, G.R., Esses, V.M., Bond, M.H., & Keung, D.K. (2005). Two dimensions of political attitudes and their individual difference correlates: A cross-cultural perspective. W R.M. Sorrentino, D. Cohen, J.M. Olson, & M.P. Zanna (Red.), *Culture and social behavior. The Ontario Symposium* (s. 1–29). Mahwah: Erlbaum.
- Baryła, W., & Wojciszke, B. (2018). Czy „fundamentem polskości jest Kościół i jego nauka”? Poglądy polityczne Polaków w latach 1998 i 2016. W M. Drogoz (Red.), *Podzielony umysł społeczny. Polska po ćwierćwieczu demokracji* (s. 71–96). Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Filomatów.
- Ben-Nun Bloom, P. (2023). Morality As The Enduring Basis Of Public Opinion. W L. Huddy, D.O. Sears, J.S. Levy, & J. Jerit (Red.), *The Oxford Handbook of Political Psychology* (s. 649–693). New York: Oxford University Press.
- Boski, P. (1993). O dwóch wymiarach lewicy–prawicy na scenie politycznej i w wartościach politycznych polskich wyborców. W J. Reykowski (Red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej* (s. 49–100). Warszawa: Instytut Psychologii PAN.
- Choma, B.L., Ashton, M.C., & Hafer, C.L. (2010). Conceptualizing Political Orientation in Canadian Political Candidates: A Tale of Two (Correlated) Dimensions. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 42(1), 24–33. DOI: 10.1037/a0015650
- Czarnek, G., Dragon, P., Szwed, P., & Wojciszke, B. (2017). Kwestionariusz przekonań politycznych: własności psychometryczne. *Psychologia Społeczna*, 12, 2(41), 205–222. DOI: 10.7366/1896180020174108
- Duckitt, J. (2001). A dual process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. W M.P. Zanna (Red.), *Advances in experimental social psychology* (s. 41–113). Amsterdam: Academic Press.
- Duriez, B., Van Hiel, A., & Kossowska, M. (2005). Authoritarianism and social dominance in Western and Eastern Europe: The importance of the sociopolitical context and of political interest and involvement. *Political Psychology*, 26, 299–320. DOI: 10.1111/j.1467-9221.2005.00419.x
- Ellemers, N., van der Toorn, J., Paunov, Y., & van Leeuwen, T. (2019). The psychology of morality: A review and analysis of empirical studies published from 1940 through 2017. *Personality and Social Psychology Review*, 23(4), 332–366. DOI: 10.1177/1088868318811759
- Egalitaryzm (b.d.). W Encyklopedia PWN. Pobrano z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/egalitaryzm;4008121.html> (dostęp: 01.05.2024).
- Faulkner, J., Schaller, M., Park, J.H., & Duncan, L.A. (2004). Evolved disease-avoidance mechanisms and contemporary xenophobic

- attitudes. *Group Processes & Intergroup Relations*, 7(4), 333–353. DOI: 10.1177/136843020404614
- Federico, C.M., Weber, C.R., Ergun, D., & Hunt, C. (2013). Mapping the Connections between Politics and Morality: The Multiple Sociopolitical Orientations Involved in Moral Intuition. *Political Psychology*, 34(4), 589–610. DOI: <https://doi.org/10.1111/pops.12006>
- Gadarian, S.K., & Brader, T. (2023). Emotion and political psychology. W L. Huddy, D.O. Sears, J.S. Levy, & J. Jerit (Red.), *The Oxford Handbook of Political Psychology* (s. 191–247). New York: Oxford University Press.
- Graham, J., Haidt, J., Koleva, S., Motyl, M., Iyer, R., Wojcik, S.P., & Ditto, P.H. (2013). Chapter Two – Moral Foundations Theory: The Pragmatic Validity of Moral Pluralism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 47, 55–130. DOI: 10.1016/B978-0-12-407236-7.00002-4
- Graham, J., Haidt, J., & Nosek, B.A. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(5), 1029–1046. DOI: 10.1037/a0015141
- Graham, J., Nosek, B.A., Haidt, J., Iyer, R., Koleva, S., Ditto, P.H. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(2), 366–385. DOI: 10.1037/a0021847
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108(4), 814–834. DOI: 10.1037/0033-295X.108.4.814
- Haidt, J. (2014). *Prawy umysł*. Sopot: Smak Słowa.
- Haidt, J., & Joseph, C. (2004). Intuitive Ethics: How Innately Prepared Intuitions Generate Culturally Variable Virtues. *Daedalus*, 133(4), 55–66. DOI: 10.1162/0011526042365555
- Huddy, L., Sears, D.O., Levy, J.S., & Jerit, J. (Red.) (2023). *The Oxford Handbook of Political Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Iyer, R. (2009). *What are the basic foundations of morality?* Pobrano z: <http://www.polipsych.com/2009/11/13/what-are-the-basic-foundations-of-morality/> (dostęp: 26.06.2012).
- Iyer, R., Read, S.J., & Correia, J. (2010). Functional justice: Productivity and well-being goals define fairness. *SSRN*, 1691969. DOI: 10.2139/ssrn.1691969
- Jarmakowski, T. (2015). Kody (intuicje) moralne jako predyktory poglądów politycznych i społecznych. Wystąpienie na XII Zjeździe Polskiego Stowarzyszenia Psychologii Społecznej, Łódź, Polska.
- Jarmakowski-Kostrzanowski, T., & Jarmakowska-Kostrzanowska, L. (2016). Polska adaptacja Kwestionariusza kodów moralnych (MFQ-PL). *Psychologia Społeczna*, 11, 4(39), 489–508. DOI: 10.7366/1896180020163908

- Kitschelt, H., Mansfeldova, Z., Markowski, R., & Tóka, G. (1999). *Post-Communist Party Systems, Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kossowska, M., & Van Hiel, A. (2003). The relationship between need for closure and conservative beliefs in Western and Eastern Europe. *Political Psychology, 24*, 501–518. DOI: 10.1111/0162-895X.00338
- Kwiatkowska, A., Czeźnik, M., Żerkowska-Balas, M., & Stanley, B. (2016). Ideologiczna treść wymiaru lewica-prawica w Polsce w latach 1997–2015. *Studia socjologiczne, 4*(223), 97–129.
- Macko, A. (2012). Intuicje moralne młodych polskich liberałów i konserwatystów. *Psychologia Społeczna, 7*, 3(22), 245–260.
- Navarrete, C.D., & Fessler, D.M. (2006). Disease avoidance and ethnocentrism: the effects of disease vulnerability and disgust sensitivity on intergroup attitudes. *Evolution and Human Behavior, 27*(4), 270–282. DOI: 10.1016/j.evolhumbehav.2005.12.001
- Osborne, D., & Sibley, C.G. (Red.) (2022). *The Cambridge Handbook of Political Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plecka, D. (2018). Hasła: Lewica, Prawica. W J. Marszałek-Kawa, & D. Plecka, *Leksykon wiedzy politologicznej* (s. 239, 361). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Piątkowski, K. (2018). Konserwatyzm czy konserwatyzm? Problemy współczesnych badań nad źródłami przekonań prawicowych. *Człowiek i społeczeństwo, 45*, 87–107. DOI: 10.14746/cis.2018.45.5
- Prusak, J., & Nęcka, E. (2015). Psychologia wobec naturalizacji moralności. W J. Stelmach, B. Brożek, Ł. Kurek, & K. Elias (Red.), *Naturalizm prawniczy. Interpretacje* (s. 244–265). Warszawa: Wolters Kluwer.
- Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L.M., & Malle, B.F. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology, 67*(4), 741–763. DOI: 10.1037/0022-3514.67.4.74
- Radkiewicz, P. (2017). Ideological Inconsistencies on the Left and Right as a Product of Coherence of Preferences for Values. The Case of Poland. *Polish Psychological Bulletin, 48*(1), 93–104. DOI: 10.1515/ppb-2017-0012
- Schaller, M., & Park, J.H. (2011). The behavioral immune system (and why it matters). *Current Directions in Psychological Science, 20*(2), 99–103. DOI: 10.1177/0963721411402596
- Sibley, G.C., & Duckitt, J. (2010). Personality, Ideology, Prejudice, and Politics: A Dual-Process Motivational Model. *Journal of Personality, 78*(6), 1861–1894. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2010.00672.x
- Stich, S. (2018). The moral domain. W K.J. Gray & J. Graham (Red.), *Atlas of moral psychology* (s. 547–555). New York–London: Guilford Press.

- Terrizzi, J.J., Shook, N.J., & McDaniel, M.A. (2013). The behavioral immune system and social conservatism: A meta-analysis. *Evolution and Human Behavior*, 34(2), 99–108. DOI: 10.1016/j.evolhumbehav.2012.10.003
- Wójcik, A., & Cisiak, A. (2012). Lewicowość i prawicowość: uwarunkowania autoidentyfikacji politycznych w krajach Europy Wschodniej i Zachodniej. W A. Jasińska-Kania (Red.), *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie* (s. 262–281). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

MICHAŁ WIELECHOWSKI

<http://orcid.org/0000-0002-1335-8971>
Warsaw University of Life Sciences
e-mail: michal_wielechowski@sggw.edu.pl

ANDRZEJ JĘDRUCHNIEWICZ

<http://orcid.org/0000-0002-3133-6880>
Warsaw University of Life Sciences
e-mail: andrzej_jedruchniewicz@sggw.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2670

Classification and Assessment of Measures Adopted to Reduce the Adverse Impact of the COVID-19 Pandemic on Agriculture*

Abstract

RESEARCH OBJECTIVE: The study aims to develop a catalogue of the primary instruments implemented to mitigate the effects of the COVID-19 pandemic in agriculture and assess their advantages and disadvantages.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research problem is the classification of primary instruments mitigating the effects of the pandemic in agriculture and their assessment. The study was conducted based on the literature review, data from the OECD, and incorporating authors' knowledge and experience.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: A review of existing literature on the instruments implemented to mitigate the effects of the pandemic in agriculture, presentation of the research methodology, identification and classification of public support instruments, the assessment of their advantages and disadvantages, and presentation of conclusions and recommendations.

RESEARCH RESULTS: We identify eight categories of instruments, i.e., financial support, supply chain and market support, labour support, policy

* This publication was developed within the research project "Channels and mechanisms of pandemic transmission to agriculture" (No. NdS/532598/2021/2022) under the Polish Ministry of Education and Science programme "Science for Society".

Suggested citation: Wielechowski, M., & Jędruchniewicz, A. (2025). Classification and Assessment of Measures Adopted to Reduce the Adverse Impact of the COVID-19 Pandemic on Agriculture. *Horizons of Politics*, 16(54), 253–271. DOI: 10.35765/HP.2670.

support, technological support, tax relief, research and development support, and food safety measures. Financial aid offers crucial relief but carries risks of dependency and uneven allocation. Supply chain support promises market stability but could encounter operational hurdles. Labour support helps address workforce gaps, though it may result in long-term costs. Policy support ensures a swift response but can create regulatory instability. Technological support boosts efficiency while also raising concerns about accessibility and costs. Tax relief and research and development support bring immediate and future benefits, respectively, yet require careful planning. Food safety measures are vital for continuity but need sustainable strategies.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Our analysis highlights the need for well-coordinated strategies, programs, and instruments to address the diverse challenges in the agricultural sector during pandemics. This paper adds to the discussion on crisis policy responses and their sector-specific applications. It provides insights for policymakers and stakeholders and may support future policy development.

KEYWORDS:

COVID-19 pandemic, public support, support instrument, agriculture

1. INTRODUCTION AND LITERATURE REVIEW

The COVID-19 pandemic has disrupted various aspects of human life worldwide, leading to psychological, social, economic, and humanitarian consequences, posing a threat to global health, social welfare, and the economy (Baldwin & Tomiura, 2020; Czech et al., 2020). Moreover, its consequences have been a subject of ongoing uncertainty (Baker et al., 2020). The COVID-19 pandemic is widely recognised, not only among economists, as a big black swan phenomenon (Goodell, 2020). The pandemic has significantly impacted the global economy, leading to unprecedented volatility and uncertainty, with lockdowns, travel restrictions, and social distancing measures affecting businesses and commerce (Woc-Colburn, 2023). The rapidly increasing number of infections and deaths caused by COVID-19 has forced national governments worldwide to implement various restrictions and lockdowns to stop the spread of the novel coronavirus pandemic (Koh, 2020). Researchers and policymakers aimed to understand the economic impacts and emphasise the need

for transparent, collaborative, and evidence-based interventions to support recovery (Cypress, 2022).

The COVID-19 pandemic, an unprecedented global economic crisis, has substantially impacted various sectors, with agriculture no exception. This sector, vital for food security and economic stability, faced visible challenges during the pandemic (Siche, 2020). COVID-19 impacts the whole process from the field to the consumer (Daniłowska et al., 2024; Jędruchniewicz et al., 2024). In detail, it resulted in the movement restrictions of workers, changes in the demand of consumers, closure of food production facilities, restricted food trade policies, and financial pressures in the food supply chain (Aday & Aday, 2020). The COVID-19 pandemic led to major disruptions in the agri-food system, primarily due to a collapse in food demand and a shock to labour availability (Jędruchniewicz & Wielchowski, 2023). This pandemic also highlighted the vulnerability of industrial agriculture to crises, underscoring the need for more resilient farming practices (Altieri & Nicholls, 2020). The pandemic led to sales difficulties, disrupted the availability of workers and inputs, and increased the workload for farmers. Political measures showed limited effectiveness in mitigating these adverse effects (Meixner et al., 2022).

The COVID-19 pandemic necessitated diverse public support instruments to mitigate its adverse effects on agriculture, focusing on immediate sector needs and long-term resilience. Governments globally implemented region-specific strategies to safeguard food security and support smallholder farmers. Measures taken to contain the COVID-19 pandemic, in addition to changes in consumer attitudes and behaviour, have impacted food supply chains globally (Meixner et al., 2022).

Financial support is a major factor for enterprise operations during the COVID-19 crisis (Sieradzka & Luft, 2023). Research has shown that government support during the COVID-19 crisis has positively impacted firms' productivity, particularly in maintaining jobs and preserving competitiveness (Gródek-Szostak et al., 2022; Zhemkova, 2023). Financial aid and subsidies have been the primary forms of support during the pandemic. Many governments have provided direct financial support to farmers to compensate for income losses and maintain their farming operations. This assistance has been crucial

in ensuring continued food production despite pandemic-related challenges (OECD, 2021a, 2021b). The U.S. government provided an estimated \$35.1 billion in COVID-19-related assistance to the agriculture sector in 2020. Farm operations received \$29.5 billion through programs like the Coronavirus Food Assistance Program, which provided \$23.5 billion in direct payments to farmers and ranchers facing market disruptions, higher production costs, and lower prices (Giri et al., 2021). The EU reallocated €712 million from unused rural development funds to provide direct income support to farmers impacted by the pandemic. However, this support was insufficiently targeted, with some member states making it available to all farmers regardless of actual losses (European Court of Auditors, 2023).

Supply chain interventions ensured the movement of agricultural goods and worker safety. Investments in logistics and infrastructure were part of the response, with long-term effectiveness depending on continued investment in supply chain resilience (Jakfar & Halim, 2022; Trivedi et al., 2020). Governments issued guidelines and exemptions to ensure the free movement of agricultural goods, inputs, and workers across internal and international borders (European Court of Auditors, 2023; Mahmood et al., 2024). Financial support was provided to agri-food businesses to offset losses from supply chain disruptions, maintain operations, and adapt to the new conditions (Barman et al., 2021). Policies promoted local sourcing, urban agriculture, and community-supported agriculture models to shorten supply chains (Deconinck et al., 2020). Many countries promoted the use of e-commerce platforms and online sales channels to connect farmers directly with consumers and bypass disrupted traditional supply chains (Guo et al., 2022; Rifin et al., 2023). The EU guided member states in setting up logistics platforms and online sales channels to shorten supply chains (European Court of Auditors, 2023).

Moreover, governments implemented various labour support measures to ensure the safety of agricultural workers, facilitate the hiring of temporary foreign workers, and support the unemployed in finding jobs in agriculture during the COVID-19 pandemic. Labour support measures were essential, including providing personal protective equipment and implementing physical distancing and hygiene practices to safeguard agricultural workers (Bochtis et al., 2020). Some governments imposed mandatory safety protocols, while

others provided voluntary guidelines that were unevenly enforced (Quandt et al., 2022). Some regions implemented programs to match unemployed individuals, including those from other sectors, with available agricultural jobs. The unemployed workers, including unauthorised immigrants in the U.S., likely sought jobs in agriculture due to a lack of other employment opportunities. Analysis showed that a 1% increase in state unemployment rates was associated with a 5% decrease in demand for temporary agricultural workers, suggesting some substitution of local labour (Charlton & Castillo, 2021).

The pandemic accelerated the adoption of digital technologies, shifting from centralised to decentralised extension models and promoting the use of digital platforms and FinTech to maintain food supply (Haggag, 2021). Information and communication technology has been crucial in strengthening the resilience of agri-food systems during COVID-19 by supporting precise farm management, product marketing, and access to production inputs (Alam et al., 2023). The pandemic accelerated technology adoption in agriculture, with public support for digital solutions and precision agriculture technologies. However, the effectiveness of these innovations varied across regions and farming operations, with the digital divide posing a significant barrier (Dayioğlu & Turker, 2021).

Tax relief measures, such as tax breaks, deferrals, and reductions in tax advance payments, were implemented by various governments to assist farmers and agribusiness enterprises in coping with the financial burden caused by the COVID-19 pandemic. These instruments aimed to provide liquidity and financial support to the agricultural sector during the crisis (Jiménez & Saldarriaga-Isaza, 2022). According to the OECD report, several countries implemented tax relief measures to mitigate the impact of COVID-19 on agriculture. For example, Canada deferred tax payments for businesses and individuals until June 2020, Italy suspended tax payments and offered tax credits to affected businesses, and the United States allowed certain businesses to defer payroll tax payments. While these measures were not specifically designed for the agriculture sector, they provided broad financial relief that also benefited farmers and agribusinesses (OECD, 2021b).

The COVID-19 crisis also highlighted the importance of research and development in agriculture, leading to increased investment in

initiatives aimed at improving productivity and resilience. During the COVID-19 pandemic, various measures were taken globally to sustain agricultural production. These measures included adapting quickly to changing dynamics, demonstrating the resilience of farmers (Darnhofer, 2020). Measures were taken to facilitate the movement of agricultural inputs, such as seeds, fertilisers, and machinery, across borders and within countries (Chicas et al., 2022).

To ensure the safe production and distribution of food during the pandemic, various food safety measures were introduced along the supply chain. WHO and FAO issued guidelines on good hygiene practices, social distancing, and other preventive measures for food businesses and workers (WHO and FAO, 2020). Governments established guidelines on COVID-19 prevention at farms, including social distancing, providing personal protective equipment, handwashing facilities, and increased sanitation measures (European Court of Auditors, 2023). Testing and health screening programs for agricultural workers were implemented to detect and prevent the spread of COVID-19 among farmworkers (OECD, 2021b). E-commerce platforms and contactless delivery options were promoted to minimise physical contact during food distribution (WHO and FAO, 2020).

This paper contributes by developing a catalogue of primary categories of instruments used to mitigate the effects of the COVID-19 pandemic in the agricultural sector. Its novelty is combining a literature review with OECD data and the authors' expertise to create a comprehensive analysis. This combined approach bridges theoretical research with practical insights. Additionally, the paper's evaluation of the strengths and weaknesses of these instruments may be used for future policy development. The study adds to the ongoing discussion on policy responses to global crises and their sector-specific applications.

The paper is structured as follows. The next section outlines the study's aim and methodology. The following sections present the empirical findings and discussion. The final section provides the conclusions.

2. MATERIALS AND METHODS

The study aims to develop a catalogue of the primary categories of instruments implemented to mitigate the effects of the COVID-19 pandemic in agriculture and then evaluate their advantages and disadvantages. The study primarily relies on the literature review presented in the *Introduction and Literature Review* section of this paper, along with data from the OECD, specifically from the reports *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021: Addressing the Challenges Facing Food Systems* (OECD, 2021a) and *Keep Calm and Carry On Feeding: Agriculture and Food Policy Responses to the COVID-19 Crisis* (OECD, 2021b). Additionally, we incorporated our knowledge and experience in the subject matter. This approach ensured that the analysis was based on both existing research and practical insights. It is important to acknowledge that the assessment of the advantages and disadvantages of the analysed support instruments is, to some extent, subjective and reflects our own perspective.

3. RESULTS

As a result of the outbreak and spread of the COVID-19 pandemic and its associated restrictions, including lockdowns, the agriculture and food industry sectors also experienced significant disruptions. Measures introduced to prevent or slow the spread of COVID-19 disrupted the functioning of food supply chains (Deconinck et al., 2020). Governments worldwide responded to these challenges by implementing a wide range of agricultural and food policy actions to ensure continuous production and delivery of affordable food to consumers and meet the needs of an increasingly vulnerable population. However, the types of government policy responses varied significantly from country to country (Gruère & Brooks, 2021). They had to balance combating the spread of the virus with actions aimed at ensuring the availability and affordability of food supplies for their populations (FAO & OECD, 2021).

As indicated above, the nature of government responses was diverse. Generally, they could be divided into three broad categories: support for farmers and other entities in the food chain through

both domestic and trade measures, initiatives to maintain the fluidity of food and agricultural product supply chains and support for vulnerable social groups (Daniłowska et al., 2024). More broadly, many countries responded to the dramatic economic slowdown with significant fiscal support, facilitated by low real interest rates. This broader policy response also directly and indirectly impacted the food and agricultural sector (OECD, 2021a, 2021b). The OECD categorised the support actions into seven categories, which characterised the range of authorities' responses. As shown in Table 1, each of the seven categories can be further divided, resulting in a total of twenty subcategories.

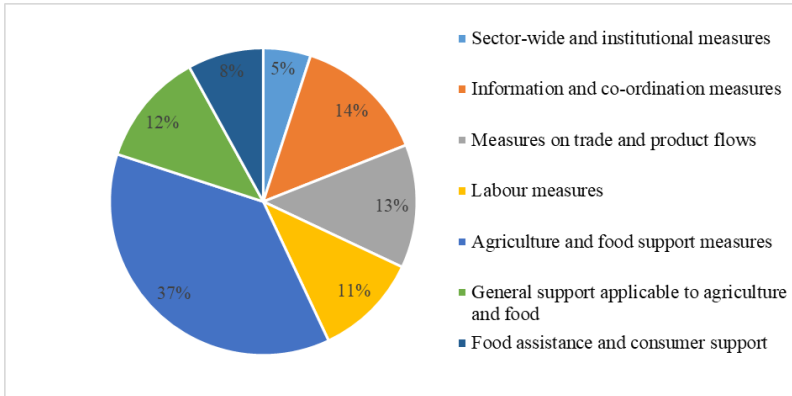
Table 1. Categories and subcategories of agribusiness support activities as a consequence of the COVID-19 pandemic: OECD classification.

Categories	Subcategories
1. Sector-wide and institutional measures	1.A. Declaration of essential sector 1.B. Measures related to the functioning of the government
2. Information and co-ordination measures	2.A. Websites, campaigns 2.B. Monitoring the agriculture market 2.C. Co-ordination with the private sector 2.D. International coordination
3. Measures on trade and product flows	3.A. Trade easing measures 3.B. Logistics and transport facilitation measures 3.C. Trade-restricting measures 3.D. Rechannelling product flows 3.E. Facilitating internal market integration
4. Labour measures	4.A. Measures to ensure the health of workers 4.B. Agriculture labour measures
5. Agriculture and food support measures	5.A. General financial support for the sector 5.B. Specific product support 5.C. Administrative and regulatory flexibility
6. General support applicable to agriculture and food	6.A. Overall economic measures 6.B. Social safety nets
7. Food assistance and consumer support	7.A. Food assistance

Source: Own elaboration based on OECD (OECD, 2021a, 2021b).

OECD divided government actions into these seven categories, with 37% of the 776 actions focusing on support for agriculture and the food industry, 5% on institutional actions, and 8% on food aid measures. The remaining four categories each comprised between 11% and 14% of the actions (Figure 1).

Figure 1. The share of individual agribusiness support activities as a consequence of the COVID-19 pandemic in 54 OECD and developing countries

Source: Own elaboration based on OECD (OECD, 2021a, 2021b).

Research conducted by the OECD revealed that in 2020, the first year of COVID-19, the governments of 54 countries belonging to the OECD and developing countries decided to implement a total of 776 support programmes in response to the prevailing pandemic situation. Of these actions, as many as 496 were implemented within the first four months of the COVID-19 pandemic. Particular attention was paid to urgent needs, with about 20% of the adopted measures aimed at ensuring the continuity of supply chains in the agricultural and food sectors. Additionally, 70% of the measures were temporary reliefs intended to support specific sectors. The remaining 10% of the measures focused on policies with the potential to increase the long-term resilience of the agribusiness sector. However, it is worth noting that about 11% of the adopted measures could cause some market disruptions or negatively impact the environment. The initial analyses of budgetary expenditures related to the response to the COVID-19 crisis indicated that in 2020, global spending in this sector reached at least \$ 157 billion. Of this sum, \$ 75 billion was allocated by OECD countries, while \$ 82 billion concerned developing countries (OECD, 2021a, 2021b).

Based on the literature review, OECD classification, and our knowledge and expertise in the subject matter, we identify the following catalogue of eight primary categories of instruments to mitigate the effects of the COVID-19 pandemic in agriculture:

- financial support (direct funding, loans, grants, and subsidies for farmers and agri-business enterprises; compensation for lost income due to supply chain disruptions);
- supply chain and market support (measures aimed at restoring and strengthening disrupted supply chains; creation and promotion of online platforms for the direct sale of agricultural products to consumers);
- labour support (measures to ensure the safety of agricultural workers; permits for temporary foreign workers to help alleviate labour shortages; support for the unemployed in seeking employment in agriculture);
- policy support (reduction of regulations and deadlines; temporary policy adjustments aimed at immediate relief of the sector);
- technological support (encouragement to adopt technology in agriculture and marketing; support for the development and implementation of digital solutions);
- tax relief (tax breaks or deferrals, reduction of tax advance payments to assist farmers and agribusiness enterprises in coping with the financial burden caused by the pandemic);
- research and development support (the crisis has highlighted the importance of resilience in the agricultural sector; investment in research and development initiatives aimed at improving productivity, sustainable development, and resilience in agriculture);
- food safety instruments (recognising the role of agriculture in ensuring food security, introducing measures to support continuous production and distribution of food, such as designating agricultural workers as essential, providing food aid, and creating food banks).

Then, considering the eight primary categories of instruments to mitigate the effects of the COVID-19 pandemic in agriculture, which we have distinguished, we would like to analyse them, focusing on their advantages and disadvantages.

Table 2. Potential advantages and disadvantages of various categories of instruments to mitigate the effects of the COVID-19 pandemic in agriculture

POTENTIAL ADVANTAGES	POTENTIAL DISADVANTAGES
Financial support	
<ul style="list-style-type: none"> • Immediate financial support can help farmers and agribusiness firms survive short-term financial liquidity issues. • It can secure operational continuity, covering operational costs. • Compensation for lost income can offset unexpected losses. • It can support investments in new technologies and modernisations, enhancing resilience against future crises. • It can lead to improved public perception of agriculture and farmers. 	<ul style="list-style-type: none"> • Not all businesses or farmers may be adequately identified or have access to these funds, especially if they are small enterprises or households. • It could lead to the misuse of funds if not adequately monitored. • It may create a dependency on government aid, ultimately limiting the sector’s ability to adapt independently.
Supply chain and market support	
<ul style="list-style-type: none"> • Helps maintain market stability, crucial for maintaining consumer and producer confidence. • Creating online platforms for selling agricultural products can open new distribution channels and markets. • Can support local economies and promote more sustainable production and consumption models. • Support for disrupted supply chains can aid in restoring normal market functioning. • Guaranteeing transportation and distribution of food, innovation strategies in the distribution of agricultural products, and the creation of an intelligent and accurate information system to maintain the national food security chain. 	<ul style="list-style-type: none"> • Introduction of new technologies and platforms may require additional investments, not always accessible to small producers. • Coordinating and managing complex supply chains can be challenging. • Some market interventions may lead to unintended price consequences (inflation or deflation). • Dependence on single digital platforms or technologies can create risks of monopolisation and excessive concentration of power.
Labour support	
<ul style="list-style-type: none"> • Support for temporary foreign workers can help alleviate labour shortages. • Can increase employment opportunities for the unemployed and improve the stability of rural communities. • Can help farmers and agribusiness firms survive the crisis by maintaining a workforce. • Ensuring worker safety can improve morale and productivity. 	<ul style="list-style-type: none"> • There is a risk that temporary measures could become permanent costs. • Balancing the need to protect workers with maintaining production can be challenging. • Coordinating and implementing large-scale labour-related measures can be difficult.

Policy support	
<ul style="list-style-type: none"> • Reducing regulations and deadlines can help businesses survive the crisis. • Can enable quick responses to unforeseen challenges. • Can promote and facilitate innovations and changes in the agricultural sector. 	<ul style="list-style-type: none"> • There is a risk of weakening essential environmental protection and labour rights regulations. • Changes can be difficult to manage and monitor. • Frequent changes in regulations can create uncertainty and ambiguity. • There is a risk of politicisation of support for the agricultural sector.
Technological support	
<ul style="list-style-type: none"> • Technology can improve productivity and efficiency in agriculture. • Can enhance the sector's ability to adapt to changing conditions. • Can help farmers and agribusiness firms adjust to new business models and markets. • Can improve the quality and safety of agricultural products. 	<ul style="list-style-type: none"> • Access to technology and the ability to utilise it may be uneven. • There is a risk of job loss due to automation. • Investments in technology can be costly, and their return may take longer than anticipated in crisis conditions.
Tax relief	
<ul style="list-style-type: none"> • Tax reliefs can provide immediate financial relief for farmers and agribusiness firms. • Can increase financial liquidity. • Can attract additional investments to the sector. • Can encourage larger investments in innovations and sustainable practices. 	<ul style="list-style-type: none"> • Balancing the need for tax reliefs with maintaining adequate state revenue levels can be challenging. • Tax reliefs may not be fairly distributed or may not reach those who need them most. • There is a risk of abuse or using tax reliefs for tax avoidance.
Research and development support	
<ul style="list-style-type: none"> • Can contribute to improving technology and practices in the agricultural sector. • Can accelerate adaptation to changing conditions. • Can contribute to the sustainable development of the agricultural sector. • Can support innovations that may lead to market competitiveness. 	<ul style="list-style-type: none"> • Research and development outcomes may not be immediate and may require long-term investments. • There is a risk that research and development funding may be improperly directed or utilised. • Not all farmers or agribusiness firms can access the latest research and development findings. • Depending on the sector's structure and resources, some areas may not receive adequate support.
Food safety measures	
<ul style="list-style-type: none"> • Can help ensure the continuity of food supplies and maintain food security. • Designating agricultural workers as essential can highlight their key role in society. • Providing food aid can bring immediate relief to those in need. • Creating food banks can improve food distribution and reduce food wastage. 	<ul style="list-style-type: none"> • Coordinating and implementing large-scale food safety measures can be challenging. • There is a risk of excessive pressure on farmers and agricultural workers. • Measures may not be sufficient in the long-term food security plan. • There is a risk of uneven access to food, especially among the most disadvantaged communities.

Source: Own study.

The analysis of identified instruments designed to mitigate the effects of the COVID-19 pandemic in agribusiness highlights a complex landscape (Table 2). Financial support provides immediate relief and operational stability; however, it may lead to unequal distribution and dependency on government aid. Supply chain and market support contribute to market stability and new opportunities, yet their implementation can be challenging, with risks of market distortion. Labour support helps address workforce shortages, though it may generate long-term costs and administrative difficulties. Policy support enhances crisis response flexibility but can also result in regulatory instability and politicisation. Technological support improves productivity and adaptation, although accessibility issues and high costs remain significant barriers. Tax relief delivers short-term financial benefits, which must be weighed against government revenue needs and equitable distribution. Research and development foster innovation and sustainability; however, their impact may be delayed and unevenly accessible. Finally, food safety measures ensure essential food supply continuity but face challenges in long-term planning and equitable access. This analysis underscores the importance of well-coordinated policies and programs that effectively address the diverse challenges of the agricultural sector during pandemic crises.

The COVID-19 pandemic revealed weaknesses in the agricultural sector, emphasising its crucial but fragile role in global food security. Public support measures were essential, yet they created both opportunities and challenges for agricultural stakeholders. Examining and classifying these support instruments helped highlight their diverse effects and the challenges of implementing effective crisis responses in agriculture.

4. DISCUSSION

Our findings correspond with Daniłowska et al. (2024), who, based on an analysis of agricultural advisors' recommendations, proposed a set of instruments to mitigate the effects of the COVID-19 pandemic in Poland's agricultural sector. One of the most prominent responses to the pandemic was direct financial support, with numerous governments implementing subsidies, loans, and grants to sustain agricultural operations (Giri et al., 2021; OECD, 2021a). This financial

aid was vital in ensuring liquidity and helping farmers navigate immediate disruptions. However, as noted by Zhemkova (2023), the effectiveness of financial assistance is contingent on proper targeting and distribution mechanisms.

Supply chain disruptions were among the pandemic's most visible impacts, affecting everything from production to distribution. As Meixner et al. (2022) indicate, maintaining the fluidity of agricultural product flows became a priority for governments, with some focusing on local sourcing initiatives and e-commerce platforms (Rifin et al., 2023). These measures fostered market stability and expanded distribution channels, which have the potential to outlast the crisis and contribute to a more localised, resilient supply chain. However, challenges remain, as smaller producers may struggle to adopt new technologies without sustained support (Trivedi et al., 2020).

Labour shortages presented another critical obstacle. In response, policies facilitated the entry of temporary foreign workers and encouraged the redeployment of unemployed local workers into agriculture (Charlton & Castillo, 2021). These measures helped address immediate labour gaps but also underscored the need for longer-term strategies to stabilise the agricultural workforce. Ensuring worker safety through personal protective equipment and social distancing guidelines added operational complexity, revealing disparities in enforcement that impacted both worker morale and productivity (Quandt et al., 2022).

The acceleration of digital technologies in agriculture emerged as a silver lining, with FinTech and ICT solutions helping maintain continuity and resilience in agri-food systems (Alam et al., 2023; Haggag, 2021). However, Dayioğlu and Turker (2021) caution that the digital divide remains a barrier, particularly in regions with limited access to technology. The pandemic's push towards digital transformation presents a dual challenge: while technology offers efficiency gains and adaptive capacity, unequal access may exacerbate existing inequalities within the sector.

Tax relief and research investments were additional forms of support that provided relief and fostered innovation. As Jiménez and Saldarriaga-Isaza (2022) observed, tax measures offered immediate financial relief, though their broad application across sectors sometimes diluted their effectiveness for agriculture-specific needs.

Meanwhile, investments in research and development were crucial for enhancing agricultural productivity and resilience.

5. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The COVID-19 pandemic prompted the implementation of various public support measures aimed at mitigating its negative impacts on the agricultural sector, addressing both immediate needs and enhancing long-term resilience. Governments around the world adopted particular strategies to ensure food security and provide assistance to farmers.

The analysis of the advantages and disadvantages of instruments used to counter COVID-19's impact on agribusiness reveals a complex picture. Financial support provides essential relief but may lead to dependency and uneven distribution. Supply chain and market support enhance market stability but can face implementation challenges. Labour support helps address workforce shortages; however, it may generate long-term costs. Policy support enables quick responses but can cause regulatory instability. Technological support improves efficiency while also raising concerns about accessibility and costs. Tax relief and research and development support offer both immediate and long-term benefits, yet they require careful planning. Food safety measures are crucial for continuity, though they need sustainable strategies. Overall, a well-balanced approach is necessary to effectively manage the diverse challenges in the agricultural sector during crises.

This study could be useful because it provides a structured catalogue of the primary categories of instruments used to mitigate the effects of the COVID-19 pandemic in agriculture, offering insights for policymakers and stakeholders. The identification of advantages and disadvantages of various support instruments highlights areas for improvement and adaptation in future crisis responses, forming a foundation for future policy development both in developed (including OECD) and developing countries.

A limitation of this study is that the assessment of support instruments is partly subjective and may reflect our own perspectives. This could affect how their effectiveness is perceived. Future research

should examine how these instruments impact different stakeholders, such as small-scale farmers, large agribusinesses, and related industries, to ensure more equitable and targeted support.

REFERENCES

- Aday, S., & Aday, M.S. (2020). Impact of COVID-19 on the food supply chain. *Food Quality and Safety*, 4(4), 167–180. DOI: 10.1093/fqsafe/fyaa024
- Alam, G.M., Khatun, M.N., Sarker, M.N.I., Joshi, N.P., & Bhandari, H. (2023). Promoting agri-food systems resilience through ICT in developing countries amid COVID-19. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 6, 972667. DOI: 10.3389/fsufs.2022.972667
- Altieri, M.A., & Nicholls, C.I. (2020). Agroecology and the emergence of a post COVID-19 agriculture. *Agriculture and Human Values*, 37(3), 525–526. DOI: 10.1007/s10460-020-10043-7
- Baker, S.R., Bloom, N., Davis, S.J., Kost, K., Sammon, M., & Viratyosin, T. (2020). The Unprecedented Stock Market Reaction to COVID-19. *The Review of Asset Pricing Studies*, raaa008. DOI: 10.1093/rapstu/raaa008
- Baldwin, R.E., & Tomiura, E. (2020). Thinking ahead about the trade impact of COVID-19. In *Economics in the Time of COVID-19* (pp. 59–71). Paris–London: Centre for Economic Policy Research.
- Barman, A., Das, R., & De, P.K. (2021). Impact of COVID-19 in food supply chain: Disruptions and recovery strategy. *Current Research in Behavioral Sciences*, 2, 100017. DOI: 10.1016/j.crbeha.2021.100017
- Bochtis, D., Benos, L., Lampridi, M., Marinoudi, V., Pearson, S., & Sørensen, C.G. (2020). Agricultural Workforce Crisis in Light of the COVID-19 Pandemic. *Sustainability*, 12(19), 8212. DOI: 10.3390/su12198212
- Charlton, D., & Castillo, M. (2021). Potential Impacts of a Pandemic on the US Farm Labor Market. *Applied Economic Perspectives and Policy*, 43(1), 39–57. DOI: 10.1002/aep.13105
- Chicas, R., Xiuhtecutli, N., Houser, M., Glastra, S., Elon, L., Sands, J.M., McCauley, L., & Hertzberg, V. (2022). COVID-19 and Agricultural Workers: A Descriptive Study. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 24(1), 58–64. DOI: 10.1007/s10903-021-01290-9
- Cypress, B.S. (2022). COVID-19: The economic impact of a pandemic on the healthcare delivery system in the United States. *Nursing Forum*, 57(2), 323–327. DOI: 10.1111/nuf.12677

- Czech, K., Wielechowski, M., Kotyza, P., Benešová, I., & Laputková, A. (2020). Shaking Stability: COVID-19 Impact on the Visegrad Group Countries' Financial Markets. *Sustainability*, 12(15), 6282. DOI: 10.3390/su12156282
- Daniłowska, A., Gruziel, K., Kłoczko-Gajewska, A., & Wielechowski, M. (Eds.). (2024). *Ekonomiczno-społeczne skutki pandemii COVID-19 dla rolnictwa w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Darnhofer, I. (2020). Farm resilience in the face of the unexpected: Lessons from the COVID-19 pandemic. *Agriculture and Human Values*, 37(3), 605–606. DOI: 10.1007/s10460-020-10053-5
- Dayioğlu, M.A., & Turker, U. (2021). Digital Transformation for Sustainable Future – Agriculture 4.0: A review. *Tarım Bilimleri Dergisi*. DOI: 10.15832/ankutbd.986431
- Deconinck, K., Avery, E., & Jackson, L.A. (2020). Food Supply Chains and Covid-19: Impacts and Policy Lessons. *EuroChoices*, 19(3), 34–39. DOI: 10.1111/1746-692X.12297
- European Court of Auditors. (2023). *Securing agricultural product supply chains during COVID-19: EU response was rapid, but insufficiently targeted by member states. Special report 09, 2023*. Publications Office. DOI: 10.2865/86166
- FAO and OECD. (2021). *Survey on G20 Agricultural Resilience and Risk Management Policies under the COVID-19 Pandemic*. FAO, OECD. DOI: 10.4060/cb7148en
- Giri, A.K., McDonald, T., Subedi, D., & Whitt, C. (2021). *U.S. Agriculture Sector Received an Estimated \$35 Billion in COVID-19-Related Assistance in 2020*. DOI: 10.22004/AG.ECON.313516
- Goodell, J.W. (2020). COVID-19 and finance: Agendas for future research. *Finance Research Letters*, 35, 101512. DOI: 10.1016/j.frl.2020.101512
- Gródek-Szostak, Z., Adamczyk, J., Luc, M., Suder, M., Tora, J., Kotulewicz-Wisińska, K., Zysk, W., & Szeląg-Sikora, A. (2022). Hard Cash in Hard Times—The Effect of Institutional Support for Businesses Shaken by COVID-19. *Sustainability*, 14(8), 4399. DOI: 10.3390/su14084399
- Gruère, G., & Brooks, J. (2021). Viewpoint: Characterising early agricultural and food policy responses to the outbreak of COVID-19. *Food Policy*, 100, 102017. DOI: 10.1016/j.foodpol.2020.102017
- Guo, J., Jin, S., Zhao, J., Wang, H., & Zhao, F. (2022). Has COVID-19 accelerated the E-commerce of agricultural products? Evidence from sales data of E-stores in China. *Food Policy*, 112, 102377. DOI: 10.1016/j.foodpol.2022.102377
- Haggag, W.M. (2021). Agricultural digitalization and rural development in COVID-19 response plans: A review article. *International Journal of Agricultural Technology*, 17(1), 67–74.

- Jakfar, F., & Halim, H. (2022). Agricultural commodity supply chain during the covid-19 pandemic. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 951(1), 012109. DOI: 10.1088/1755-1315/951/1/012109
- Jędruchniewicz, A., Kozak, S., Maśniak, J., & Mikuła, A. (Eds.). (2024). *Kanały i mechanizmy oddziaływania pandemii COVID-19 na rolnictwo w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Jędruchniewicz, A., & Wielechowski, M. (2023). Prices of Means of Production in Agriculture and Agricultural Prices and Income in Poland During the COVID-19 Pandemic. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio H – Oeconomia*, 57(3), 139–156. DOI: 10.17951/h.2023.57.3.139-156
- Jiménez, D.E., & Saldarriaga-Isaza, A. (2022). Economic impacts of agricultural policy responses to the outbreak of COVID-19. *Estudios Gerenciales*, 200–210. DOI: 10.18046/j.estger.2022.163.4924
- Koh, D. (2020). COVID-19 lockdowns throughout the world. *Occupational Medicine*, 70(5), 322–322. DOI: 10.1093/occmed/kqaa073
- Mahmood, H., Furqan, M., Meraj, G., & Shahid Hassan, M. (2024). The effects of COVID-19 on agriculture supply chain, food security, and environment: A review. *PeerJ*, 12, e17281. DOI: 10.7717/peerj.17281
- Meixner, O., Quehl, H.E., Pöchtrager, S., & Haas, R. (2022). Being a Farmer in Austria during COVID-19—A Qualitative Study on Challenges and Opportunities. *Agronomy*, 12(5), 1240. DOI: 10.3390/agronomy12051240
- OECD (2021a). *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021: Addressing the Challenges Facing Food Systems*. OECD. DOI: 10.1787/2d810e01-en
- OECD (2021b). *Keep calm and carry on feeding: Agriculture and food policy responses to the COVID-19 crisis* (OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19)) [OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19)]. DOI: 10.1787/db1bf302-en
- Quandt, A., Keeney, A.J., Flores, L., Flores, D., & Villaseñor, M. (2022). “We left the crop there lying in the field”: Agricultural worker experiences with the COVID-19 pandemic in a rural US-Mexico border region. *Journal of Rural Studies*, 95, 533–543. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2022.09.039
- Rifin, A., Harianto, Feryanto, & Herawati. (2023). Strengthening Supply Chain for Post COVID-19 Food Security: An Exploratory Research Review. *Sustainability Science and Resources*, 3, 85–107. DOI: 10.55168/ssr2809-6029.2022.3005
- Siche, R. (2020). What is the impact of COVID-19 disease on agriculture? *Scientia Agropecuaria*, 11(1), Article 1. DOI: 10.17268/sci.agropecu.2020.01.00

- Sieradzka, K., & Luft, R. (2023). Public support for enterprise operation in Poland in conditions of crisis caused by SARS-COV-2 pandemic. In J. Duda & T. Bernat, *Business Impacts of COVID-19* (1st ed., pp. 109–123). New York: Routledge. DOI: 10.4324/9781003368687-8
- Trivedi, S., Negi, S., & Anand, N. (2020). Impact of COVID-19 on agriculture supply chain in India and the proposed solutions. *International Journal of Sustainable Agricultural Management and Informatics*, 6(4), 359. DOI: 10.1504/IJSAMI.2020.112864
- WHO and FAO (2020). *COVID-19 and Food Safety: Guidance for competent authorities responsible for national food safety control systems*. WHO and FAO. <http://www.fao.org/documents/card/en/c/ca8842en>
- Woc-Colburn, L. (2023). COVID-19: The changing landscape. In *COVID-19 Viral Sepsis* (pp. 251–261). Cambridge: Elsevier. DOI: 10.1016/B978-0-323-91812-1.00008-1
- Zhemkova, A. (2023). The Impact of Government Support on Firms' Productivity during COVID-19. *Higher School of Economics Economic Journal*, 27(4), 481–505. DOI: 10.17323/1813-8691-2023-27-4-481-505

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

Horyzonty Polityki
2025, Vol. 16, N° 54

WANDA DUGIEL

<http://orcid.org/0000-0003-1369-3523>
Warsaw School of Economics (SGH)
wdugie@sgh.waw.pl

IZABELA KOWALIK

<http://orcid.org/0000-0001-9066-0974>
Warsaw School of Economics (SGH)
iza123@sgh.waw.pl

DOI: 10.35765/HP.2816

Entrepreneurship and economic effects of innovation policy of the European Union: international trade and economic growth

Abstract

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the article is to present the effectiveness of the European Union's innovation policy for economic growth in the Member States, taking into account the dynamics and growth of export potential and the competitiveness of exports of European companies and the level of entrepreneurship.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: Based on the theory of international trade, the article examines the effectiveness of the innovation policy, as a result of which the EU countries achieve benefits, by increasing the level of exports and increasing the level of competitiveness in international trade. The article identifies geographic clusters and enterprises located in a given geographic region that benefitted from the Europe 2020 program and A New European Innovation Agenda, as part of the European Union's innovation policy.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The article uses the example of EU funds under the Europe 2020 program and A New European Innovation Agenda to present a theoretical review of the relationship between exports and the development of innovations in the economy, determining the specialization and competitiveness in international trade.

RESEARCH RESULTS: The export potential of EU Member States results from the competitiveness of SMEs operating on the global market, which is why state intervention in the form of innovation policy at the supranational and

Suggested citation: Dugiel, W., & Kowalik, I. (2025). Entrepreneurship and economic effects of innovation policy of the European Union: international trade and economic growth. *Horizons of Politics*, 16(54), 273–296. DOI: 10.35765/HP.2816.

regional level is necessary. The innovation policy of the European Union has enabled increasing the level of exports of EU Member States and increasing the competitiveness of products manufactured in clusters.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: An important problem to be examined is the issue of creative destruction in the sense of Schumpeter, an increase in the level of innovations/innovativeness should lead to an increase in the technological progress (patents) of companies and the economic growth of industries.

KEYWORDS:

innovation policy of the European Union, European Union, international trade

INTRODUCTION

The aim of the article is to present the effectiveness of the European Union's innovation policy for economic growth in the Member States, taking into account the dynamics and growth of export potential and the competitiveness of exports of European companies and the level of entrepreneurship.

The article uses the example of EU funds under the Europe 2020 program and A New European Innovation Agenda to present a theoretical review of the relationship between exports and the development of innovations in the economy, determining the specialization and competitiveness in international trade. The export potential of EU Member States results from the competitiveness of SMEs operating on the global market, which is why state intervention in the form of innovation policy at the supranational and regional level is necessary. As a result, the article identifies geographic clusters and enterprises located in a given geographic region that benefitted from the Europe 2020 program and A New European Innovation Agenda, as part of the European Union's innovation policy. So far, the literature has examined the mutual correlation between the liberalization of international trade and the level of innovation for selected countries of the world (Coelli et al., 2022). There are also a number of studies in the literature on the premises of the European Union's innovation policy in conditions of increased international competition (Anvret, Granieri, & Renda, 2010).

Based on the theory of international trade, the article examines the relationship between the increase in exports and economic growth in a given Member State and the increase in the level of GDP in a given EU industrial region. Then, the effectiveness of innovation policy is presented, as a result of which countries, by increasing the level of exports, can achieve economies of scale and long-term dynamic effects. As a result of creative destruction in the sense of Schumpeter, an increase in the level of innovations/innovativeness leads to an increase in the technological progress (patents) of companies and the economic growth of industries.

The analysis of the application of the most important elements of the European Union's innovation policy confirmed in most cases the effectiveness of the transfer of public funds from the Europe 2020 program to companies in selected geographical clusters and regions of the EU. Entrepreneurship enables companies to adopt a strategy of expansion into the global market based on the development of innovations and the production of more technologically advanced products (Wales, Covin, & Mosen, 2020).

The first part of the study examines the theoretical impact of innovation on the intensification of trade, in particular export growth, which is a key factor in accelerating economic growth. Then, a review of the literature on the challenges for the EU's mission-oriented innovation policy and the importance of geo-economics is presented. The second part presents the tools of the EU's innovation policy and examines the factors determining the effectiveness of innovation policy leading to the acceleration of trade. The new approach of the European Union to mission-oriented innovation policy, consisting of playing the fundamental role of an entrepreneurial state in increasing the innovativeness level of regions, is examined.

The analysis covers changes in the European Union's trade flows for products of a given industry receiving financial support under the EU's innovation policy. The subject of the research in the article are trade flows: EU exports and imports for the years 2014–2023 with selected countries (The United States, Japan, China) and the entire trade exchange in the products of the analyzed industry.

1. RESEARCH METHODS

The article uses both qualitative and quantitative methods. In the case of the qualitative method, an analysis of the theory of international trade was carried out in the context of the development of innovation and business entrepreneurship in the economy. The analysis of scientific literature and reports of European Union institutions, including the European Commission, international organizations World Trade Organization, UN Comtrade, International Monetary Fund covered the issues of mutual dependencies between foreign trade and the level of innovation in EU member states, issues of mission-oriented innovation policy, innovation policy of the European Union. Thanks to the quantitative method, the article analyzes statistical data on trade between European Union member states and China in the context of the competitiveness of the European Union. The analysis of the competitiveness of the European Union exports in trade relations with China was based on data from UN Comtrade and the RCA (Revealed Comparative Advantage) index.

2. INNOVATION AS A KEY FACTOR OF ECONOMIC GROWTH – THEORETICAL APPROACH

The intensification of trade increases the process of creating innovations and advanced technologies. There is a flow of technology from developed countries to developing countries. As a result of the learning effect, there is an increase in the demand for highly qualified workforce. When there are wage inequalities between the skilled and less-skilled workforce, there will be a decline in the share of labor in GDP. Eventually, the development of innovations leads to the concentration of companies in many industries (Autor, Dorn, Katz, Patterson, & Van Reenen, 2017).

There are close interdependencies between innovation and economic growth. Innovation is endogenous to the future profits of firms (Melitz, 2021). International trade increases the size of the domestic market, competitiveness on international markets, and as a result of the process of creative destruction according to Schumpeter's theory leads to the replacement of new technologies with the latest advanced

ones creating benefits from trade. According to Schumpeter's theory, larger companies have a greater ability for innovation processes (Schumpeter, 1942).

Melitz and Redding (2021) state that protectionism in the state's trade policy increases incentives for domestic companies to innovate. Increasing the size of the international market as a result of the liberalization of international trade leads to the development of innovation as well (Burstein & Melitz, 2011). The liberalization of international trade increases competition in domestic markets, stimulating innovation (Akcigit, 2018). Subsequent scientific studies have confirmed the enormous importance of foreign competition for the development of innovation and increasing the number of patents (Coelli et al., 2022; Aghion et al., 2005). The number of inventions depends on the size of the market (Coelli et al., 2022). Opening international markets, and greater access to markets lead to an increase in the effects of innovation processes.

3. INNOVATION POLICY OF THE EUROPEAN UNION AND ENTREPRENEURSHIP: CHALLENGES

The main objective of the European Union's innovation policy is to increase business entrepreneurship as a result of the increase in the level of innovation of the countries. Implementation of the innovation policy to increase the competitiveness of the economies of the European Union countries and to achieve specific social goals.

The European Union countries began to apply an innovation policy oriented towards missions necessary to solve social challenges related to climate change, the development of science, technology and innovation (Kattel & Mazzucato, 2023). In 2021, the European Union launched the Europe Horizon program, which finances research and development in response to challenges resulting from the challenges related to the growth of competition in the global economy and the development of entrepreneurship.

As a result, there is an urgent need to implement the EU's innovation policy and to increase the role of regulation and economic interventionism. In the New European Agenda, the European Commission called for greater coherence and synergy between EU policies and innovation support mechanisms.

The European Union, by creating the Horizon Europe program, began implementing a synergy policy, where innovations were to contribute to economic, social, and territorial cohesion and convergence of EU regions. Synergy between the Horizon Europe program and the structural funds enabled the creation of conditions for enabling the regions to create clusters of excellence in specific sectors of the economy (European Commission, 2021c).

EU innovation policy of creating clusters of excellence responding to the challenges of the global economy related to increasing the competitiveness of the economy, climate change and technological transformation. Clusters in the Member States have not played a significant role in creating innovations in the regions and have not facilitated entrepreneurship of small and medium-sized enterprises (European Cluster Observatory Report, 2015).

In 2021, the European Commission published a report of The European Expert Group on Clusters, which presented the assumptions for implementing cluster policy, enabling the acceleration of the dual green and digital transformation and building resilience. The creation and financial support of clusters enables the development of the ICT industry to a large extent and the creation of digital innovation centers and allowing to meet social challenges, increasing the entry of small and medium-sized enterprises into global value chains (Piro, Seeber, & Wang, 2024). The creation of clusters in the EU Member States creates conditions for providing financial assistance in solving contemporary challenges for economies, in particular economic growth, environmental challenges and health care. In addition, the EU's innovation policy enables diversification in the industrial sector through a mission-oriented policy (Haus-Reve & Asheim, 2023).

4. EU INNOVATION POLICY AND CHINA'S ECONOMIC GROWTH

China has a competitive advantage in low-tech industries and ranks second in the world in terms of R&D expenditure. China's economy is on the rise, while the United States, Japan and the EU have reduced the number of patent applications. In 2019, the patent offices of China, the United States, Japan, South Korea and the EU collected the largest

number of patents in the world (Table 1), accounting for 84.7% of the global total. China ranked first in the world in 2022 in terms of patent applications (46.8%), followed by the United States (17.2%) and Japan (8.4%). South Korea ranked fourth in terms of patent applications (6.9%), while the fifth place goes to the European Union (5.6%).

Table 1. The European Union’s share in the number of patents on a global scale

	Country	2019 [%]	In the world total in 2022 [%]
1.	China	43,4	46,8
2.	USA	19,3	17,2
3.	Japan	9,6	8,4
4.	Republic of Korea	6,8	6,9
5.	European Union	5,6	5,6
6.	India	2,1	2,2
7.	Germany	2,1	1,6
8.	Canada	1,1	1,1
9.	Australia	0,9	0,9
10.	Russian Federation	1,1	0,8

Source: <https://www.wipo.int/en/ipfactsandfigures/patents> (accessed on 18th September 2024).

5. ASSUMPTIONS AND EFFECTIVENESS OF THE EUROPEAN UNION’S INNOVATION POLICY

The effectiveness of EU innovation policy results from the interaction of many factors. One of the key elements of the effectiveness of innovation development in EU regions is the increase in the competitiveness of exports and trade, which translates into economic growth and the implementation of social challenges and missions.

EU innovation policy financing was focused on “mission-oriented” activities, where states financed specific goals. A similar policy was pursued by the United States through the activities of the Defense Advanced Research Projects Agency (DARPA). Industrial policy is playing an increasingly important role in the economic policy of states. By using specific economic tools, states can develop specific missions to address growing social and economic challenges and influence the direction of economic growth by defining strategic investments in the economy (Mazzucato, 2018, p. 101; World Trade Organization, 2021).

Mission-oriented innovation policy has been included in the literature in many publications (Fagerberg, 2017, Fagerberg, 2018). The EU's mission-oriented innovation policy should ensure finding and meeting new challenges: (1) adaptation to climate change; (2) combating cancer; (3) restoring oceans and waters by 2023; (4) 100 climate-neutral and smart cities by 2030; (5) governance for healthy European soils. The tasks of mission-oriented innovation policy are included in the Horizon Europe program, and concern investments in research and development. The EU innovation policy based on the idea of mission orientation is fundamentally linked to societal challenges (Mazzucato, 2018). Mazzucato's work for the European Commission focused on formulating the objectives of a mission-oriented innovation policy: (1) pursuing bold and socially relevant goals, (2) setting time-bound verifiable results, (3) developing R&D activities at the interface of high risk and technical feasibility, (4) leveraging the knowledge of many learners and moving between several policy sectors, and (5) providing space for bottom-up experimentation involving multiple actors from different backgrounds.

The first Strategic Plan for Horizon Europe assumed the development of geographical clusters. The European Union adopted priority solutions related to the development of innovation. In 2015, it was emphasized that the European Union is facing an "innovation crisis" (European Commission, 2015). The development of innovation requires the functioning of an entrepreneurial state, thus companies in the European Union should operate in the so-called entrepreneurship ecosystem. Economic growth depends on the development of innovations created by entrepreneurs, whose activity results from the size of the ecosystem including entrepreneurs conducting business in a specific institutional environment (Elert, Henrekson, & Stenkula, 2017). The entrepreneurship ecosystem is a network of collaborating entities including inventors creating inventions, managers, skilled labour, venture capitalists.

The European Union has increased spending on successive innovation policy programmes (Table 2). The EU Member States have received higher funding under Horizon 2020 (implemented in 2014–2020) compared to the 7th Framework Programme for Research (2007–2013). The funding for Horizon Europe (for the period 2021–2027) is to exceed the amounts under Horizon 2020 by 30%.

Table 2. Horizon Europe expenditure for Member States, in billion Euros

	Horizon Europe (The First Strategic Plan 2021–2024)	Horizon 2020 (2014–2020)	7th Framework Programme for Research (2007–2013)
Germany	6,2	10,06	7,25
France	4,3	7,33	5,44
Spain	4,2	6,35	3,34
Netherlands	3,5	5,37	3,44
Italy	3,4	5,67	3,72
Belgium	2,5	3,39	1,85
Greece	1,5	1,73	1,03
Sweden	1,3	2,31	1,78
Austria	1,2	1,96	1,19
Denmark	1,2	1,76	1,08
Finland	1,1	1,54	0,9
Portugal	0,9	1,16	0,5
Ireland	0,8	1,2	0,6
Poland	0,5	0,7	0,4
Czechia	0,4	0,5	0,3
Slovenia	0,3	0,4	0,2
Cyprus	0,3	0,3	0,09
Romania	0,3	0,3	0,2
Estonia	0,2	0,3	0,1
Hungary	0,2	0,4	0,3
Luxembourg	0,2	0,2	0,06
Lithuania	0,1	0,09	0,05
Bulgaria	0,1	0,2	0,09
Croatia	0,1	0,1	0,09
Slovakia	0,1	0,1	0,08
Latvia	0,08	0,1	0,05
Malta	0,04	0,4	0,02
United Kingdom	0,26	7,79	7,12

Source: Horizon Europe. Country Profile. https://research-and-innovation.ec.europa.eu/statistics/framework-programme-facts-and-figures/horizon-europe-country-profiles_en (accessed on 12th December 2024).

The new European Innovation Agenda has identified 149 Regional Innovation Valleys (RIVs), which belong to 25 actions of the New European Innovation Agenda. In the New European Innovation Agenda, which is focused on solving social problems using advanced technologies, some regions in the European Union Member States have been classified as having comparative advantages (Table 3).

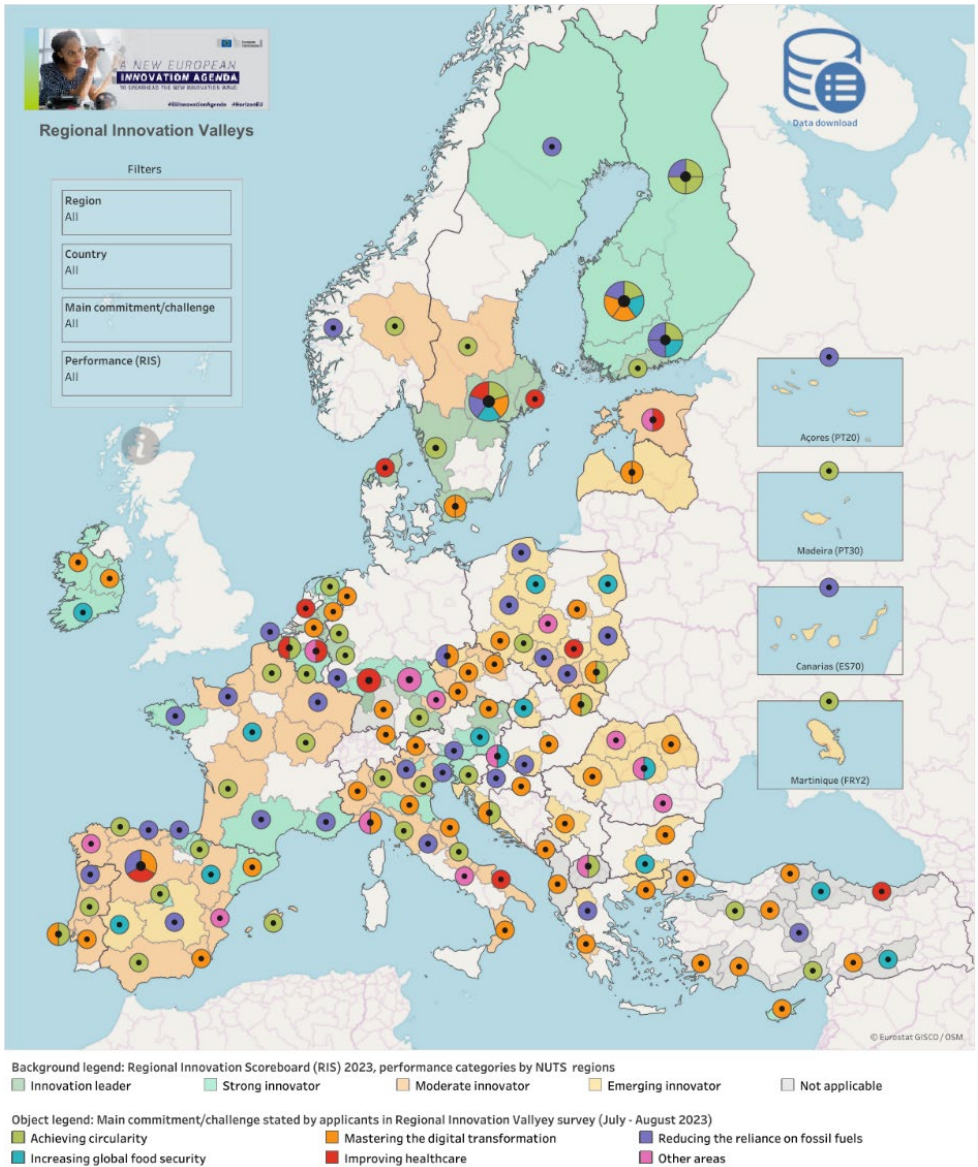
Clusters are key innovation policy tools for solving societal challenges. Interconnected companies with short geographical distances operating in specific institutional conditions bring many benefits related to the growth of innovation. In the European Union, there are huge inequalities in healthcare infrastructure, in healthcare services, and regional differences in the equipment of hospital beds. In the EU, there are also inequalities in average life expectancy, where regions of Central and Eastern European countries have lower life expectancy (Bayerlein, 2024; Eurostat, 2024).

The countries with the most hospital beds are Germany, France and Poland, while the fewest are Malta, Luxembourg and Cyprus. Cluster 1 "Health" adopted in the Horizon Europe program aims to promote and protect the health and well-being of people, prevent diseases and reduce the burden of diseases and disability on people and communities, support the transformation of health care systems in their efforts to provide equitable access to innovative, sustainable and high-quality healthcare for everyone and support an innovative, sustainable and globally competitive European health industry (European Commission, 2021c).

The innovation policy assumptions included in the Cluster 2 programme, entitled "Culture, Creativity and Inclusive Society", concern the implementation of the EU's objectives and priorities in the area of strengthening democratic governance and protecting and promoting cultural heritage. Research and innovation serve to achieve sustainable economic growth and job creation through industrial policy concerning the cultural and creative sectors. Cluster 3, entitled "Civic Security for Society", concerns the implementation of the objectives of protecting EU citizens from threats posed by crime and terrorism, in particular in the cyber environment). In turn, Cluster 4, entitled "Digital, Industrial and Space", concerns the development of key digital and space technologies, support for the transformation of the economy and the digitisation of European industry.

Cluster 5, entitled "Climate, Energy and Mobility", concerns the fight against climate change and improving the competitiveness of the energy and transport industry, counteracting the threats and effects of climate change. Cluster 6, entitled "Food, bioeconomy, natural resources, agriculture and environment", covered the issues of expanding potential and providing innovative solutions facilitating the transition towards sustainable management of natural resources (biodiversity, water and soil).

Map 1. Regional Innovation Valleys in European Union

Source: European Commission, 2023. https://ec.europa.eu/regional_policy/whats-new/newsroom/24-09-2023-regional-innovation-valley-matchmaking-map-now-available_en. (accessed on 18th September 2024)

6. RESEARCH RESULTS – BILATERAL TRADE FLOWS OF THE EUROPEAN UNION

The article uses numerical data on trade, both on the export side and on the import side from the UN Comtrade database. Based on HS designations and four-digit product labeling of the products of interest for cluster specialization in the European Union Member States, the competitiveness of countries was examined using the Revealed Comparative Advantage Index (RCA). The analysis covered products for which the European Union, as part of its mission-oriented innovation policy, created geographical clusters. In most industries included in geographical clusters selected in the New Innovation Agenda, the production of goods concerns similar goods that cannot be considered identical. Differences between goods will result from the innovativeness and adopted technological solutions as well as from the endowment of individual countries with production factors.

The Balassa index is based on Balassa (1965). The RCA index has been used in the literature in empirical studies (Adigwe, 2022; Cieřlik, 2017; Rytko, 2017):

$$RCA_{ij} = \frac{\Sigma_{ij} / \Sigma_j}{\Sigma_{ic} / \Sigma_c}$$

Σ_{ij} – export value of commodity group i from country j

Σ_j – total exports of country j

C – reference country

Σ_{ic} – export value of the commodity group from reference country

Σ_c – all exports of the reference country c

The Balassa index takes positive values, up to infinity. A country is characterized by a revealed comparative advantage if $RCA_{ij} > 1$. If $RCA_{ij} < 1$ then the country does not have a comparative advantage in the examined product group.

Based on the New Innovation Agenda data, groups of goods were identified by six geographical clusters, analyzing the trade of the European Union with China, EU Member States with China, the United States, and Japan. Within cluster 1, the following products were qualified for analysis:

HS 9018 Instruments and appliances used in medicine, surgery, dentistry or veterinary medicine, including scintigraphic equipment, other electromedical equipment and vision testing devices

HS 9022 12 Computed tomography scanners (ICT)

HS 9018 12 Ultrasound devices

HS 9018 11 Electrocardiograph

HS 9018 19 Multiparametric patient monitoring devices

HS 9018 90 Stethoscopes

Due to the specific nature of their economic activity, clusters 2 and 3 were not included in the analysis. Within cluster 4, 5, 6, the following products were qualified for analysis, including: HS 8541 Diodes, transistors and similar semiconductor devices, photosensitive semiconductor devices, including photovoltaic cells whether or not assembled in modules or made up into panels; light-emitting diodes (LED), mounted piezoelectric crystals; and HS 8471 automatic data processing machines and units thereof; magnetic or optical readers, machines for transcribing data on to data media in coded form and machines for processing such data, not elsewhere specified or included; HS Codes 01, 02, 03, 04.

The implementation of innovation development and increased investment in cluster 1 will allow for the provision of public health goods on a global scale and reducing the differences in the equipment of medical technologies in the regions of the European Union.

A higher RCA index means greater competitiveness in the export of a given product. The European Union maintained its competitiveness in the export of healthcare products to China (HS 9018). The lowest competitiveness of exports to China in this product group was recorded by countries such as: Croatia, Hungary, Portugal, Spain. The highest export competitiveness was characteristic of most European Union countries (Germany, France, Ireland, Luxembourg). The export competitiveness of the entire European Union, Great Britain and the United States clearly exceeded the competitiveness of China in the field of technologically advanced products. Maintaining the competitiveness of the European Union allows the application of mission-oriented innovation policy (Table 3).

Table 3. RCA index of the European Union member states, EU, USA, Japan in trade with China and China in trade with EU in the HS 9018 commodity group

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Austria	15	20	25	23,3	20	16,66	20	10	5	5
Belgium	15	15	13,3	20	2	7,5	4	6,6	10	2
Bulgaria	15	15	10	30	26,6	16,6	50	66,6	33,3	25
Croatia	nd		7,77	30	50	50	10	10	nd	0,7
Cyprus	nd	0,2	15	75	600	625	1285	250	600	600
Czech	0,25	10	11,11	8,75	3,75	6,25	6	6	4	2
Denmark	80	57,14	50	62,5	66,66	444	50	40	40	80
Estonia	250	1000	1750	1500	625	5000	3000	2000	1000	20
Finland	50	37,5	77,77	87,5	75	62,5	85,71	116,66	112,5	80
France	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	1,25	6,66	1,66	2	2
Germany	5	6	6	3	3,5	4	4,5	4,5	8	4
Greece	0,25	0,3	11,11	12,5	12,5	2	20	10	8	9
Hungary	1,5	1,25	1	1,25	0,8	0,8	0,33	1,11	1	0,6
Ireland	5000	12500	2500	2500	2500	1500	800	700	700	2000
Italy	2,25	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	1,42	1,66	2	2
Latvia	7,5	7,5	17,5	50	50	233,33	133,33	83,33	80	125
Lithuania	15	13,33	6,66	20	22,5	25	33,33	33,33	5	35
Luxembourg	nd	15	26,66	nd	0,5	2,5	0,2	nd	1,2	2
Malta	nd	3,5	1,11	2	6	2,5	166,66	nd	nd	nd
Netherlands	7,5	10	20	12,5	6,25	12,5	14,2	11,11	10	7,5
Poland	2,5	3	3	3,33	2,5	5	2	2,5	2,5	2
Portugal	0,2	0,33	0,15	0,33	0,25	1,66	0,33	0,33	0,35	1
Romania	2	2	1,75	1	0,1	0,01	0,04	0,1	5	7
Slovakia	0,5	0,25	2,5	2,5	2,5	2,5	3,33	1,66	4	10
Slovenia	75	125	222	250	100	50	200	300	100	100
Spain	1,5	1,5	1,5	3	1,66	0,66	1	0,66	1	1
Sweden	20	50	22,22	12,5	25	12,5	20	16,66	8	8
United Kingdom	25	50	75	25	25	25	40	11,11	10	10
European Union	1,4	1,6	1,6	1,4	1,4	1,7	1,3	1,7	1,8	1,5
United States	2	1,66	1,42	1,42	1,66	1,66	2,85	2,85	1,42	1,66
China	0,71	0,63	0,8	0,7	0,7	0,58	0,69	0,89	0,64	0,64
Japan	4	4,5	5	5	5	5	20	5	10	10

nd – no data

Source: Own calculations based on UN Comtrade. Note: the RCA was calculated based on Balassa, 1965; Cieřlik, 2017.

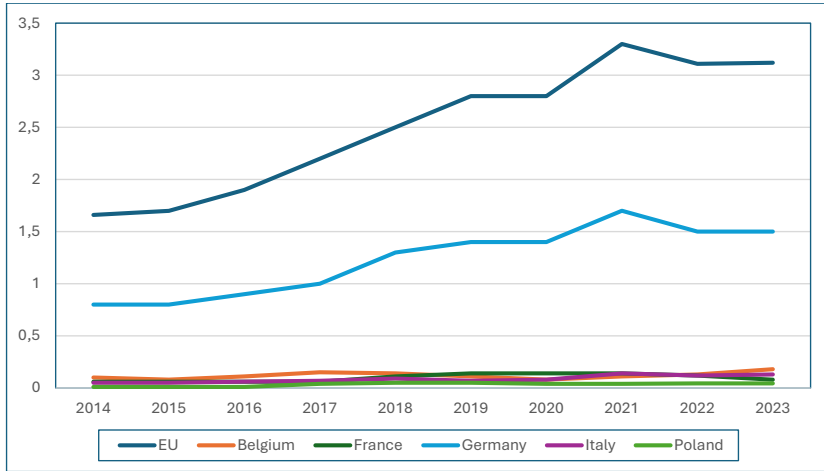
From the analysis of RCA indicators for the product groups that are the subject of specialization in industrial clusters in the European Union, the Member States demonstrate high competitiveness.

Regional policy oriented towards the mission of creating innovations in clusters allows for combining the implementation of two important goals, both the development of specific locations and human capital. The EU innovation policy oriented towards identifying technologically advanced industries has increased the competitive advantage of enterprises in specialist areas. The implementation of innovation policy allows for coherence between financial support for human capital and the competences and specialization of given locations in regions in the European Union. Innovation policy based on clusters in relation to all regions without division into the key core of advanced technologies in the EU and the periphery will support sustainable development and prevent the creation of income inequalities.

The loss of competitiveness of the European Union towards China in the product group HS 8541 of technologically advanced products (including semiconductors) justifies the need for further work on the continuation of the EU innovation policy.

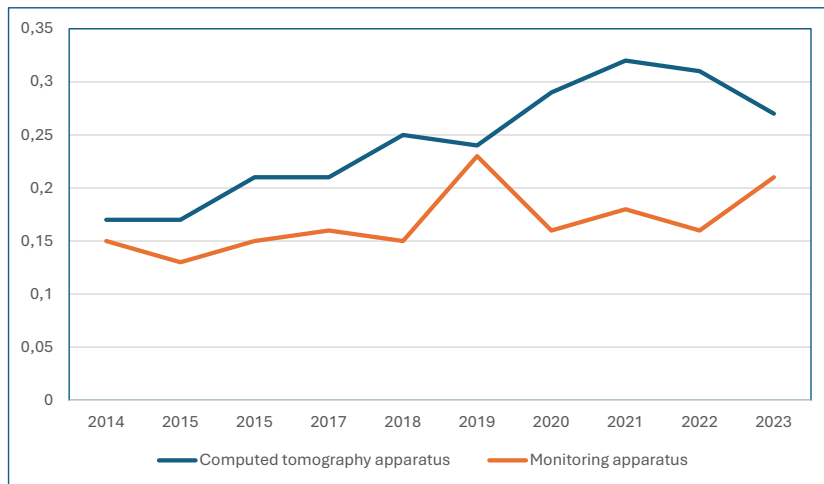
In 2014, the competitiveness index for the EU vis-à-vis China in the HS8541 commodity group was 0.15, and increased slightly to 0.71 in 2023. In the case of China, in the years 2014–2023 there was an increase in the competitiveness of China's exports vis-à-vis the EU, in 2014 the RCA in the HS8541 commodity group for China was 6.66, while in 2023 the RCA index was 14. The slight increase in the RCA index of the United States vis-à-vis China improved slightly from 0.5 in 2014 to 1.5 in 2023.

Figure 1. Export of HS 9018 medical products from the European Union to China, in billion USD

Source: Own calculations based on UN Comtrade.

Figure 2. Export, HS 9022 12 from the European Union China, USD billion, Computer Tomography Scanners (ICT)

Source: Own calculations based on UN Comtrade.

In the European Union, there was a huge growth dynamics of exports in the HS9018 product group to China in the years 2014–2023,

which exceeded 900%. The development of exports after 2020 for selected products from the HS9018 product group was limited due to the breakdown of global supply chains. The policy of creating specialized clusters within the EU innovation policy will allow for reducing disparities in health care and mortality rates between EU regions.

Regional policy oriented towards the mission of creating innovations in clusters allows for combining the implementation of two important goals, both the development of specific locations and human capital. The EU innovation policy oriented towards identifying technologically advanced industries has increased the competitive advantage of enterprises in specialist areas. The implementation of innovation policy allows for coherence between financial support for human capital and the competences and specialization of given locations in regions in the European Union. Innovation policy based on clusters in relation to all regions without division into the key core of advanced technologies in the EU and the periphery will support sustainable development and prevent the creation of income inequalities.

The loss of competitiveness of the European Union towards China in the product group HS 8541 of technologically advanced products (including semiconductors) justifies the need for further work on the continuation of the EU innovation policy.

CONCLUSION

The article aimed to present the effectiveness of the European Union's innovation policy, taking into account the dynamics and growth of export potential and the competitiveness of exports of European companies and the level of entrepreneurship. As we have shown, the EU's mission-oriented innovation policy has allowed for an increase in the competitiveness of EU Member States' exports to China. The reduction in the EU's competitiveness in some industries offering technologically advanced products justifies the implementation of the European Union's innovation policy, in particular in the context of support for the development of innovations in companies in the United States and China.

The assessment of the effectiveness of the EU innovation policy is difficult due to the difficulties of measurement. Some scientific studies have presented positive effects of the application of the EU innovation policy. The implementation of mission assumptions allows for the adaptation of the socio-economic system to solve problems related to social challenges (Janssen et al., 2021). Innovation policy in the third decade of the 21st century should serve – in addition to accelerating economic growth – meeting social challenges.

Innovation policy provides specific financial resources for the implementation of scientific research and assistance in the technological development of specific projects, such as the fight against cancer, guaranteeing the avoidance of problems related to market imperfections.

Innovation policy has taken the character of investing and financing innovations based on the idea of place (location) in regions with a competitive position based on “unique competences” (Abbott & Fitjar, 2024). Industrial policy has been focused on the key role of an entrepreneurial state with the mission of accelerating economic development. Focusing the EU’s innovation policy on the mission of selected regions with specific competences and resources of production factors allows to limit the spreading phenomenon of “Silicon Somewheres”.

Schot and Steinmuller introduced the concept of “transformational innovation policy” to overcome poverty, climate change and create innovations. A significant turn of the innovation policy concerned the implementation of a mission oriented at the development of technological and organizational innovations (the second frame of innovation policies), enabling the increase of the competitiveness of the economies of countries and the acceleration of economic growth (Ranga & Kim, 2023).

A new approach to industrial policy emerged in the 21st century, concerning the strategic role of the state implementing the mission of developing innovation as a fundamental factor of economic development. Innovation policy concerns the implementation of specific social and economic goals in the area of climate change, in the context of challenges related to growing social inequalities (Lundvall, 2023). The adoption by the European Union of the approach of applying smart specialization changed the approach to interventionism of the

European Union within the framework of mission-oriented innovation policy based on the Horizon Europe program (Mazzucato, 2018). Innovation and industrial policy evolved from “fixing market failures” towards the implementation of social transformations (goals). First of all, political conditions were applied (Abbott & Fitjar, 2024).

Mission-oriented innovation policy based on the implementation of social challenges requires a longer time frame, technological diffusion will occur in the absence of a monopoly in the possession of a technical invention; and diversity of financing. Mission-oriented innovation policy pursued by the European Union serves to regulate markets by directing the activities of companies to meet social challenges (Cappellano et al., 2024). New innovation policy missions can be used to shape the structure of production in the economy and the structure of foreign trade of EU Member States. Critical assessments of interventionist industrial policy and specially adopted innovations to achieve defined social goals within the EU innovation policy were formulated by some scientists (Foray et al., 2012; Wemberg & Sandstrom, 2022).

The policy implications of this article cover EU support of more digital solutions for SME which will allow to shorten administrative procedures connected with running a business. In addition, the proposed unified tax administration could be implemented faster, which will promote cross-border expansion and increase tax fairness in the common market. Finally, improving SMEs’ access to finance could help especially the firms in CEE countries in increasing innovativeness.

LITERATURE

- Abbott, C., & Fitjar, R.D. (2024). Missions, conditions and the policy transfer of Smart Specialisation in the European Union. *Regional Studies*, 1–12. DOI: 10.1080/00343404.2024.2377679.
- Adigwe, E. O. (2022). Comparative Analysis of Competitive Trade in a Cluster Market of the European Union: The Revealed Comparative Advantage (RCA) Index. *Naše Gospodarstvo/Our Economy*, 68(1), 14–24. DOI: 10.2478/ngoe-2022-0002.
- Aghion, P., Bloom, N., Blundell, R., Griffith, R., Howitt, P. (2005). Competition and Innovation: An Inverted-U Relationship. *The Quarterly Journal of Economics*, 120(2), 701–728.
- Aglietta, M., Bai, G., Macaure, C. (2021). The 14th Five-Year Plan in the New Era of China’s Reform. Asian Integration, Belt and Road Initiative and Safeguarding Multilateralism. *Policy Brief CEPII*, 2020–36.
- Akcigit, U., & Kerr, W.R. (2018). Growth through Heterogeneous Innovations. *Journal of Political Economy*, 126(4), 1374–1443.
- Anvret, M., Granieri, M. & Renda, A. (2010). *A new approach to innovation policy in the European Union. Innovation Policy: Boosting EU Competitiveness in a Global Economy*, CEPS Task Force Report, 8 July.
- Autor, D., Dorn, D., Katz, L.F., Patterson, Ch., & Van Reenen, J. (2017). Concentrating on the Fall of the Labor Share. *NBER Working Paper*, 23108.
- Balassa, B. (1965). Trade Liberalisation and “Revealed” Comparative Advantage, *The Manchester School*, 33(2): 99–123.
- Balassa, B. (1986). Comparative Advantage in Manufactured Goods: A Reappraisal. *The Review of Economics and Statistics*, 68(2), 315–319.
- Bayerlein, M. (2024). Regional health care in the EU: ESI Funds as a means of building the European Health Union. SWP Research Paper 1/2024. Stiftung Wissenschaft und Politik German Institute for International and Security Affairs. Berlin.
- Benner, M. (2022). An institutionalist perspective on smart specialization: Towards a political economy of regional innovation policy. *Science and Public Policy*, 49(6), 878–889. DOI: 10.1093/scipol/scac035.
- Bernard, A.B., & Jensen, J. (1999). Exceptional exporter performance cause, effect, or both?, *Journal of International Economics*, Elsevier, vol. 47(1), p. 1–25, February.
- Bongardt, A., & Torres, F. (2020, 28th September). *The Lisbon Strategy and Europe 2020*. Oxford Research Encyclopedia of Politics. <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1040> (accessed on 22th October 2024).

- Burstein, A., & Melitz, M.J. (2011). Trade Liberalization and Firm Dynamics. *Working Paper, 16960*. Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Cappellano, F., Molica, F., & Makkonen, T. (2024). Missions and Cohesion Policy: is there a match? *Science and Public Policy, 51*(3), 360–374. DOI: 10.1093/scipol/scad076.
- CICC Research, CICC Global Institute. 2024. Technological Innovation in China: Current State and Challenges. In *The Rise of China's Innovation Economy*. Springer: CICC Global Institute. DOI: 10.1007/978-981-99-8231-8_1.
- Cieślak, E. (2017). Przewaga komparatywna i mapowanie grup produktowych polskiego i chińskiego eksportu kierowanego do wybranych krajów afrykańskich objętych Strategią Nowego Jedwabnego Szlaku. *Studia Ekonomiczne. Economic Studies, 4*(XCV). ss. 432–451.
- Coelli, F., Moxnes, A., & Ulltveit-Moe, K.H. (2022). Better, Faster, Stronger: Global Innovation And Trade Liberalization. *The Review of Economics and Statistics, 104*(2), 205–216.
- Elert, N., Henrekson, M., & Stenkula, M. (2017). Institutional reform for innovation and entrepreneurship: An agenda for Europe. *IFN Working Paper, 1150*. Stockholm: Research Institute of Industrial Economics (IFN).
- European Commission (2015a). European Cluster Observatory Report. European Cluster Trends. Executive Summary. Prepared by Kincső Izsak, Technopolis Group, Gerd Meier zu Köcker. VDI/VDE-IT, February.
- European Commission (2015b). *Why do we need an Innovation Union?* http://ec.europa.eu/research/innovation-union/index_en.cfm?pg=why (accessed on 18th September 2024).
- European Commission (2021a). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and The Committee of The Regions. Trade Policy Review – An Open, Sustainable and Assertive Trade Policy. Brussels, 18.2.2021. COM(2021) 66 final.
- European Commission (2021b). *European Expert Group on Clusters Recommendation Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission (2021c). *Horizon Europe Strategic Plan (2021–2024)*. Brussels.
- European Commission (2023). *Regional Innovation Valley – Matchmaking map now available*. https://ec.europa.eu/regional_policy/whats-new/newsroom/24-09-2023-regional-innovation-valley-matchmaking-map-now-available_en (accessed on 18th September 2024).

- European Union: The Revealed Comparative Advantage (RCA) Index. *Naše gospodarstvo/Our Economy*, 68(1), 14–24. DOI: 10.2478/ngoe-2022-0002.
- Eurostat (2024). Healthcare resource statistics – beds. Statistics Explained. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Healthcare_resource_statistics_-_beds
- Fagerberg, J. (2017). Innovation Policy: Rationales, Lessons and Challenges. *Journal of Economic Surveys*. DOI: 10.1111/joes.12164
- Fagerberg, J. (2018). Mobilizing innovation for sustainability transitions: A comment on transformative innovation policy. *Research Policy*, 47(9), 1568–1576.
- Fielke, S.J., Lacey, J., Jakku, E., Allison, J., Stitzlein, C., Ricketts, K., Cooke, A. et al. (2023). From a land ‘down under’: the potential role of responsible innovation as practice during the bottom-up development of mission arenas in Australia. *Journal of Responsible Innovation*, 10(1). DOI: 10.1080/23299460.2022.2142393
- Foray, D., Goddard, J., Goenaga, Beldarrain X. et al. (2012). Guide to Research and Innovation Strategies for Smart Specialisation (RIS 3). Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Greenwald, B., & Stiglitz, J.E. (2013). Industrial Policies, the Creation of a Learning Society, and Economic Development. In J.E. Stiglitz, J.Y. Lin (eds.), *The Industrial Policy Revolution I. International Economic Association Series*. London: Palgrave Macmillan. DOI: 10.1057/9781137335173_4
- Haus-Reve, S., & Asheim, B.T. (2023). The role of clusters in addressing societal challenges in European regions. *European Planning Studies*, 32(9), 1927–1942. DOI: 10.1080/09654313.2023.2273317
- Henrekson, M., Sandström, C., Stenkula, M. (2024). Moonshots and the New Industrial Policy: Questioning the Mission Economy. In M. Henrekson, C. Sandström, M. Stenkula (eds.), *Moonshots and the New Industrial Policy. International Studies in Entrepreneurship*, 56. Cham: Springer. DOI: 10.1007/978-3-031-49196-2_1
- International Monetary Fund (2024). *Fiscal Monitor. Fiscal Policy in the Great Election Year*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- Janssen, M.J., Torrens, J., Wesseling, J.H., & Wanzenböck, I. (2021). The promises and premises of mission-oriented innovation policy – A reflection and ways forward. *Science and Public Policy*, 48(3), 438–444. DOI: 10.1093/scipol/scaa072
- Kattel, R., & Mazzucato, M. (2023). Mission-oriented innovation policies in Europe: From normative to epistemic turn? UCL Institute for Innovation and Public Purpose. *Working Paper Series*, 2023-09.

- Leblond, P., & Viju-Miljusevic, C. (2019). EU trade policy in the twenty-first century: change, continuity and challenges. *Journal of European Public Policy*, 26(12), 1836–1846. DOI: 10.1080/13501763.2019.1678059
- Lucas, D. & Boudreaux, C. (2024). When ‘what works’ does not work: The United States’ mission to end homelessness. *International Studies in Entrepreneurship*. In M. Henrekson et al., *Moonshots and the New Industrial Policy* (pp. 145–168). Cham: Springer.
- Lundvall, B.Å. (2024). Transformative innovation policy – lessons from the innovation system literature. *Innovation and Development*, 14, 297–314.
- Luttwak, E.N. (1990). From Geopolitics to Geo-Economics. Logic of Conflict, Grammar of Commerce. *Center for the National Interest*, 20, 17–23. *Manchester School*, 33(2), 99–123.
- Mazzucato, M. (2018). Mission-oriented innovation policies: challenges and opportunities. *Industrial and Corporate Change*, 27(5), 803–815. DOI: 10.1093/icc/dty034
- Melitz, M. (2003). The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity. *Econometrica*, 71(6), 1695–1725.
- Melitz, M.J., Redding, S.J. (2022). Trade And Innovation. *NBER Working Paper Series*, 28945. Cambridge.
- Nelson, P. (1974). Advertising as Information. *Journal of Political Economics*, 82, 729–753. DOI: 10.1086/260231
- Owen, G. (2012). Industrial policy in Europe since the Second World War: what has been learnt? *ECIPE Occasional Paper*, 1. Brussels: The European Centre for International Political Economy.
- Piro, F.N., Seeber, M. & Wang, L. (2024). Regional and sectoral variations in the ability to attract funding from the European Union’s Seventh Framework Program and Horizon 2020. *Scientometrics*, 129, 1493–1521. DOI: 10.1007/s11192-024-04942-3
- Ranga, M., Kim, S.Y. (2023). Next-generation innovation policies: Promoting systemic socio-economic transformative change. *Frontiers in Research Metrics and Analytics*, 8. DOI: 10.3389/frma.2023.1146039
- Rytko, A. (2017). Konkurencyjność polskiego eksportu rolno-spożywczego na rynku światowym i krajów V4. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, t. XIX, z. 5, 191–196.
- Schumpeter, J.A. (1976). *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper and Brothers.
- Sultanuzzaman, M.R., Fan, H., Mohamued, E.A., Hossain, M.I., Islam, M.A. (2019). Effects of export and technology on economic growth: Selected emerging Asian economies. *Economic Research – Ekonomska Istraživanja*, 32(1), 2515–2531. DOI: 10.1080/1331677X.2019.1650656h

- UN Comtrade Database, <https://comtradeplus.un.org/> (accessed on 18th September 2024).
- Veugelers, R. (2021). Research and innovation policies and productivity growth', *Working Paper*, 08/2021. Bruegel.
- Wales J.W., Covin, G.J., Monsen, E. (2020). Entrepreneurial orientation: The necessity of a multilevel conceptualization. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 14(4).
- Wennberg, K., & Sandström, C. (Eds.) (2022). *Questioning the Entrepreneurial State: Status-quo, Pitfalls, and the Need for Credible Innovation Policy*. Cham: Springer.
- Wigger, A. (2018). The new EU industrial policy: authoritarian neoliberal structural adjustment and the case for alternatives. *Globalizations*, 16(3), 353–369. DOI: 10.1080/14747731.2018.1502496
- Wirkierman, A.L., Ciarli, T., Savona, M. (2023). A taxonomy of European innovation clubs. *Economia Politica*, 40, 1–34. DOI: 10.1007/s40888-022-00289-1
- World Bank Group (2019). *Innovative China. New Drivers of Growth*. Washington D.C: World Bank Group.
- World Trade Organization (2021). *World Trade Report 2020. Government Policies to Promote Innovation in the Digital Age*. Geneva.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>

RECENZJE

REVIEWS

Lubecka, J., & Zakrzewski, M. (2023). *Polityka historyczna*. Seria „Słowniki Społeczne”. W. Pasierbek & B. Szlachta (Red.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie [recenzja]

Wraz z nastaniem transformacji polityczno-ustrojowej w Polsce zagadnienie polityki historycznej wróciło do łask polskiej humanistyki oraz nauk społecznych. Opowieść o przeszłości Polski, Polaków oraz – szerzej – Europy i Europejczyków zyskała wymiar użyteczny. Dyskurs na temat polityki historycznej pojawił się w przestrzeni publicznej i był kontynuowany – jak trafnie zauważa Katarzyna Kącka z toruńskiego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika – na co najmniej trzech płaszczyznach: politycznej, intelektualnej oraz akademickiej (Kącka, 2015, s. 60). Początkowo debata na temat polityki historycznej, niestety, została zdominowana przez ludzi ze świata polityki. Za sprawą przekazów medialnych można było odnieść – całkiem słuszone – wrażenie, że pozostałe dwa przenikające się nawzajem formaty intelektualny i akademicki oddały pole politykom. Ci ostatni zresztą, nierzadko opierając się na – niewłaściwie rozumianej – polityce historycznej, budowali własne narracje mające służyć doraźnym celom politycznym i pomijali przy tym interesy narodowe. Od kilku lat, szczęśliwie, dla przedstawicieli nauk humanistycznych, społecznych, ale też ekonomicznych dyskusja oscylująca wokół problematyki polityki historycznej zyskuje należne miejsce w dyspucie uniwersyteckiej. Dowodem potwierdzającym tę opinię są coraz liczniej ukazujące się publikacje mające charakter jednostkowych artykułów (Traba, 2010a; Olszewski, 2013; Witek, 2011; Zieliński, 2022), zwartych (najczęściej pokonferencyjnych) publikacji wieloautorskich (Kosiewski, 2006a; 2006b; Nowinowski, Pomorski, & Stobiecki, 2008; Korzeniewski, 2008; Kącka, Piechowiak-Lamparska, & Ratke-Majewska, 2015), a także monografii (Cichocki, 2005; Nowak, 2005; Traba, 2010b; Korzeniewski, 2010).

W nurt ten wpisuje się recenzowany tom „Słowników Społecznych”, którego redakcja uznała za stosowne pochylić się nad tą ważką problematyką. Tym sposobem kwestia polityki historycznej trafiła do grona innych węzłowych zagadnień, które w ostatnich latach stały się obiektem zainteresowania redaktorów „Słowników”. Były

to: *Pedagogika religii* (t. 1), *Polityki publiczne* (t. 2), *Etyka polityczna* (t. 3), *Geopolityka* (t. 4), *Przedsiębiorczość* (t. 5), *Wielokulturowość* (t. 6), *Globalizacja i współzależność* (t. 7), *Studia kulturowe* (t. 8), *Bezpieczeństwo publiczne* (t. 9), *Spory moralne* (t. 10) oraz *Humanistyka współczesna* (t. 11). Dobór tematów nie stanowi przypadku. Intencja towarzysząca redaktorom serii przy każdorazowym określaniu wiodącego zagadnienia została *expressis verbis* wyartykułowana w powszechnie dostępnym opisie projektu oraz w słowie wstępnym do niniejszego tomu:

Przyjęte pola badawcze obejmują zagadnienia uznawane za szczególnie ważne w naukach humanistycznych i społecznych w XXI stuleciu, związane tak z pojmowaniem człowieka i jego otoczenia społecznego, jak i spraw politycznych oraz publicznych czy stosunków międzynarodowych. Ich analiza uwzględniająca różne podejścia badawcze pozwala pełniej zaprezentować problemy znajdujące zasadniczo w ramach jednej z dyscyplin i znakomicie poszerzyć horyzont poszukiwań podejmowanych przez wykonawców projektu. Każdy z nich szuka „klucza interpretacyjnego”, przy którego użyciu prezentuje najistotniejsze zagadnienia kojarzone z głównymi kategoriami – kontrowersyjnymi niekiedy lub budzącymi dyskusje wśród naukowców – wykorzystywanymi w poszczególnych polach badawczych decydujących o tytułach nadawanych poszczególnym tomom nowego a wielotomowego *Słownika społecznego* (*Słowniki Społeczne*, 2023; Pasierbek & Szlachta, 2023, s. 7–8).

Zadanie zgromadzenia zespołu autorskiego i opublikowania przedmiotowego tomu dwunastego zostało powierzone dwójce badaczy: Joannie Lubeckiej z Instytutu Nauk o Polityce i Administracji krakowskiego Uniwersytetu Ignatianum oraz Maciejowi Zakrzewskiemu afiliowanemu na Wydziale Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Redaktorzy omawianego tomu „Słowników” wywiązali się z powierzonego zadania z nawiązką, wszak udało im się do publikacji zaprosić grupę badaczy reprezentujących różne ośrodki naukowe z Polski. Wśród autorów znajdziemy naukowców (historyków, politologów, prawników, kulturoznawców, filologów polskich oraz specjalistów od stosunków międzynarodowych) m.in. z Uniwersytetu Łódzkiego, Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Jagiellońskiego,

Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie, Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, Instytutu Pamięci Narodowej, Uniwersytetu Śląskiego, Uniwersytetu Wrocławskiego, ale też jedną badaczkę afiliowaną na Uniwersytecie Wileńskim. Tom tworzą teksty, które wyszły spod pióra zarówno uznanych i cenionych badaczy reprezentujących różne dziedziny i dyscypliny naukowe, jak i mających mniejsze doświadczenie badawcze. Różnorodność w doborze autorów należy uznać za atut publikacji. Otóż z jednej strony czytelnik może zapoznać się z badaniami i perspektywą osób mających za sobą ogrom badań, a z drugiej – z punktem widzenia młodszych adeptów nauki. Na recenzowany tom składa się dwadzieścia artykułów poruszających tematykę polityki historycznej. Całość została podzielona na dwie klarowne części, które mają ułatwić potencjalnemu czytelnikowi odbiór opublikowanych artykułów. Pierwsza zawiera eseje „teoretyczne”, gdzie podjęto udaną próbę wytłumaczenia, jak definiować pojęcie polityki historycznej poprzez przybliżenie jej związków z różnymi wymiarami życia społeczno-politycznego. Część druga to zbiór studiów przypadków, gdzie laboratorium badawcze stanowią różne państwa i polityki historyczne tam uprawiane.

Tom otwiera esej wprowadzający autorstwa redaktorów Joanny Lubeckiej oraz Macieja Zakrzewskiego, którzy podjęli się odpowiedzi na pytania: Czy rzeczywiście władza ma wpływ na kształtowanie kolektywnej świadomości historycznej? Jaka jest rola samego historyka jako badacza (rzadziej dziejopisa) w tej korelacji? Autorzy słusznie zauważają, że udział badacza historii w kreowaniu polityki historycznej uzależniony jest od zaistniałego dystansu czasowego dzielącego historyka od opisywanych zdarzeń, od jego pozycji społeczno-politycznej wpływającej na jego perspektywę, a także od jego umocowania i usposobienia politycznego, religijnego, etnicznego oraz ekonomicznego. Po artykule otwierającym „Słownik” ogłoszono drukiem kilka tekstów, które umownie tworzą pierwszą – wspomnianą już wcześniej – „teoretyczną” część tomu. Zaproponowana struktura ma charakter przedmiotowy. Na wstępie poznajemy wywody, które stały się udziałem Rafała Chwedoruka, na temat polityki historycznej w ogóle. W tekście tym autor dokonał ciekawej konfrontacji pojęcia naukowego polityka historycznej z praktycznym, nie zawsze szlachetnym (dezawuuującym) wykorzystywaniem historii dla doraźnych i strategicznych celów politycznych. Swoje

wywody poparł m.in. analizą dyskursu, który wywiązał się przed laty w Niemczech, określanego jako tzw. *Historikerstreit* – jak zwykle się nazywać spór niemieckich intelektualistów na temat włączenia historii nazistowskich Niemiec do niemieckiej historiografii i narracji historycznej. Kolejne dwa eseje autorstwa Jakuba Greloffa i Filipa Musiała dotknęły zagadnienia relacji pomiędzy polityką historyczną a pamięcią – zarówno indywidualną, jak i zbiorową – lub niepamięcią oraz samą historią jako dyscypliną naukową. Dodam w tym miejscu, że dyscypliną silnie powiązaną z polityką państwa. Złożoności przedmiotowego zagadnienia dowodzą kolejne teksty poruszające wybrane ujęcia i korelaty polityki historycznej. Tym sposobem podjęto próbę omówienia aspektów aksjologicznych (Barbara Markowska-Marczak), prawnych (Anna Łabno) oraz kulturowych (Anna Winkler). Wartościowe uzupełnienie trzech wymienionych wymiarów stanowią eseje Arkadiusza Stempina i Barbary Markowskiej-Marczak (drugi tekst tej autorki na kartach „Słownika”), na łamach których uwypuklono znaczenie polityki historycznej jako narzędzia do kształtowania stosunków międzynarodowych i wreszcie znaczenia mediów oraz nośników kultury masowej w procesie kreowania polityki historycznej. Z wymienionymi esejami koresponduje tekst przygotowany przez Rafała Opulskiego, podejmujący tematykę, która – jak sam określił – „wywołuje spory nie tylko w debacie naukowej”, a mianowicie współzależności polityki historycznej i propagandy politycznej. Autor, mając świadomość wagi podjętego zagadnienia, w umiejętny sposób dokonał komparatystycznego zestawienia, wyłuskując kardynalne różnice pomiędzy obiema definicjami. Istotną płaszczyznę poruszył Jan Wróbel w tekście pt. *Polityka historyczna i „środowiskowa” w szkole – doświadczenie polskie po upadku komunizmu*, gdzie zaprezentował znaczenie polityki historycznej w szeroko rozumianej edukacji oraz w kształtowaniu tożsamości narodowej kolejnych pokoleń dzieci i młodzieży.

W mojej opinii na szczególne wyróżnienie zasługuje grupa tekstów poświęconych polityce historycznej uprawianej w innych państwach. Zastosowana komparatystyka pozwala mniej zorientowanemu czytelnikowi zaznajomić się w ogóle z zagadnieniem polityki historycznej i zrozumieć fakt, że debata wokół tej problematyki nie jest polską domeną, ale wręcz przeciwnie – zadomowiła się także w innych państwach. Ponadto zastosowana metoda porównawcza

pozycjonuje polski dyskurs w odniesieniu do bliskich nam geograficzne i kulturowo krajów europejskich i – szerzej – do wybranych społeczeństw azjatyckich. W tej umownej części „Słownika” znawcy problematyki omówili znaczenie polityki historycznej w Niemczech (Wojciech Kunicki), Francji (Kazimierz Michał Ujazdowski), Rosji (Łukasz Adamski), Ukrainie (Łukasz Adamski), Litwie (Katarzyna Korzeniewska), Izraelu (Aleksandra Gliszczyńska-Grabias), a także – co nad wyraz intrygujące – w odległych Chinach (Joanna Wardęga) oraz Japonii (Jakub Polit). Całość wieńczy tekst Michała Wenklera, w którym autor zaakcentował politykę historyczną Kościoła katolickiego.

Sposób przedstawienia poszczególnych polityk historycznych wzbudza autentyczne zainteresowanie. Czytelnik poznaje nie tylko współczesne uwarunkowania związane z przedmiotowym zagadnieniem, jak np. polityczne mity jako element budowania kolektywnej pamięci historycznej, ale również może poznać działalność instytucji państwowych odpowiedzialnych – jak to trafnie ujął Wojciech Kunicki w swoim eseju – „za powstawanie, kształtowanie i dystrybucję polityki historycznej”.

Za wyjątkowo trafny należy uznać koncept redaktorów, aby do poszczególnych esejów zaimplementować rozdział zawierający „analizę historyczną pojęcia” wraz z jego definicją. Tym sposobem poznajemy (niestety ze względu na ograniczenia ilościowe w wymiarze skrótownym) przebieg i efekty trwających nierzadko wiele dekad dyskursów prowadzonych wokół polityki historycznej m.in. na płaszczyźnie niemieckiej, francuskiej, rosyjskiej etc. Ponadto autorzy wyłuszczyli kwestie „ujęcia problemowego pojęcia” polityki historycznej. Każdy z tekstów zawiera usystematyzowane refleksje, wnioski i rekomendacje.

Konkludując, czytelnik, który sięgnie po tom „Słowników Społecznych” traktujący o polityce historycznej, będzie mógł skonfrontować dotychczasowe własne wyobrażenia oraz stan wiedzy na temat tego ważkiego zagadnienia z perspektywą widzianą oczyma autorów tomu. Co istotne – z perspektywą popartą niejednokrotnie uzasadnionymi wywodami teoretycznymi, zawansowanymi badaniami naukowymi, ale też (a może przede wszystkim) kluczowym na tym polu doświadczeniem badawczym. Niewątpliwym atutem wybranych esejów jest odniesienie się do efektów badań i trwającego nawet

kilkadziesiąt lat dyskursu prowadzonego w innych państwach, a nawet wyjście przy tym poza europocentryczne perspektywy i ujęcia.

Z pełną odpowiedzialnością można stwierdzić, że autorzy z nadatkiem sprostali postawionemu przed sobą trudnemu zadaniu omówienia, skądinąd budzącej w różnych środowiskach skrajne emocje, problematyki polityki historycznej. Oczywiście należy mieć świadomość dyskusyjności narosłej wokół przedmiotowej tematyki, jednakże po lekturze każdy z czytelników będzie mógł odpowiedzieć samodzielnie na pytania pojawiające się co pewien czas w debacie publicznej. Czy polityka historyczna wzorem polityki gospodarczej, zagranicznej, społecznej powinna być instrumentem w działalności państwa polskiego? Czy też wręcz odwrotnie – nauka humanistyczna powinna być całkiem wolna od wpływów państwowych i interesów narodowych? Śmiem twierdzić, że odpowiedzi mogą być niejednoznaczne i zniuansowane. W każdym razie rozważania zaprezentowane w recenzowanym tomie „Słowników Społecznych” dadzą potencjalnemu czytelnikowi odpowiednią podbudowę naukową, aby mógł lepiej zrozumieć złożoną problematykę i znaczenie pojęcia polityki historycznej.

Konrad Meus

<http://orcid.org/0000-0002-6865-2174>

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
konrad.meus@uken.krakow.pl

DOI: 10.35765/HP.2812

BIBLIOGRAFIA

- Cichocki, M. (2005). *Władza i pamięć. O politycznej funkcji historii*. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej – Wyższa Szkoła Europejska im. J. Tischnera.
- Kącka, K. (2015). Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski. W K. Kącka, J. Piechowiak-Lamparska, & A. Ratke-Majewska (Red.), *Narracje pamięci: między polityką a historią* (s. 59–80). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Kącka, K., Piechowiak-Lamparska, J., & Ratke-Majewska, A. (Red.). (2015). *Narracje pamięci: między polityką a historią*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

- Korzeniewski, B. (2010). *Transformacja pamięci. Przewartościowania w pamięci przeszłości a wybrane aspekty funkcjonowania dyskursu publicznego o przeszłości w Polsce po 1989 roku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Korzeniewski, B. (Red.). (2008). *Narodowe i europejskie aspekty polityki historycznej*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Kosiewski, P. (Red.). (2006a). *Pamięć i polityka zagraniczna*. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego.
- Kosiewski, P. (Red.). (2006b). *Pamięć jako przedmiot władzy*. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego.
- Nowak, A. (2005). *Powrót do Polski. Szkice o patriotyzmie po końcu historii 1989-2005*. Kraków: Arcana.
- Nowinowski, S.M., Pomorski, J., & Stobiecki, R. (Red.). (2008). *Pamięć i polityka historyczna: doświadczenia Polski i jej sąsiadów*. Łódź: Instytut Pamięci Narodowej.
- Olszewski, E. (2013). Pamięć społeczna i polityka historyczna w programach polskich partii politycznych. *Srodkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 2, 67–97.
- Pasierbek, W., & Szlachta, B. (2023). Słowo wstępu. W W. Pasierbek & B. Szlachta (Red. serii), *Słowniki Społeczne*, t. 12: *Polityka historyczna* (Red. J. Lubecka & M. Zakrzewski, s. 7–8). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie.
- Traba, R. (2010a). Polityka wobec historii: kontrowersje i perspektywy. *Teksty Drugie*, 1-2, 300–319.
- Traba, R. (2010b). *Przeszłość w teraźniejszości. Polskie spory o historię na początku XXI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Witek, P. (2011). Doktryna polityki historycznej – czyli dramat w kilku aktach. *Historyka*, 41, 83–108.
- Zieliński, K. (2022). Kilka uwag o polityce historycznej w Polsce. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 8(1), 163–187.

Netografia

- Słowniki Społeczne (2023, 20 grudnia). *O słowniku*. Pobrano z: <https://sloownikispoleczne.ignatianum.edu.pl/index.php/ss/opis> (dostęp: 04.03.2025).

**Dzwończyk, J. (2024). *Dwie dekady polskiego populizmu*.
Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego
[recenzja]**

Problematyka, której opracowanie podjęła Autorka recenzowanej książki, należy do najważniejszych i najbardziej aktualnych kwestii dotyczących współczesnych systemów politycznych, szczególnie mających charakter demokratyczny. Odpowiedzi na szereg pytań dotyczących wpływu populizmu na funkcjonowanie systemów politycznych, jego relacji z demokracją oraz dalszego przebiegu tych procesów w przyszłości formułuje wielu badaczy na całym świecie. W większości są one pesymistyczne z punktu widzenia zasad demokracji liberalnej, a tym samym stawiają pod znakiem zapytania dalsze trwanie systemów demokratycznych, gdyż korzystając ze słów wielu uczonych, demokracja jest albo liberalna, albo jej nie ma. Te i inne kwestie pojawiają się, oprócz rozważań o charakterze definicyjnym i systematyzującym problematykę, już na pierwszych stronach recenzowanego opracowania. Ważność przedmiotu zainteresowań J. Dzwończyk nie ulega zatem wątpliwości, a warto dodać, że populizmem Autorka interesuje się od kilkudziesięciu lat, jest jedną z prekursorów badań w tym zakresie, co zresztą owocuje bardzo dobrą orientacją w omawianych zagadnieniach oraz w literaturze przedmiotu.

Struktura książki obejmuje wprowadzenie, pięć rozdziałów, zakończenie i bibliografię. We wprowadzeniu Autorka wstępnie zarysowuje omawiane zagadnienia oraz kontekst ich pojawienia się. Formułuje też zasadniczy problem w postaci pytania, w jakim stopniu populizm blokuje konsolidację demokracji (s. 9). W rozdziale pierwszym *Populizm – refleksja wokół pojęcia* Autorka w ciekawy i kompetentny sposób przedstawiła problemy z rozumieniem, czym jest populizm i jak można definiować to pojęcie, różne koncepcje w tym zakresie oraz cechy charakterystyczne populizmu, stwierdzając, że najważniejsze jest potraktowanie poszczególnych perspektyw jako komplementarnych. Następnie podjęła próbę określenia, jak w populizmie można rozumieć lud, oraz zajęła się problemem relacji populizmu i demokracji, wskazując (m.in. na podstawie wyników badań empirycznych) negatywny wpływ populizmu na demokrację,

niedemokratyczny charakter populizmu oraz trudności z uznaniem za demokrację tzw. demokracji nieliberalnej. W ostatniej części rozdziału zajęła się wskazaniem różnic pomiędzy populizmem zachodnio- i wschodnioeuropejskim, przytaczając m.in. wniosek z raportu z badań stwierdzający, że najsilniejszy jest populizm w państwach wschodniej Europy.

W rozdziale drugim *Populizm w Polsce w XXI wieku* Autorka najpierw, po przytoczeniu różnych typologii populizmu, scharakteryzowała populizm polski, stwierdzając m.in., że istniejący przed 1989 rokiem podział na populizm odgórny (zły) oraz oddolny (dobry) został rozmyty i z czasem zastąpiony podziałem na populizm polityków i populizm wyborców. W kolejnej części rozdziału J. Dzwonczyk przedstawiła dychotomizację społeczeństwa, którą uznała za najistotniejszy element sytuacji populistycznej, a w następnej wymieniła główne osie podziałów w III RP – postkomunistyczny (który uległ autodestrukcji), postsolidarnościowy (uznawany przez Autorkę za uproszczony i nieuzasadniony), posmoleński (mniej czytelny dla społeczeństwa) oraz trwałe i nadal aktualny podział na „Polskę solidarną” i „Polskę liberalną”, wykreowany przez partie, ale przyjęty przez wyborców i odgrywający nadal istotną rolę.

W rozdziale trzecim *Populizm w praktyce (2005–2015)* Autorka wymieniła elementy populizmu w trzech kadencjach parlamentu mających miejsce w tym okresie oraz w czasie podwójnych wyborów odbywających się w 2015 roku. Odnośnie do tego rozdziału warto podkreślić bardzo dobrą diagnozę zabiegów populistycznych PiS w pierwszej części (*Czwarta RP*).

Rozdział czwarty został zatytułowany *Populistyczne rządy (2015–2019)*. Obejmuje on kwestie mające miejsce w okresie pierwszej kadencji rządów PiS (Zjednoczonej Prawicy). Autorka omawia najpierw przejawy populizmu w kampaniach wyborczych w 2015 roku, a w kolejnych podrozdziałach podkreśla, że rządzący zrealizowali istotną część obietnic wyborczych, oraz wskazuje kierunek zachodzących zmian (podrozdział *W stronę autorytarneho populizmu*). Następnie, wymieniając liczne przykłady złego społeczeństwa obywatelskiego i udzielane mu poparcie ze strony rządzących, podejmuje problem filaryzacji społeczeństwa obywatelskiego (czyli podziału na segment konserwatywny i liberalny). Rozdział kończy się przedstawieniem populizmu w kampaniach wyborczych w latach 2018–2019.

W tej ostatniej części warto podkreślić wnioski dotyczące m.in. upowszechnienia się cech uznawanych za negatywne czy stwierdzenie, że wszyscy uczestnicy (oprócz Konfederacji) obiecywali, że to, co zostało dane wyborcom, nie zostanie odebrane.

W rozdziale piątym *Populizm wyborców* J. Dzwonczyk podjęła, bazując przede wszystkim na wynikach badań opinii publicznej, charakterystykę populizmu wyborców, wskazując jego cechy, zmiany i ewolucję w nim zachodzącą, a także fakt, że w odróżnieniu od wszystkich poprzednich wyborów od 2001 roku nie było silnego oczekiwania zmian. Warto zwrócić uwagę m.in. na wpływ polityków na pewne cechy populizmu wyborców (np. ksenofobię czy cynizm polityczny) oraz, co bardzo istotne, na ważne czynniki wpływające na zwycięstwa PiS (m.in. poczucie krzywdy, traktowanie przez władze czy prekaryzację znacznych części wyborców).

W zakończeniu, mimo niewielkiej objętości, Autorka zawarła kilka bardzo istotnych stwierdzeń, m.in. na temat tego, że wskutek populizmu rozwija się groźniejszy od niego trybalizm, prowadzący do solidarności wykluczającej. Ponownie zwróciła uwagę na fakt, że poparcie dla populizmu nie musi wiązać się z brakiem bezpieczeństwa ekonomicznego, ale uwzględniać element aksjologiczny, „kulturową kontrrewolucję”. Podkreśliła znaczenie zasobów gniewu napędzających populizm oraz obietnic przywrócenia właściwej hierarchii wartości, godności, zwrócenia państwa obywatelom oraz istnienie spirali pogardy i gniewu, której towarzyszy wyścig „kto da więcej”. W zakończeniu poruszana jest kwestia instytucjonalizacji populizmu – sposoby działania i postrzegania innych grup odbierane dotychczas jako naganne stają się obowiązujące, populizm staje się oczywistym sposobem uprawiania polityki, wręcz „mainstreamowym”. Szczególnie ten ostatni wniosek jest bardzo niepokojący z punktu widzenia przyszłości demokracji liberalnej.

Książka została napisana w bardzo kompetentny sposób, sygnalizujący erudycję Autorki i dobrą orientację w literaturze przedmiotu, odnoszącej się zarówno do kwestii teoretycznych, jak i do zdarzeń oraz procesów mających miejsce w omawianym okresie. Uwagę zwraca bardzo szeroka i zróżnicowana baza źródłowa, a liczba pozycji wymienionych w bibliografii robi duże wrażenie i świadczy o bardzo wnikliwych badaniach przeprowadzonych przez J. Dzwonczyk. Wnioski zostały solidnie uzasadnione, m.in. przez odwołanie się do

poglądów wielu autorów. Recenzowana książka jest opracowaniem oryginalnym, nie ma odpowiednika w dotychczasowej literaturze.

Krzysztof Łabędź

<http://orcid.org/0000-0003-2255-3338>

Uniwersytet Ignatianum w Krakowie
krzysztof.labedz@ignatianum.edu.pl

DOI: 10.35765/HP.2650

DYSKURS POLITOLOGICZNY

Seria wydawnicza Instytutu Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie pod redakcją Włodzimierza Bernackiego, Wita Pasierbka, Bogdana Szlachty

Dotychczas w części „monografie” ukazały się publikacje:

- Anna Krzynówek, *Rozum a porządek polityczny. Wokół sporu o demokrację deliberatywną*, Kraków 2010, ss. 416.
- Paweł Kaźmierczak, *Dietrich von Hildebrand wobec narodowego socjalizmu*, Kraków 2011, ss. 324.
- Radosław Rybkowski, *Upadek stopni – stopnie upadku. Problemy amerykańskiego szkolnictwa wyższego*, Kraków 2011, ss. 224.
- Konrad Oświecimski, *Grupy interesu i lobbng w amerykańskim systemie politycznym*, Kraków 2012, ss. 652.
- Mirosław Lakomy, *Rynek radiowy w Polsce*, Kraków 2012, ss. 144.
- Paweł Armada, *Szkoła myślenia politycznego Leo Straussa*, Kraków 2012, ss. 612.
- *The Problem of Political Theology*, ed. by Paweł Armada, Arkadiusz Górniewicz, Krzysztof C. Matuszek, Kraków 2012, ss. 228.
- Agnieszka Puszkow-Bańka, *Polska i Polacy w myśli narodowej demokracji na przełomie XIX i XX wieku (Jan Ludwik Poptawski, Zygmunt Balicki, Roman Dmowski)*, Kraków 2013, ss. 314.
- Mirosław Lakomy, *Demokracja 2.0. Interakcja polityczna w nowych mediach*, Kraków 2013, ss. 404.
- Rafał Lis, *Ku społeczeństwu cywilnemu i bogactwu narodów. Główne koncepcje polityczne i prawne szkockiego Oświecenia*, Kraków 2014, ss. 399.
- Konrad Oświecimski, *Lobby etniczne a polityka zagraniczna USA – wybrane przykłady*, Kraków 2014, ss. 311.
- *Problemy demokracji*, redakcja naukowa Mirosław Lakomy i Maria Nowina Konopka, Kraków 2014, ss. 221.
- Mirosław Lakomy, Leszek Porębski, Natalia Szybut, *Polityka 2.0. Aktorzy polityczni w świecie nowych technologii*, Kraków 2014, ss. 254.

- Aleksandra Pohl, *Autorytaryzm. Studium psychologiczne*, Kraków 2015, ss. 286.
- *NetoDEMOKracja: Web 2.0 w sferze publicznej*, redakcja Konrad Oświecimski, Aleksandra Pohl, Mirosław Lakomy, Kraków 2016, ss. 268.
- *Zarządzanie i nowe technologie ICT w sferze publicznej*, redakcja Mirosław Lakomy, Konrad Oświecimski, Kraków 2017, ss. 178.
- Konrad Oświecimski, Mirosław Lakomy, *E-kampanie prezydenckie w USA i w Polsce*, Kraków 2017, ss. 286.
- Tomasz Litwin, Krzysztof Łabędź, Radosław Zyzik, *Aktualna debata wokół zasad ustrojowych w Polsce*, Kraków 2019, ss. 168.
- Mateusz Filary-Szczepanik, *Anarchia i dyscyplina. Rzecz o realistycznych teoriach stosunków międzynarodowych Hansa Morgenthaua i Kennetha Waltza*, Kraków 2019, ss. 460.
- Wojciech Michnik, *Wojny hegemonu? Interwencje zbrojne USA w latach 1990–2003*, Kraków 2020, ss. 392.
- Mateusz Nieć, Tomasz Litwin, Krzysztof Łabędź, *Populizm – modele i praktyka. Polskie odniesienia*, Kraków 2021, ss. 182.
- Tomasz Litwin, Krzysztof Łabędź, Mateusz Nieć, *Czwarta władza. Ujęcie wieloaspektowe*, Kraków 2023, ss. 162.
- Tomasz Litwin, Krzysztof Łabędź, Mateusz Pękala, *Opozycja medialna na przykładzie Polski w okresie rządów Zjednoczonej Prawicy*, Kraków 2024, ss. 168.

Dotąd ukazały się następujące zeszyty tematyczne
„Horyzontów Polityki”

- 2010, Vol. 1, N° 1 – Polityczna natura człowieka /
Political Nature of Man
- 2011, Vol. 2, N° 2 – Polityczny potencjał człowieka /
Political Potential of Man
- 2011, Vol. 2, N° 3 – Edukacja polityczna / Political Education
- 2011, Vol. 3, N° 4 – Nie-ludzki wymiar polityki /
Non-Human Dimension of Politics
- 2012, Vol. 3, N° 5 – Religijne wizje polityki /
Religious Visions of Politics
- 2013, Vol. 4, N° 6 – Patriotyzm i tożsamość / Patriotism and Identity
- 2013, Vol. 4, N° 7 – Rzeczpospolita i republikanizm /
Polish Commonwealth and Republicanism
- 2013, Vol. 4, N° 8 – Europeizacja Europy /
Europeanization of Europe
- 2013, Vol. 4, N° 9 – Poza horyzont / Beyond the Horizon
- 2014, Vol. 5, N° 10 – Procesy europeizacji / Europeanisation
Processes
- 2014, Vol. 5, N° 11 – Ćwierć wieku wolności: Polska 1989-2014 /
25 Years of Freedom: Poland 1989-2014
- 2014, Vol. 5, No 12 – System polityczny: autonomia, autoreprodukcja
i dehumanizacja? / The Political System:
Autonomous, Self-Reproducing
and Non-Human?
- 2014, Vol. 5, N° 13 – Różne oblicza polityki / Politics, Policy
and Polity
- 2015, Vol. 6, N° 14 – Suwerenność / Sovereignty
- 2015, Vol. 6, N° 15 – Dehumanizacja adwersarza politycznego /
The Dehumanization of the Political Adversary
- 2015, Vol. 6, N° 16 – Polityka publiczna / Public Policy
- 2015, Vol. 6, N° 17 – European Economy and Geopolitics /
Gospodarka europejska a geopolityka

- 2016, Vol. 7, N° 18 – Wokół sporów o suwerenność / Around the Disputes over Sovereignty
- 2016, Vol. 7, N° 19 – Osoba, wspólnota, polityka / Person, Community, Politics
- 2016, Vol. 7, N° 20 – Konflikt na Ukrainie – reaktywacja geopolityki? / The Conflict in Ukraine – the Reactivation of Geopolitics?
- 2016, Vol. 7, N° 21 – Secularization of Political Thought in Russia: From the “Right of Existence” to the Empire and Geopolitics
- 2017, Vol. 8, N° 22 – Handel międzynarodowy / International Trade
- 2017, Vol. 8, N° 23 – Międzynarodowe stosunki gospodarcze / International Economics
- 2017, Vol. 8, N° 24 – Globalne dobra publiczne / Global Public Goods
- 2017, Vol. 8, N° 25 – The Scottish Enlightenment and the Challenges of Commercial Society
- 2018, Vol. 9, N° 26 – Analiza zapisów Konstytucji z 1997 r. / Analysis of the Provisions of the Constitution from 1997
- 2018, Vol. 9, N° 27 – Procesy sekularyzacyjne w Kościele katolickim / Secularization in the Catholic Church
- 2018, Vol. 9, N° 28 – Namysł politologiczny nad Konstytucją RP z 1997 roku / The Reflection on the Constitution of the Republic of Poland 1997 from the Political Science Perspective
- 2018, Vol. 9, N° 29 – Local Public Policies
- 2019, Vol. 10, N° 30 – Namysł nad władzą polityczną / The Reflections on the Power
- 2019, Vol. 10, N° 31 – Władza polityczna w tradycji judeo-chrześcijańskiej / Political Power in Judeo-Christian Tradition
- 2019, Vol. 10, N° 32 – Władza polityczna i natura ludzka w refleksji starożytnej / Political Power and Human Nature in Ancient Thought
- 2019, Vol. 10, N° 33 – Koncepcja władzy politycznej w refleksji średniowiecznej i renesansowej / The Notion of Political Power in Medieval and Renaissance Thought
- 2020, Vol. 11, N° 34 – Władza i rozum – władza polityczna w świetle idei oświeceniowej i Rewolucji Francuskiej / Reason

- and Political Power: Political Power in light of the Enlightenment and French Revolution
- 2020, Vol. 11, N° 35 – W okresie światowych konfliktów – problematyka władzy politycznej w pierwszej połowie XX stulecia / In an Age of Global Conflicts – the Problem of Political Power in the First Half of the 20th Century
- 2020, Vol. 11, N° 36 – Społeczeństwa postpandemiczne / Post-pandemic Societies
- 2020, Vol. 11, N° 37 – Internacjonalizacja szkolnictwa wyższego i biznesu dla przedsiębiorczości / Internationalization of Higher Education and Business for Entrepreneurship
- 2021, Vol. 12, N° 38 – „Zimna wojna”. Refleksja polityczna w okresie 1945-1990 / “Cold War”: Political Reflection in the Period between 1945 and 1990
- 2021, Vol. 12, N° 39 – Globalizacja – problematyka władzy politycznej w świecie współczesnym / Globalisation – the Issue of Political Power in the Contemporary World
- 2021, Vol. 12, N° 40 – Wyzwania gospodarki polskiej i unijnej w kontekście pandemii COVID-19 / COVID-19 pandemic: challenges for the Polish and European economy
- 2021, Vol. 12, N° 41 – Systemy stanowienia prawa – aspekty teoretyczne i praktyczne / Law-Making Systems – Selected Theoretical and Practical Aspects
- 2022, Vol. 13, N° 42 – Instrumenty regulacyjne a skuteczność polityk publicznych / Regulatory Instruments and the Effectiveness of Public Policies
- 2022, Vol. 13, N° 43 – Prawo a społeczeństwo – aktualne problemy legislacji i polityk publicznych / Law and Society – Current Issues in Legislation and Public Policies
- 2022, Vol. 13, N° 44 – Legitymizacja władzy i demokracja współczesna / The legitimation of power and contemporary democracy
- 2022, Vol. 13, N° 45 – Autorytet władzy politycznej / The Authority of Political Power
- 2023, Vol. 14, N° 46 – Czwarta władza – aspekty teoretyczne i praktyczne / The fourth estate – theoretical and practical aspect

- 2023, Vol. 14, N° 47 – Granice władzy w demokracji konstytucyjnej /
The limits of power in constitutional democracy
- 2023, Vol. 14, N° 48 – Władza stanowienia i interpretowania prawa /
The power to make and interpret law
- 2023, Vol. 14, N° 49 – A multidisciplinary perspective on the knowledge
economy
- 2024, Vol. 15, N° 50 – Homo politicus et res publica
- 2024, Vol. 15, N° 51 – Mediation and mediatisation of the contemporary
warfare
- 2024, Vol. 15, N° 52 – Wizerunek władzy – media, polityka, komuni-
kacja / The image of power: media, politics, and
communication
- 2024, Vol. 15, N° 53 – Władza i wspólnota / Power and community